

KOCSIS ZSUZSANNA
KORA ÚJKORI
LEVÉLÍRNOKOK

Gondolat-Jel 2.

Sorozatszerkesztők:

KOCSIS ZSUZSANNA, KRIZSAI FRUZSINA

KOCSIS ZSUZSANNA

KORA ÚJKORI LEVÉLÍRNOKOK

*Kézazonosítási lehetőségek
elmélete és módszerei*

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
Budapest, 2026

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A levelek fakszimiléjét a Magyar Nemzeti Levéltár engedélyével közöljük.
A borító Perneszy András Svetkovics Katalinnak írott levele (1547., MN OL P1314.
No. 36315) felhasználásával készült.

Minden jog fenntartva. A könyv elektronikus formában történő utánnyomása, másolása, terjesztése vagy digitalizált tárolása a jogtulajdonos előzetes írásbeli engedélyéhez kötött.

© Kocsis Zsuzsanna (2020), 2026 (PDF)
© Szépirodalmi Figyelő Alapítvány (2020), 2026 (PDF)

TARTALOM

1. BEVEZETŐ

1.1. AZ ÍRNOKOK AZONOSÍTÁSÁNAK IGÉNYE	9
1.2. A MISSZILISÍRNOKOK AZONOSÍTÁSI MÓDSZERÉNEK KAPCSOLATA A TÖRTÉNETI ÉS JELENKORI SZÖVEGEK MEGLÉVŐ KÉAZONOSÍTÁSI MÓDSZEREIVEL	10
1.3. A KUTATÁS CÉLJA, KÉRDÉSEI ÉS HOZADÉKAI	14

2. A NYELVÉSZETI SÚLYPONTÚ IDENTIFIKÁCIÓKUTATÁS

2.1. AZ IDENTIFIKÁCIÓ CÉLJA	19
2.2. A NYELVÉSZETI IDENTIFIKÁCIÓ MÓDSZERÉNEK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE	19
2.2.1. SZINKRÓN NYELVI ANYAGOK SZERZŐINEK AZONOSÍTÁSA.....	19
2.2.2. TÖRTÉNETI SZÖVEGEK ÍRNOKAINAK AZONOSÍTÁSA	22
2.3. AZ IDENTIFIKÁCIÓ MÓDSZEREI	26
2.3.1. A KÉAZONOSÍTÁS SZEMPONTJAI.....	29
2.3.2. AZ IDENTIFIKÁCIÓ LÉPÉSEI	34

3. LEVELEK ÉS LEVÉLÍRÁS A 16. SZÁZADI FŐÚRI UDVAROKBAN

3.1. A 16. SZÁZADI LEVÉL	37
3.2. A LEVÉLÍRÁS FOLYAMATA	42
3.3. ÍRNOKOK A FŐÚRI UDVAROKBAN	46

4. A KORPUSZ BEMUTATÁSA

4.1. A FORRÁSOK KIVÁLASZTÁSA	51
4.2. A LEVELEK KÜLDŐI – A BATTHYÁNY HÁZASPÁR.....	52

4.3. A BATTHYÁNY CSALÁD ÍRNOKAI.....	56
4.4. PERNESZY ANDRÁS.....	59

5. KÉZIRATOK ELKÜLÖNÍTÉSE ÉS ÍRNOKOK

MEGHATÁROZÁSA AZ ÍRÁSKÉP ALAPJÁN

5.1. ÍRÁSKÉP ÉS AZONOSÍTÁS KAPCSOLATA.....	61
5.2. AZ ÍRÁSELEMZÉS SZEMPONTRENDSZERE	
TÖRTÉNETI SZÖVEGEKRE ALKALMAZVA.....	62
5.2.1. A LEVELEK PALEOGRÁFIAI JELLEMZŐI.....	64
5.3. A LEVELEK ELKÜLÖNÍTÉSE AZ ÍRÁSKÉP ALAPJÁN	65
5.4. A PALEOGRÁFIAI ÉRV ERŐSSÉGEI ÉS BIZONYTALANSÁGAI TÖRTÉNETI	
SZÖVEGEK SCRIPTORAINAK AZONOSÍTÁSI FOLYAMATÁBAN	72

6. HELYESÍRÁS ÉS IDENTIFIKÁCIÓ

6.1. A HELYESÍRÁS ALKALMAZÁSA	
A KÉZAZONOSÍTÁSBAN.....	75
6.2. A 16. SZÁZADI MISSZILISEK HELYESÍRÁSA	77
6.3. A HELYESÍRÁSI RENDSZEREK A BATTHYÁNY-,	
SVETKOVICS- ÉS PERNESZY-LEVELEKBEN	84
6.4. A HANGJELÖLÉS VIZSGÁLATA.....	85
6.5. EGYÉNI MINTÁZATOK A HANGJELÖLÉSBEN	
ÉS AZ ÍRNOKI KEZEK.....	90
6.5.1. NÉMA H	98
6.5.2. BETŰKETTŐZÉS	103
6.6. A SZÖVEGTAGOLÁS	104
6.7. SZÖVEGTAGOLÁS ÉS IDENTIFIKÁCIÓ	109
6.8. A NAGYBETŰK HASZNÁLATA TULAJDONNEVEKBEN	109
6.9. ELVÁLASZTÁS	110
6.10. A RÖVIDÍTÉS	112

6.11. ÖSSZEGZÉS: A HELYESÍRÁSI SAJÁTOSSÁGOK FELHASZNÁLÁSA AZ IDENTIFIKÁCIÓ SZEMPONTJAKÉNT	117
--	-----

7. A SZÖVEGPRODUKCIÓ HIBÁINAK ÉS JAVÍTÁSAIKNAK SZEREPE AZ AZONOSÍTÁSBAN

7.1. A HIBATIPOLÓGIA ALAKULÁSTÖRTÉNETE.....	121
7.2. A SZÖVEGPRODUKCIÓS HIBÁK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZEREI	122
7.3. SZÖVEGPRODUKCIÓ MEGVALÓSULÁSA ÉS A FOLYAMAT SORÁN ELKÖVETETT HIBÁZÁSOK.....	125
7.3.1. AZ ÍRÁSBAN ELKÖVETETT HIBÁZÁSOK KIVÁLTÓ OKAI.....	130
7.4. AZ ÍRÁSBELI HIBÁK ÉSZLELÉSÉNEK ÉS JAVÍTÁSÁNAK MÓDJAI.....	133
7.5. A VIZSGÁLT KORPUSZ SZÖVEGPRODUKCIÓS HIBÁINAK BEMUTATÁSA.....	136
7.6. SZÖVEGPRODUKCIÓS HIBÁK SZEREPE AZ ÍRNOKOK AZONOSÍTÁSÁBAN	146
7.7. A HIBÁZÁSOKON ALAPULÓ AZONOSÍTÁSBAN ALKALMAZHATÓ ELJÁRÁSOK	147
7.8. KEZEK ÉS HIBÁK	149

8. NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK SZEREPE A SCRIPTOROK IDENTIFIKÁCIÓJÁBAN

8.1. A NYELVHASZNÁLATI ELEMZÉSEK ÉS A KÉZAZONOSÍTÁS KAPCSOLATA	153
8.2. A NYELVHASZNÁLATI JEGYEK IDENTIFIKÁCIÓBAN TÖRTÉNŐ FELHASZNÁLÁSÁNAK ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI.....	154
8.3. NYELVHASZNÁLAT A 16. SZÁZADBAN	156
8.4. AZ ÍRNOKOK ELKÜLÖNÍTÉSE A NYELVJÁRÁSI JEGYEK ALAPJÁN	160

8.4.1. A DEÁKOK ÁLTAL ÍRT LEVELEK ELEMZÉSE NYELVJÁRÁSI SZEMPONTBÓL	163
8.4.2. A MISSZILISEK CSOPORTOSÍTÁSA A BENNÜK ADATOLHATÓ NYELVJÁRÁSI JEGYEK ALAPJÁN.....	176
8.4.3. A KÜLÖNBÖZŐ NYELVJÁRÁSI JEGYEK SZEREPE A KEZEK SZÁMÁNAK MEGHATÁROZÁSÁBAN	178
8.5. A NYELVHASZNÁLAT TOVÁBBI SAJÁTOSSÁGAINAK SZEREPE AZ AZONOSÍTÁSBAN	180
8.5.1. A FORMULÁK SZEREPE AZ AZONOSÍTÁSBAN – STILÁRIS ÉS SZOCIOLINGVISZTIKAI JEGYEK	182
8.6. PRAGMATIKAI SAJÁTOSSÁGOK VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI A KÉZAZONOSÍTÁSBAN	188
8.7. A NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK ÍRNOKAZONOSÍTÁSBAN BETÖLTÖTT SZEREPÉNEK ÖSSZEGZÉSE.....	197
9. A SZEMPONTOK ÖSSZESÍTÉSE, A CSOPORTOK KIALAKÍTÁSA	
9.1. A VIZSGÁLATI SZEMPONTOK ALKALMAZÁSÁNAK TAPASZTALATAI.....	201
9.2. NYELVI PROFILOK ÉS ÍRNOKOK	212
9.3. A SZEMÉLY MEGHATÁROZÁSÁNAK TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI	213
9.4. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS	217
BIBLIOGRÁFIA	221
MELLÉKLETEK	239

1. BEVEZETŐ

1.1. AZ ÍRNOKOK AZONOSÍTÁSÁNAK IGÉNYE

A 16. században a gazdasági, politikai és kulturális változások eredményeképpen egyre nagyobb jelentőséget kapott, s egyre szélesebb körben terjedt el az írásbeliség. A kora újkor emberének mindinkább szüksége lett arra, hogy a számára fontos gondolatokat hosszabb vagy rövidebb időre lejegyezze vagy lejegyeztesse. Ez az igény, s a társadalom folyamatos formálódása által megteremtett feltételek hozzájárultak az írnokok körének megerősödéséhez. E csoport munkájának köszönhetően többezres nagyságrendben maradtak ránk magyar nyelvű szövegek a pár szavas feljegyzésektől, a missziliseken keresztül a kódexekig, a létrehozásukban munkálkodó írnokok többségéről viszont vajmi keveset tudunk.

A magyar filológiában már a 19. század során megjelent az a szándék, hogy az ismert szerzők és scriptorok mellett a névtelen írnokokról is minél többet megtudjon az utókor (bővebben lásd 2.2.2. fejezet). Az ismeretlen írnokok kéziratainak tanulmányozásában a magyar kódexkiadás jelentős eredményeket ért el. A kutatók megállapították, hogy a szövegek nyelvi és paleográfiai sajátosságai alapján nagy mennyiségű információt kaphatunk a lejegyző személyekről. Mindezek alapján többnyire meghatározható, hogy egy adott kéziraton hány személy dolgozott, hogy egyes írnokok mely művek létrehozásában vettek részt, sőt néhány – igaz, kivételes – esetben az anonim írnokot névvel és személyazonossággal is össze lehet kapcsolni. Az ismeretlen scriptorok komplex, nyelvészeti szempontú azonosításának, illetőleg a szövegcsoportok elemei ilyen szempontú kézhez rendelésének módszertanát az utóbbi évtizedek kódexkiadásai során dolgozták ki, s alkalmazzák immár sikerrel a nyelvemléktípuson (lásd 2.2.2.1. fejezet). Más nyelvemlékek esetében azonban hasonló módszeres feltárássra vagy elemzésére még nem került sor. Természetesen

nem állíthatjuk, hogy egyáltalán nem kísérelték meg a kódexeken kívül azonosítani az írnokokat, azonban ezen alkalmak során az írnok identifikáció nem elsődleges célja, hanem kiegészítő eljárása volt más kutatásnak, módszertana így kevésbé kidolgozott, számos esetben bizonytalan volt.

1.2. A MISSZILISÍRNOKOK AZONOSÍTÁSI MÓDSZERÉNEK KAPCSOLATA A TÖRTÉNETI ÉS JELENKORI SZÖVEGEK MEGLÉVŐ KÉZAZONOSÍTÁSI MÓDSZEREIVEL

A történeti korokból nagy mennyiségben maradtak fenn különböző típusú szövegemlékek, amelyek írnokazonosító eljárásai még kidolgozás alatt állnak. Jelen kiadvány egy szűkebb csoport, a 16. századi levelek írnokainak nyelvészeti szempontú lehetőségeivel foglalkozik. A misszilisírnokok meghatározása a diakrón nyelvtörténet kidolgozatlan területei közé tartozik, habár a 20. század közepén a deákok személyének kérdése bizonyos aspektusokból már felmerült (vö. Deme 1959; Papp 1961; Abaffy 1965), de nem a névtelen írnok meghatározásának szándékával, hanem mintegy melléktermékként más kutatásokban.

A missziliszek azonosítása eddig más tudományterületek, főként a paleográfia eredményeire alapozott (lásd Papp 1961: 91), amely sok esetben pontos meghatározást tett lehetővé, de téves következtetéseket is eredményezett (lásd 2. és 5. fejezet). Az írásképvizsgálat a komplex nyelvészeti elemzések eredményeivel kiegészítve azonban képes arra, hogy megválaszolja a bizonytalanságokat, lehetővé tegye a missziliszek deákjainak eddiginél pontosabb meghatározását, akár még az egyes személyek azonosítását is. A levélírnokok identifikálásának ilyen megközelítése a nyelvtörténet kódexkezek esetében, illetve a jelenkori igazságügyi nyelvészetben használt azonosítási eljárásain alapul. Saját közegében mindkét tudományterület sikerrel hívta fel a figyelmet arra, hogy a külső sajátosságok mellett a nyelvi jegyek is fontos elemei lehetnek az egyén azonosításának, illetve alkotta meg több szempontú eljárásait (lásd bővebben 2. fejezet). Ugyanakkor mindkét diszciplína esetében jelentős különbségeket fedezhetünk

fel a missziliskutatással szemben, a vizsgálati anyag jellegében és az azonosító eljárás céljában egyaránt.

A **kódexkezek azonosítása** során a kutató olyan szövegeket vizsgál, amelyek többnyire a közösségi vagy az egyéni olvasmányélmény létrehozására készültek. A szöveg címzettje a legtöbb esetben nincs kapcsolatban a szerzővel, köztük tér- és sokszor időbeli távolság is van. A kódex ezért nem tekinthető olyan műnek, ami csak a jelenében kíván hatást gyakorolni. E sajátos kommunikációs helyzet a kézirat tartalmára, külső jegyeire és kivitelezésének módjára is hatással volt. Első látásra is szembetűnő, hogy a kódex létrehozásában fontos szerepet kapott az esztétikum a szöveg írása és javítása során is. A misszilis ezzel szemben viszonylag zárt (gyakran két ember között zajló) üzenetváltás eszköze volt. A szöveg az aktuális jelen eseményeire reagált, annak állapotára vonatkozott. A vizsgálat tárgyát képező magánleveleknél a kommunikációban alapvetően két (csak ritkán több) személy vett részt, akik között térbeli távolság volt, de időbeli nem. Ez szintén tartalmi és formai következményekkel járt. A levelekben a könyvekhez viszonyítva az esztétikum szerepe kisebb, a kivitelezés kevésbé díszes.

A kódexek létrehozásában hagyományosan a szerző mellett több személy is részt vett, akik különböző feladatokat láttak el. A deákok által írt levelek esetében ugyanez leszűkül két emberre (ritkán háromra). A kéziratokat létrehozó személyek hierarchikus viszonyában is különbségeket találni. A kódexek esetében közel egyforma szinten álló személyek dolgoztak a kézíraton; a szerző és a másoló kapcsolatát gyakran az időbeli távolság jellemezte. A scriptornak megengedett volt a tartalmi változtatás, amennyiben szükségesnek látta azt, a szerzőnek azonban nem volt lehetősége ezt kontrollálni. A főurak deákjai ezzel szemben a hierarchia alacsonyabb fokán álltak. Ez a pozíció nem tette lehetővé a szabad változtatást a szövegben, különösen az üzenethordozó részekben nem. A diktálás során egyidejűség állt fenn a szöveg létrejötte és lejegyzése között, s még tisztázatok készítése esetén is, az azonos térben és időben létező szerző befolyásolhatta az írott nyelvi produktum végleges változatát. Mivel a misszilis egy meghatározott személy, a

1 Kisebb stiláris változtatások lehetségesek voltak például a formulákban vagy megszólításokban.

nemes üzenetét hordozta egy másik meghatározott személynek vagy személyeknek, a deák saját személyazonosságát nem tüntethette fel a szövegben, arra csupán utalás történhetett. A kódexekben ezzel szemben lehetett konkrét személyek közt zajló dialógus, amely nem tiltotta, hogy a másoló reflektáljon saját személyére.

Az **igazságügyi nyelvészetben** vizsgált dokumentumok és a misszilisek közti egyik legfőbb különbség – az időbeli távolságon túlmutatva – az előbbi csoport heterogenitásában áll. A kriminalisztikai eljárás során bármely dokumentum (vö. Vigh 2007) felhasználható az azonosítani kívánt személytől. A mintába így a misszilisekhez hasonló kommunikációs helyzetben írt magánlevelek, de a nyilvánosságnak szóló iratok vagy a szándékos torzítás lehetőségét felvető zsarolólevelek és próbairások is bekerülhetnek. A kora újkori levelek vizsgálata során a kriminalisztikához viszonyítva homogénebb vizsgálati anyaggal dolgozik a kutató. A misszilisek egy sajátos kommunikációs helyzet eredményei, még ha tartalmukban változatosak is. Esetükben a szándékos torzítás ténye nem merül fel, amely a jelenkor bűnügyi kutatásaiban az elemzés fontos szempontja. További különbség, hogy a jelen írásazonosítás során fontos szerepet kap az egyén társadalmi, olykor pszichológiai jellemzése, ami segíti a nyomozást. A történeti kutatásokban előbbi csak részben oldható meg, utóbbinak nyoma sincs. Fontos eltérés még a jelenkori és történeti kézazonosításban, hogy előbbi esetében, ha szükséges, folyamatosan újabb minták kérhetők. Diakroniában ez lehetetlen, a kutatónak zárt korpusssal kell dolgoznia.

Az identifikációs eljárások közti különbségek a következő módon foglalhatók össze: a kódexkezek azonosításának, ahogyan fent utaltam rá, célja megállapítani, hogy az adott nyelvemlék hány scriptor munkája, mely szövegrészekben dolgoztak. A feltárással felfedezhető a kapcsolat az egyes kódexek, könyvmásoló műhelyek, sőt kolostorok között is. Mindez a szöveghagyományozódás történetére is rávilágít. Az igazságügyi nyelvészet célja a nyomozati eljárások segítése; a kapott eredményeket a bűnvádi eljárásokban használják fel, ahol a központi kérdés az azonosság. A vizsgálat legfontosabb feladata a szövegek egy meghatározott személlyel történő azonosítása. A szöveg kapcsolati hálója, variabilitása, fejlődése stb. ezért háttérbe

szorul. A diakrón kutatásokkal szemben kapott eredményeket a kriminalisztika nem használja fel az írnoki tevékenység rekonstrukciójára, hiszen az eljárás szempontjából ez lényegtelen, csupán az azonosság tényének megállapítása fontos. A missziliszekek identifikációjában a kutató feladata ismeretlen lejegyzőktől származó kézirategyüttesben az írnokok elkülönítése, számuk meghatározása, írnoki tevékenységük rekonstrukciója a fennmaradt dokumentumok által lehetővé tett mértékben. Az eljárásnak nem célja az írnok lokalizációja – bár nem is zárható ki teljesen, hiszen az alkalmi írnokok olykor helyhez kötődnek. Ugyanígy nem feltétlen célja, bár fontos, szükséges és gyakori lépése a kéziratok mindenképpen egyénhez kapcsolása.

A számos különbség ellenére párhuzamok is felfedezhetők, amelyek nemcsak a fenti szövegcsoportokat és vizsgálati eljárásokat kötik össze, hanem más műfajokkal is lehetséges kapcsolódási pontokat teremtenek. A kódexek és missziliszek létrehozásának egyes vonásai, ha sematikus is, de megegyeznek: a szöveg létrehozója (fej) és a lejegyzést végző személy (kéz) nem azonos. A kódexek esetében a fej egy írott szöveget „ad tovább”, míg a leveleknél hangzó beszédet kell rögzítenie az írnoknak. A lejegyző mindkét esetben alapvetően már létező szöveggel szembesül, amit írott formában kell megismételnie. A reprodukció során saját nyelvi repertoárjának elemei akaratlanul is bekerülnek az új változatba. Az így létrehozott szöveg tehát a fej és a kéz közös nyelvi produktumának tekinthető. A szinkrón szövegek mindehhez lazábban kapcsolódnak, mert bár közöttük is lehetnek diktált/másolt szövegek, többnyire egyetlen személy hozza létre a kéziratokat. A fej és a kéz tehát azonos személy, viszont az ő nyelvhasználata is ugyanolyan vagy erősebb nyomot hagy a szövegben.

Az azonosító eljárás alapvonásai megegyeznek: a kutató feltárja egy meghatározott szöveg sajátosságait, nyelvhasználati profilt készít róla. A kódexeket és missziliszeket e folyamatban összekapcsolja az is, hogy a lejegyző nyelvváltozata keveredik a fejével; önmagában, szerzőként gyakran ismeretlen.² A nyelvhasználati jellemzés elkészültét követően az elkülönítést és/vagy azonosítást célzó összevetés

2 Ilyenkor már a profilalkotáshoz is szükséges a más szövegek által teremtett nyelvi kontextus.

történik, amely során a kutató megállapítja, hogy származhatnak-e azonos kéztől a dokumentumok, és következtetéseket von le az írnokok számára és személyére vonatkozóan. A szövegtípusok között, bár több és olykor markáns eltérés van, az alapvető általános párhuzamok lehetővé teszik a kódexeknél és a szinkroniában alkalmazott eljárások részleges átültetését a missziliszek azonosításába. A jelen munka ezt az elméletet is teszi próbára konkrét elemzéseken keresztül.

A komplex nyelvészeti szempontú írnokidentifikáció több különböző egy-ségből összetevődő eljárás (lásd 2. fejezet). Főbb részei a paleográfai, helyesírási, nyelvhasználati vizsgálatok. A téma összetettségéből eredően nem kutatható egyetlen tudományterület módszertanának és elméleti keretének felhasználásával, helyette az egyes részterületeken belül kell az adatok kezeléséhez legmegfelelőbb megközelítést kiválasztani. Jelen kiadvány ezért nem egyetlen módszertant, hanem az azonosításhoz szükséges különböző kérdésekhez és a vizsgált jelenségek elemzéséhez szükséges eljárásokat, azok alkalmazási lehetőségét és az alapjukként szolgáló elméleti hátteret mutatja be és veszi alkalmazásba.

1.3. A KUTATÁS CÉLJA, KÉRDÉSEI ÉS HOZADÉKAI

A kódexeken végzett identifikációs vizsgálatok alapján feltételezem, hogy a kora újkorból ránk maradt levelek írnokainak azonosítását nemcsak külső jegyek segítik, hanem a szöveg belső sajátosságai is. Jelen dolgozat célja egy komplex eljárás kidolgozása, amelynek segítségével a levelek írnokai egymástól nyelvészeti szempontból is elkülöníthetők és azonosíthatók, illetve amelynek segítségével az egyes szövegek scriptorokhoz rendelhetők.

A kutatás központi kérdése: **melyek azok a nyelvi sajátosságok, amelyeken keresztül azonosítható egy 16. századi misszilis írnoka?** Az azonosítás szinkron és diakrón eredményei alapján feltételezhető, hogy a helyesírás, hangjelölés, szövegtagolás, nyelvhasználat sajátosságai a levelek esetében is az identifikáció kulcsai lehetnek.

Az előző fejezetben (1.2.) bemutatott különbségekből kiindulva azonban nem valószínű, hogy ezek a sajátosságok a missziliszeknél olyan mértékben informa-

tívak, mint más kéziratok elemzése során voltak. A vizsgálat ezért a következő kérdéseket teszi fel az identifikációban alkalmazott szempontokkal kapcsolatban:

- A már ismert identifikációs kritériumok közül melyek használhatók fel a levelek írnokainak azonosításában?
- Van-e különbség a már ismert szempontok identifikáló értéke között?
- Ha igen, vannak-e olyan szempontok, amelyek általában erősebb azonosító értékkel rendelkeznek, mint mások a missziliseknél? Melyek ezek?
- A már ismert szempontrendszer mellett milyen új vizsgálati lehetőségek vannak?
- Vannak-e kifejezetten misszilisekre jellemző identifikáló jegyek?

Előzetes ismereteim és a missziliseken végzett eddigi vizsgálatok alapján úgy gondolom, hogy a már ismert identifikációs szempontok csak részben alkalmazhatók a levelek írnokainak azonosítására, hiszen más korpuszokon is változó eredményeket hoznak. Az egyes szempontok identifikáló ereje között olykor jelentős eltérés is kimutatható lesz: feltevésem szerint a hangjelölésben és a nyelvjárási jegyek vizsgálatában a legerősebb az azonosító erő. A már ismert szempontrendszeren túl a szöveg stiláris és pragmatikai vizsgálata, azaz a szövegtípus egyedítő jegyeinek bevonása új irányt jelenthet a nyelvemlékek írnokainak azonosításában.

Munkám abban nyújt újat, hogy a kézazonosítás módszertanát olyan dokumentumtípusra dolgozza ki, amely írnokainak azonosítására még nem jött létre átfogó eljárás. A kutatás során az írnokazonosításban felhasznált módszerek részben már létező, de más nyelvemléktípusra megalkotott eljárások, melyeknek levelekre történő módszeres alkalmazása még nem történt meg, nem ismerjük tehát a szövegtípus keretein belüli korlátaikat és lehetőségeiket. A dolgozat egyfelől arra vállalkozik, hogy ezt a hiányt kitöltve a szinkroniából és diakroniából összegyűjtse a már ismert eljárásokat, részletesen elemezze azokat, és megvizsgálja hatékonyságukat az íródeákok által készített kora újkori leveleken. Megállapítja róluk, hogy működőképesek-e a szövegtípus esetében, felméri, milyen mérték-

ben használhatók az egyes kritériumok a misszilisek írnokainak azonosításában, milyen identifikáló értékük van, illetőleg melyek az egyes eljárások hiányosságai. Mindemellett a pragmatikai szempont alkalmazásával egy új, a magyar (történeti) írnokazonosításban még nem használt módszert is bevezet, ezen belül olyan új szempontokat hoz létre, melyek tudomásom szerint még nemzetközi viszonylatban sem ismertek. Munkámban kísérletet teszek egy olyan eljárás kidolgozására is, amelynek segítségével könnyebben lehet a már meghatározott kezeket névről ismert személyekkel összekapcsolni. A vizsgálatok során minden kritérium esetében igyekszem rávilágítani a használatuk során felmerülő kérdésekre és problémákra, s törekszem megválaszolni azokat, illetőleg megoldást találni rájuk.

A kutatásnak számos hozadéka van a tudományterületnek mind szűkebb, mind tágabb vonatkozásában. Közvetlen eredménye a vizsgált korpusz kezeinek meghatározása, illetve olyan módszertan kialakítása, amely a nyelvemléktípus, illetve más kéziratok (pl. perek) írnokai meghatározásának is kiindulópontja lehet, további kutatások megalapozásában vagy akár nyelvemlékkiadásban egyaránt. Az eredmények a felhasznált elemzési szempontok tudományterületeihez is adalékul szolgálnak. Az identifikációs vizsgálatok során nyert nyelvi adatok ugyanis a középmagyar kor nyelvhasználatáról való ismereteinket gyarapítják és egészítik ki azáltal, hogy a kommunikáció egy speciális formájába adnak betekintést. A nyelvváltozatok sajátságos keveréke különösen a történeti dialektológia és szociolingvisztika szempontjából kínál értékes információkat, hiszen segítségükkel jobban megismerhetjük a középmagyar kor sztenderdizációs folyamatait. A deákok által írt levelek az identifikáció után alkalmassá válnak arra, hogy rajtuk keresztül nagyobb rálátást nyerjünk a kialakulóban levő új nyelvi norma és nyelvjárások viszonyára (vö. Papp 1961; Németh 2004), hogy újabb aspektusokból vizsgáljuk és ezáltal jobban megértsük a 16. századi deákságnak a nyelvi norma kialakításában betöltött szerepét. A kéziratok elemzése a történeti ortográfia számára a helyesírás változástörténetéhez szolgál adalékokkal. A missziliscriptorok azonosításában felhasznált hibatipológiai elemzések a történeti pszicholingvisztika eddig feltáratlan részterületének, a misszilisek hibázásainak vizsgálatával gazdagíthatja a diszciplínát.

Az újabb nyelvtudományi irányzatok közül pedig a történeti szociopragmatika profitálhat jelen kutatásokból azáltal, hogy a már említett speciális kommunikációs helyzetben vizsgálja meg a deák nyelvi viselkedését.

A misszilisírnokok meghatározása révén továbbá olyan többletinformációkat is nyerünk, melyeket a szöveg tartalmi oldala önmagában nem adhat meg. Megtudhatjuk, hogy a ránk maradt irategyüttest hány személy hozta létre. Az azonosított kezek írnoki tevékenységéről is részletesebb képet kaphatunk, egyes kezek esetében körvonalazódik, hogy a deák helyhez kötődött-e, ugyanazon időintervallumon belül váltották-e stb. A főúri udvar deákjainak életéről a kéziratok pusztulása miatt a teljes kép feltárását nem várhatjuk, a téma szempontjából azonban a részinformációk is igen hasznosak.

A levelek keletkezésének újabb szempontú leírása pedig nem csupán a misszisliskutatást – ezáltal a magyar nyelvemlékkutatást is – gazdagítja, hanem olyan tudást is adhat, amely a társtudományok, különös tekintettel a történelem, a paleográfia, a forráskutatás és a történeti szociológia számára is fontos.

2. A NYELVÉSZETI SÚLYPONTÚ IDENTIFIKÁCIÓKUTATÁS

2.1. AZ IDENTIFIKÁCIÓ CÉLJA

Az identifikációkutatás a filológiának olyan részterülete, melynek célja, hogy a nyelvi jegyek és az íráskép alapján feltárja az egyén és a szöveg közti kapcsolatot.³ A nyelvészeti identifikációkutatás feladata meghatározni azon nyelvi és a nyelviséggel érintkező sajátosságokat, amelyek lehetővé teszik egy szövegcsoporthoz tartozó elemek egymástól nyelvhasználatukban történő elkülönítését, a textusok egyénhez rendelését, az írók azonosítását. Mind szinkrón, mind diakrón ága felhasználja kutatásaiban a társtudományok, a paleográfia, az informatika, a művelődéstörténet és a történelemtudomány eredményeit, és hasznosítja azokat saját vizsgálatai során. Módszereit a komplexitás jellemzi, mely részben vizsgálati tárgyának összetettségéből, részben a diszciplína kialakulásának módjából és módszertanából ered.

2.2. A NYELVÉSZETI IDENTIFIKÁCIÓ MÓDSZERÉNEK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

2.2.1. Szinkrón nyelvi anyagok szerzőinek azonosítása

A nyelvészeti identifikáció eredményeit számos szinkrón tudományterület, mint az orvostudomány, a biztonságtechnológia, a számítógépes adatfeldolgozás és az archiválási technológia felhasználja. A jelenkori vizsgálatok közül azonban kiemelkedik az igazságügyi nyelvészet, amely nem pusztán alkalmazza a kapott eredményeket, de az egész tudományág létrejöttében is szerepet játszott. A kriminalisztikátörténet a kézazonosítás kezdetét bizonyos bűntények (fenyegetés, okirat-hamisítás,

3 Az identifikációval számos tudományterület foglalkozik, én – a dolgozat témájának megfelelően – identifikáció és identifikációkutatás alatt itt és most a nyelvészeti megközelítést értem.

becsületsértés) megjelenéséhez köti, az igazságügyi kézidentifikációt pedig az írott nyelvi produktumokat is vizsgáló bűnügyi eljárások létrejöttével teszik egy időpontra a kutatók (Agárdi 2006: 5; Vigh 2007: 29). Az írásszakértői eljárásokról első adataink időszámításunk szerint a 300-as évekből származnak és Konstantin császár törvénykezéséhez kötődnek. Az írásbeliség mind nagyobb elterjedésével az írnokok, szerzők meghatározása is egyre fontosabbá vált, az identifikáció dinamikusan fejlődött; napjainkban a kriminalisztikai írásazonosítás a bűnmegelőzésben, illetve a bűntények megoldásában segíthet (Davis 2007).

Módszertanukat tekintve az írásvizsgálatok kezdetben a formai hasonlóságokból indultak ki, grafémák közti egyezéseket és különbségeket vizsgáltak. Tudománytörténeti szempontból megjegyzendő, hogy a kézazonosság vizsgálatának e módszerével kapcsolatban már a korai hivatalos iratok (törvények, rendeletek) is felhívták a figyelmet a tévedés és bizonytalanság lehetőségére (Gibbons 2003; Vigh 2007: 29).⁴ Az 1600-as évektől kezdve az írásvizsgálat egyre inkább tudományos alapokra helyeződött, mind szempontrendszere, mind módszerei tekintetében (Ferguson 2010: 189).⁵ A 18–19. század folyamán önálló tudományterületté vált a kriminalisztikai személyazonosítás, módszere a társtudományok, különösen a nyelvészet szempontjait is figyelembe vette, s egyre inkább beépítette elemzési kritériumai közé, a hangsúly azonban továbbra is az íráskép vizsgálatán maradt (Gibbons 2003; Vigh 2007: 29; Ferguson 2010: 189).⁶ Az 1950-es években erősödött meg a nézet, miszerint a bűnügyi identifikáció nyelvészeti megközelítése nemcsak egyenértékű a kézírás-vizsgálattal, hanem önálló módszertani alapjait is ki kell dolgozni (vö. Szegedi 2018: 10–13), mindez összefüggésben állt azzal, hogy a csak a grafológiai sajátosságon alapuló identifikálásban igen nagy volt a hibázások aránya (Henderson Britt – Mensh 1943; Vigh 2007: 36). A nyelvhasználati sajátosságokra alapuló személyazonosítás a 60-as években mind nemzetközi szintén, mind hazánkban önálló tudományrá vált: az igazságügyi szövegnyelvészetté (Fliegeauf–Ránki 2007; Szegedi 2018).

4 A Jusztinianus Kódex 73. cikkelye jegyzi „... a kézírások hasonlatossága félrevezető lehet. A másik oldalról viszont, ha a formák nem hasonlítanak egymásra, még nem bizonyítják a hamisítást.” (Vigh 2007: 29)

5 Az első ilyen jellegű munkát François Demelle jelentette meg 1609-ben.

6 Az igazságügyi szövegelemzés történetéről lásd Rudin–Inman (é.n.).

A 21. században az identifikációs eljárásokban a két szemlélet összekapcsolódott, s kialakult az ún. komplex íráselemzés módszere, amely a grafológiai és nyelvi sajátosságok mellett a társtudományok eredményeit is bevonja az identifikációba.

A 20. század második felében a szinkrón írásvizsgálatokban is egyre nagyobb szerepet kapott a számítógéppel támogatott elemzés. Jelen kiadványnak nem feladata ezek részletes ismertetése, ugyanakkor röviden szükséges ezekre is kitérni, mivel mind szinkrón, mind diakrón szövegek vizsgálata során bírálják a kutatókat, amiért nem számítógéppel végzik az elemzéseket, hanem emberi erő segítségével is. Az íráselemző szoftverek összegezve elemzik a kézirásos és nyomtatott szövegek mérhető elemeit, a kriminalisztika kvantitatív irányzatát képviselik. Mind a szövegalkotás, mind a kézírás sajátosságaiban vannak számszerűsíthető, mérhető egységek. A szövegalkotási sajátosságok közül az egyes írásjelek használatától, a hibázásokon keresztül, a névmások arányán át számos egység mérhető; míg a kézírás mérhető sajátosságai a betűk megformálásában (vonalak hossza, aránya stb.), elrendezésében változó részek, de az írás létrehozásánál keletkező nyomatéki erő is. A programok két fő típusa az online és offline elemzők. Előbbiek az írást folyamatában (pl. grafométer), míg utóbbiak a már elkészült produktumot vizsgálják (Grafocus, FISH, FTIR-ATR⁷ elemzések stb.) (vö. Kármán 2002). Az íráselemző szoftverek egyre elterjedtebbek a bünyügyi írásvizsgálatoknál, de gyakran egészülnek ki hagyományos, szakértők által végzett vizsgálatokkal, vagy eleve ezek alátámasztását szolgálják. A szoftverek ugyanis, bár egyes emberi hibák lehetőségét kizárják, nem tévedhetetlenek. Főbb problémáik közé tartozik, hogy bizonyos kontextusok hatását nem ismerik fel olyan gyorsasággal és mértékben, ahogyan azt egy ember tenné. Másfelől, az elemzéshez a fizikai hordozón létező mintát valamilyen módon digitálissá kell tenni számukra. Ez pedig több, rejtett hibalehetőséget is magába foglalhat (pl. rossz dekódolás). A kriminalisztikában ennek ismert példája a FISH (Forensic Information System for Handwriting) és ESD programok (Eliminierung von Störsignalen auf hand- und maschinenengeschrie-

7 Fourier transformation – Attenuated Total Reflection.

benen Dokumenten) kapcsolata.⁸ Feltételezhető, hogy egyszer rendelkezésünkre áll majd egy olyan rendszer vagy eszköz, amely a fent leírt hibákat kiküszöböli, és a szövegeket hibátlanul tudja digitalizálni. Amennyiben ez megtörténik, a további elemzésekhez abban az esetben is emberi erőforrás szükséges, hiszen a digitalizált írásjeleket nyelvnek és nyelvtörténeti korszaknak megfelelően értelmezni kell a számítógép számára, ahogyan azt a jelenleg folyó adatbázisok építése során látjuk (Dömötör 2014; Bodó–Kocsis–Vargha 2017; Kuna–Kocsis–Ludányi 2017). A személyazonosítás informatizálása jelenleg megosztja a szinkrón identifikációkutatás képviselőit. A módszer mindenképp új távlatokat és lehetőségeket nyit, de látható, hogy további fejlesztésre és fejlődésre van szüksége. A kutatók és az igazságügy képviselőinek jelenlegi álláspontja, hogy nincs tévedhetetlen elemző, sem emberi, sem gépi oldalról, így a bizonyosság érdekében minden rendelkezésre álló eszközzel és aspektusból meg kell vizsgálni az elemzés tárgyát (vö. Gibbons 2003; Agárdi 2006; Vigh 2007; Nagy L. 2011).

2.2.2. Történeti szövegek írnokainak azonosítása

A társadalomtudományok történeti szövegeket forrásként felhasználó ágai folyamatosan szembesülnek azzal a problémakörrel, melyet a kéziratos szövegek írnokainak azonosíthatatlansága okoz. A nyelvemlékek lejegyzőinek meghatározásával körülbelül a 18–19. századtól foglalkoznak⁹. Ettől a korszaktól kezdve a jelen és történeti korok identifikációs eljárásai párhuzamosan léteztek, s bár a vizsgált anyag lehetőséget teremtett volna, viszonylag ritkán és későn (20. század vége, 21. eleje) kezdték tudatosan alkalmazni egymás eszközeit (s főként a történeti irány igitkezett a szinkrónia alapján újítani módszerein). Ennek az az oka, hogy a vizsgálat tárgyának (írott nyelvi produktum) alapvető hasonlósága mellett számos

8 Utóbbi ugyanis azért jött létre, mert a FISH az elemzések során nemcsak az íróeszköz nyomait, hanem a papírhibákat, szennyeződések stb. is tollnyomnak értelmezte, így rendre téves következtetéseket vont le (a probléma teljes mértékben ma sincs megoldva). További nehézséget jelent a program használatában a vonalak szándékoltóságának kérdése, amely az ember által többnyire könnyen és gyorsan megítélhető (az írásgyakorlat ismerete és saját rutinja alapján), míg a gépi elemzés számára gyakran nehezen kezelhető (vö. Kármán 2002; Vigh 2007).

9 Egységesen nem mondható meg, kultúránként változó.

különbség van. Az igazságügyi vizsgálatok olyan kor anyagait elemzik, amelyben maguk is élnek, s szocializációjuk révén maguk is ismerik. A történeti szövegeknél azonban a kutatónak távoli és csak részleteiben ismert társadalom termékeit kell elemeznie (Davis 2007: 269). További különbségek származnak a rendelkezésre álló minták és a vizsgálat alanyai között. A jelenkori kutatások számára könnyebb a vizsgált minta mennyiségét növelni, hiszen az iratpusztulás mértéke kisebb, esetenként pedig akár a vizsgálat alanyától is kérhetnek az azonosításhoz mintát (próbaírás). A történeti szövegek esetében utóbbi megoldás lehetetlen, a fellelhető kéziratok száma pedig korlátozott. A szinkrón vizsgálatoknál az alany háttéréről igen sok információ kideríthető több, különböző forrásból, emellett pedig akár maga a vizsgált személy is megfigyelhető. Utóbbi szintén nem megvalósítható, ha történelmi szövegekkel dolgozunk, s ha tudjuk (feltételezzük) az írnok személyét, a források hiánya miatt akkor is csak korlátozott mennyiségű és minőségű háttér-adatot tudhatunk meg róla. E nyilvánvaló, de a vizsgálat szempontjából fontos különbségek miatt a szinkrón íráselemzés eszközei, bár nem alkalmazhatók maradéktalanul a nyelvemlékek elemzésében, kijelölhetnek bizonyos irányvonalakat.

2.2.2.1. Az írnokok azonosításának kérdése a magyar nyelvtudományban

A diakrón identifikációkutatás hazai története szorosan összekapcsolódik a forráskiadások fejlődésével. A magyar nyelvemlékek nyelvészeti szempontú kiadása a 19. században kezdődött meg a Régi Magyar Nyelvemlékek (1838-tól) és a Nyelvemléktár (1874-től) című sorozatok megjelenésével. A szövegkiadásoknak már e korai szakaszában megfigyelhető, hogy nagy terjedelmű vagy több tagból álló szövegegyüttesekben az emléket közreadó személy vagy munkacsoport igyekszik meghatározni a kéziratok lejegyzőinek (kezek) számát, esetenként személyét is (pl. Volf 1882 [!1884]: 23). A scriptorok identifikálásának alapját a korai kiadványok még nem fogalmazták meg, azonban a bevezetőkben a nyelvemlékekről adott leírások alapján feltételezhetjük, hogy a paleográfiai és a hangjelölési sajátosságok játszottak szerepet az elkülönítésben. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az írnokok elkülö-

nítésének és meghatározásának módszertani alapjai a 19. században jelentek meg. A 20. század folyamán a nyelvemlékek közzététele olyan színvonalas kiadványokban folytatódott, mint a *Codices Hungarici* (1942-től) és a *Régi Magyar Kódexek* (1985-től), a *Régi Magyar Levéltár* (1991) sorozatok, továbbá megjelentek önálló kiadványok (lásd *Magyar Nyelvemlékek/Szövegkiadások*: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szovegkiadasok>¹⁰), valamint egyre gyakoribbá vált a nyelvemlékek folyóiratokban történő közreadása, például a *Magyar Nyelv Nyelvtörténeti adatok* c. rovatában (lásd Korompay 2009, 2010). A nagyobb terjedelmű szövegegyüteseknél továbbra is folytatódott a kezek elkülönítésének gyakorlata, a kódexkiadások esetében pedig fontos kérdéssé vált a scriptorok meghatározása. Az írnokok identifikációjának módszertana a 20. század első felében azonban nem sokat változott, alapját továbbra is a paleográfiai és hangjelölési sajátosságok alkották.

A 20. század második felétől a nyelvemlékek mind nagyobb arányú közzététele magával hozta a korábbi kiadások és kiadási technikák jó szándékú kritikáját, így a kezek identifikációjának újragondolását is (vö. Haader 1996/7, 1998). A paleográfiai sajátosságok vizsgálata alapvető lépése maradt a kezek azonosításának és elkülönítésének, ugyanakkor bizonyossága megkérdőjeleződött, mivel a kutatók ráismertek arra a tényre, hogy egy személy írása önmagán belül is megváltozhat (Bognár–Levárdy 1960: 290; Bognár–Levárdy 1967: 11, 792; N. Abaffy 1988). Az identifikálásban továbbra is a helyesírás és a hangjelölés vizsgálata maradt hangsúlyos, ugyanakkor a szövegtagolás, az írásjelhasználat is mind nagyobb figyelmet kapott, valamint új szempontként megjelent az írásbeli hibázások vizsgálata (Dienes 1980; Haader 1995). A nyelvemlékek újbóli kiadásai során számos esetben kiderült, hogy a biztosnak hitt (de kevés tényezőt figyelembe vevő) módszerek téves azonosításokat és elkülönítéseket eredményeztek (lásd pl. a Gömör–kódexről Kniezsa 1952a: 110; Haader 1996/7: 49, 1998: 64 vagy Eckhardt *Két vitéz nemesúrról* Deme 1959: 16–17). Mindebből a kutatók arra következtettek, hogy a kéziratos nyelvemlékek azonosítási módszerének a lehető legtöbb egyéni jellemzőt figyelembe vevő, komplex vizsgálaton kell alapulnia.

10 Utolsó letöltés: 2018. 01. 22.

E tanulságok alapján s ezeket összesítve az írnok identifikációjának sémáját Haader Lea dolgozta ki a kódexkezek elkülönítésére (Haader 2004). Eljárása hat szemponton alapul: a paleográfiai sajátosságok, a hangjelölés, a szövegtagolás, a sor végi elválasztás, az írásjelhasználat, a nyelvjárási jegyek és a szövegbeli hibázások vizsgálatán (Haader 1997, 1998). Az identifikáció e komplex eljárásának módszerét nyelvemlékeink közül jelenleg még csak a kódexek esetében alkalmazták annak ellenére, hogy egyéb kéziratos nyelvemlékeink (pl. levelek, boszorkányperek) esetében is indokolt lenne a scriptorok pontosabb meghatározása. Hazánkban az identifikáció módszerének más nyelvemlékekre történő kidolgozása, illetőleg (esetleg kézirat-specifikus) új szempontokkal történő gazdagítása jelenleg még várat magára.

2.2.2.2. Az identifikáció külföldi eredményei

A nemzetközi szakirodalomban számos kutatás foglalkozik a különböző nyelvű források írnokainak azonosítási lehetőségeivel. Összevetve a külföldi és hazai eredményeket, megállapítható, hogy a kutatók mindenütt hasonló utat jártak be (vö. Wiggins 2004; Davis 2007; Hiltunen–Peikola 2007), viszonylag kevés módszertani különbséggel.

Jelenleg két irányzat körvonalai rajzolódnak ki az identifikáció nemzetközi módszereiben. Az első a paleográfiai sajátosságok vizsgálatát részesíti előnyben (Varila 2014), s kívánja a szinkrón írásanalízis (document analysis – Questioned Document Examination) módszereivel egyesíteni (Davis 2007). A szinkrón kéz-azonosítás módszerei azonban nem alkalmazhatók teljes mértékben a történeti anyagokra. Ennek oka az elsöre egyezőnek tűnő (írások/kezek elkülönítése és/vagy személyhez rendelése), ám megközelítésüket tekintve különböző módszerekben van. A kriminalisztikában az identifikáció origóját egy meghatározott személy (és az ő kézírása) adja. Az elkülönítés és azonosítás érdekében számos minta vehető, amelyek alapján bizonyos mértékben lehetséges reprodukálni a mozgássort és annak kontextusát. Diakrón szövegekben mindez nem lehetséges, a történeti elemző sokkal szűkebb térben mozog (Davis 2007: 267–270).

A szinkrón nyelvi produktumok esetében a kriminalisztika gyakran alkalmaz íráselemző szoftvereket. A történeti szöveg esetében ezek használata nem lehetetlen – megfelelő adatbázis létrehozása után, amennyiben az adott dokumentumról a program számára értelmezhető és elemezhető képek készülnek –, a gépi elemzést angol nyelvű szövegeken tesztelve azonban áttörő sikert ez idáig nem értek el (Davis 2007).

A képezonosság vizsgálatának másik irányzata a komplex módszereket támogatja, amelyekben az íráselemzés mellett nyelvészeti szempontok is hangsúlyos szerepet kapnak (Wiggins 2004; Hiltunen–Peikola 2007; Terbe 2015). Utóbbi aspektus bevonása a történeti szövegek írnokainak azonosításában azon alapul, hogy a szocializáció során ért hatások a régi írnokok nyelvhasználatát ugyanolyan egyedivé tették, mint a mai beszélőket, s ennek nyomai az általuk hátrahagyott szövegekben fellelhetők. Ezen eljárások során a paleográfiai vizsgálat mellett megtörténik a dokumentum hangjelölésének, szövegtagolásának, központosításának, szocio- és dialektusának elemzése a szinkrón kriminalisztikai eljárásokhoz hasonlóan. Az utóbbi évtizedekben az imént felsorolt hagyományos azonosítási szempontok mellett mindinkább megjelent a szövegek pragmatikai szempontú elemzése is (Hiltunen–Peikola 2007; Doty 2007; Terbe 2015). A vizsgálatok e típusa jelenleg szoftveresen nem megoldható, csak emberi erő segítségével, a fent leírt okok miatt. A nyelvemlékkutatás nemzetközi képviselői sikerrel alkalmazták már a komplex eljárást kódexek és boszorkányperek scriptorainak meghatározásában (Wiggins 2004; Hiltunen–Peikola 2007). A módszer további leírásától jelen alfejezetben eltekintek, részletes bemutatásuk a következő fejezetekben történik meg.

2.3. AZ IDENTIFIKÁCIÓ MÓDSZEREI

Az identifikáció összehasonlító eljárás, melynek során két vagy több szöveg összevetésével egyezéseket és/vagy különbségeket keresünk. A feltárt jelenségek alapján a textusok között azonosságot vagy eltérést feltételezünk. E két tény megállapítása, bár elsőre igen egyértelműnek tűnik, tudományos szempontból számos

problémába ütközik. Az azonosság fogalmának hétköznapi jelentése valójában egy leegyszerűsített és általánosított nézet, amely számos tényezőt nem vesz figyelembe (Agárdi 2006: 1). Tudományos szempontból viszont az ekvivalencia megállapítása mellett szükséges meghatározni azt is, hogy milyen szinten és szempontból beszélhetünk egyezésről vagy eltérésről. Különösen igaz ez amennyiben változó egyedek esetében szükséges azonosítanunk (Agárdi 2006: 2). A természetben létező dolgok többsége – s mint ilyen az ember és a hozzá kapcsolódó produktumok jelentős része – különböző mértékben, de folyamatos átalakuláson megy keresztül. Felmerül ezért a kérdés, hogy valamit, ami meghatározott tényezők hatására állandóan módosul, tekinthetünk-e azonosnak. Például egy épület építése ideje alatt, elkészülésének pillanatában, s félig lerombolva vajon egyenlő-e, avagy különböző entitásként kezelendő. Ugyanígy az egy személyhez kötődő nyelvi produktum azonos-e, ha azt az egyén különböző életszakaszaiban vagy egészségi állapotban hozza létre. A kriminalisztikai szövegnyelvészet büntetőjogi felelőssége miatt igen korán szembesült ezzel a kérdéssel, az identifikációkutatás irányzatai közül elsőnek. A probléma megoldásában elfogadja a krimináltechnika álláspontját, amely a filozófia, a pszichológia és a biológia vonatkozó eredményeit felhasználva alkotta meg a változó azonosság fogalmát (Agárdi 2006: 3). A változó azonosságot olyan entitások identifikálása során alkalmazzák, melyek maguk is módosulnak. Az egyedek között ezért nem létezhet teljes ekvivalencia, valamilyen szinten mindig eltérnek, egyezéseik nyomán viszont visszavezethetők egy közös eredetre (Agárdi 2006; Pápay 2007). Egy személy írott nyelvi produktumai esetében tehát nem kereshetünk teljes azonosságot, mivel minden általa létrehozott szöveg „ugyanannak az entitás megnyilvánulásának különböző állapota, változata, formája” (Agárdi 2006: 3). Az azonosított írnokú nyelvemlékek között több példát is találunk a jelenségre. A fizikai állapot változásának hatását, például betegségek következményeit azonosított kódexmásolóink munkáiban láthatjuk. (Haader 2004; 2009b). A pszichikumot ért hatások nyomait Batthyány Ferenc feleségéhez írt, saját kezűként azonosított utóírataiban látjuk, ha összevetjük a mohácsi csata időpontja előtt nem sokkal kelt leveleit (KL₅₉., KL₆₀.) korábbi (például a hadak

gyülekezése idején írt: KL₅₈.) vagy későbbi (például KL₇₀.) irataival. Az írás körülményének egyéb változásaira pedig példaként Ráskay Lea kódexrészletei és a Bocskay Ilona megbízásából írt levél szövege szolgál (KL₆₂. Haader 1995). A nyelvemlékek esetében azonban a jelen kor kutatója többnyire nem ismeri a kézirat keletkezésének körülményeit, csupán a variánsok közti egyezések és eltérések állnak rendelkezésre, melyekre magyarázatot kell adnia, miközben az azonosság mellett vagy ellen érvel. A változó azonosság fogalma lehetővé teszi a diakrón identifikáció számára, hogy (megfelelő módszerek használata mellett) a szöveg keletkezése körülményeinek ismerete nélkül is megbízhatóan azonosítsa a nyelvemlékek írnokait, illetőleg egyazon személy különböző időszakokban keletkezett nyelvi produktumait.

A kéziratok egymástól való elkülönítésének és a személlyel való azonosításnak lehetőségét és alapját az a nézet képezi, miszerint „minden ember egyedi; ez számos jellemzője alapján kimutatható, leírható” (Kármán 2003: 259). Az elmélet alapja, hogy az írás elsajátítása során az egyént ért fizikális, pszichikai és kulturális hatások írását egyedivé formálják, ez pedig lehetővé teszi az írott nyelvi produktumai elkülönítését, valamint a szöveg és a nyelvhasználó összekötését (vö. Vigh 2007: 57–63). Az egyén meghatározása az azonosító jegyek figyelembevételével történik.

A markerek minősítésében két módszertani irányvonalat különíthetünk el. Az egyik azon a nézeten alapul, miszerint léteznek **abszolút egyedítő sajátosságok**. Az elmélet hatását az identifikáció különböző területein egyaránt éreztette, de visszhangot szinte csak az igazságügyi szövegnyelvészetben kapott. Feltételezi, hogy minden személynek vannak olyan sajátosságai, amelyek következetesen fellelhetők írásbeli produktumaiban, s amelyek alapján így mindig azonosítható. Ezek a jegyek a szöveg bármely alkotóeleméből származhatnak az írás speciális betűformáitól a nyelvhasználatig. Az identifikáló vizsgálatok során ezért azok a sajátosságok, amelyek általában jellemezhetik a nyelvhasználókat, elvetendők, csupán egy egyedi jegyre kell koncentrálni (Vigh 2007: 63). Ezzel párhuzamosan az **univerzális jegyek elmélete** is kialakult. E nézet szerint az írássajátosságok általánosak, vagyis meghatározott sémák mentén mozognak. Egy adott kontex-

tusban azonban megjelenésükkel és sajátos elrendezkedésükkel más szövegekhez viszonyítva egyedivé válhatnak, ennek alapján egy személy írott nyelvi produktuma leírható, az írnok pedig identifikálható (Mancetova–Orlova–Slavuckaja 2006: 145; Nagy L. 2011). A kézazonosítás gyakorlata jelenleg még nem talált bizonyítékot az abszolút egyedítő sajátosság létezésére. A kutatók többsége ennek a fellelését szinte lehetetlennek véli, s létezését bár nem veti el teljes mértékben, inkább elméletinek tartja. Napjainkban a szakemberek az írásanalízis imént bemutatott két megközelítése között helyezkednek el, azaz az általánosan leírható sajátosságok között keresik azokat a pontokat, amelyek egyedíthetik az egyén írását.

2.3.1. A kézazonosítás szempontjai

A kézírás sajátosságainak vizsgálata a grafológia és paleográfia tárgykörébe tartozik. „A személyazonosító célú írásvizsgáló módszer (írászazonosítás) alapja az a kijelentés, hogy minden ember kézírása egyedi”, írja Agárdi (2006: 6). A kézírás sajátosságai lehetnek általánosak és szövegspecifikusak (Nagy F. 1980: 61; Vigh 2007: 64). Előbbiek minden kézirat jellemzésére felhasználhatók. Ezek: a) az írás típusa, b) a kidolgozottság foka, c) a kidolgozottság jellege, d) a mozdulatirány rendszere, e) az egyenletesség foka, f) a kézírás tengelye, g) a kézírás mérete, h) a kézírás kiterjedése, i) az ívtáv, j) a kilengés, k) a sort elhagyó és l) a sort túllépő vonalak viszonya a sorközi vonalakhoz, m) a kézsúlyozás foka, n) a tolltartás módja¹¹ (Vigh 2007: 64–66).

Az egyéni írás kialakulását számos tényező befolyásolja. Alapvető, már az elsajátítás első percétől kihat az egyénre a mentális és fizikai állapota, ami befolyásolhatja azt, hogy meg tud-e tanulni írni, ha igen, ez akadálymentes vagy bizonyos korlátok közé szorítódik (például egyes mozdulatokat nem tud megtenni, ezáltal az írásképzés átlaghoz viszonyulva módosul). Ezeken felül kihatással van az írnokra, s írástípusát alapjaiban meghatározza, hogy hol és mikor, pontosabban milyen korban, környezetben, ha úgy tetszik, iskolában ismerkedett meg a betűkkel. Az alfabetizáció folyamán ugyanis az egyén elméjében kialakul a hangokhoz

¹¹ Vigh régiesenek minősíti (2007: 65)

társítható grafémakészlet, ehhez pedig mozgássor, vagyis a vonalelemek lekép-zésének sémája kapcsolódik (Vigh 2007: 48). Ebben a készletben hierarchikus viszony van. Léteznek alapgrafémák, amelyeknek a formáját egy hanghoz társítja az egyén. Az alapgrafémák igen sokszor egyben „óhajtott betűformák” is (Vigh 2007: 48), vagyis azon ábrák, melyeket a fonéma lejegyzésekor az írás során próbál megvalósítani a lejegyző. Hogy melyik betűforma tölti be ezt a szerepet, azt nagy-mértékben befolyásolja, hogy milyen tipográfiát ismert meg és gyakorolt be az írnok, hathatnak rá továbbá az egyéni ízlés és a környezet követelményei. Az alapgraféma mellett allográfok is léteznek, melyek ugyanazon betű más formai megvalósulásai. A fonémával ezek is összeköttetésben vannak, de nem az elsőként kapcsolódó változatok. Az írás tanulásának helye kihat erre: milyen betűformákat sajátítunk el, melyek lesznek a begyakorlott vonalvezetések, hogyan rendeződik elménkben a grafémák hierarchiája (Vigh 2007: 48–60). Különösen fontos ez olyan korszakok-ban, melyeknek tipográfiája változatos, és sokszor szellemi központokhoz kötött.

A specifikus sajátosságok megjelenése a dokumentumtípus egyedi létrehozási módjából ered (Vigh 2007: 64–66). A kéziratoknál a tér kitöltése, a szövegrészek egymáshoz viszonyított pozíciója és elrendezése a térben ezen markerek közé tartozik (Daybell 2006, 2012).

Legyen szó általános vagy specifikus sajátosságról, a kézírás esetében csak viszonylagos állandóságról beszélhetünk. Vigh András mindezt lényegre törő-en így összegzi: „A kézírás grafikai formája az ember élete során az írástanulás kezdetétől a kiírt formákon keresztül az íráshanyatlás korszakáig törvényszerűen változik” (2007: 42).

Az identifikáló sajátosságok másik nagy csoportját a nyelvhasználati, vagy a – kriminalisztikai terminológiával élve – szövegezési sajátosságok alkotják. Nyelvé-szeti megközelítésben mindezt úgy összegezhethetjük, hogy a szocializáció folyamán az egyén nyelvhasználatát befolyásoló tényezők azt teljesen egyedivé formálják, így minden beszélő a nyelv egyedi, csak rá jellemző változatát, vagyis idiolektusát használja (Labov 1966; Wardhaugh 1986). Ez az egyedi változat alkalmas lehet az egyén jellemzésére, ezen keresztül identifikálására (Nagy F. 1980: 62; Kármán

2003: 259; Agárdi 2006; Vigh 2007: 57–63; Fliegauf–Ránki 2007: 139). A szinkrón és történeti azonosításkutatások napjainkban már egyetértenek abban, hogy a szöveg bármely eleme lehet az egyén azonosító jegye, mivel „minden megnyilatkozásunk egy válogatás eredménye a nyelvi eszköztárból és ezek kombinálása” (Bruner 2005: 27). Ezen markerek kategóriákba sorolhatók, a csoportosításban azonban eltérést találunk az identifikáció kriminalisztikai és nyelvészeti megközelítésében, előbbinél a tudományterületen belül is. A magyar igazságügyi szövegnyelvészet mindmáig meghatározó kiadványa Nagy Ferenc monográfiája, aki a bűnügyi személyazonosítás alapját képező nyelvi jegyeket négy kategóriába sorolta:

- a) helyesírási sajátosságok (sztemderd normától való eltérés),
- b) stílári sajátosságok (neologizmusok, archaizmusok),
- c) grammatikai sajátosságok (mondatok jellege, összetettség, az összetett mondatok felépítése, a szintaxis szabályosságai, eltérései),
- d) egyéni szókincs, frazeológia, annak nagysága, jellege, preferált kifejezések (Nagy F. 1980: 63–64).

A szinkrón nyelvtudomány és kriminológia eredményeiből kiindulva Vigh András doktori értekezésében bővebb szempontrendszert hozott létre.¹² A szövegezési sajátosságokat hat típusba sorolta:

- a) gondolati-tartalmi sajátosságok, ezek: a kézírás célja, témája, a szerző általános ismeretei, szerző konkrét ismeretei, idézetek forrásai;
- b) a fogalmazás stílusának sajátosságai, melyek lehetnek az általános felépítés, a fogalmazás jellege, mondatípusok;
- c) nyelvtani sajátosságok, ide sorolja a helyesírási hibákat, a „helytelen” szóhasználatot, a mondatnyi hibákat, a központosítás jeleinek vétését;
- d) patológiai sajátosságok, lehetnek: agraía, általános írászavar, az írás hanyatlása, paragraíia, érzelmi és logikai rendellenesség és „az írás beteges kicirkalmazása”;

12 A fogalmak részletesebb bemutatását lásd (Vigh 2007: 66–72).

- e) lexikai sajátosságok, amelyben a következő alkategóriákat veszi fel: archaizmus, „barbarizmus”, „dialektizmus”, zsargon, „foglalkozási kifejezések”, „sajátos kifejezések”;
- f) makro- és elhelyezési sajátosságok, melyek lehetnek: a szövegrész kiemelésének, „szóbeszúrásnak”, keltezésnek, oldal- és szövegtagolásnak, rövidítéseknek, törléseknek és kihúzásoknak, utólagos javításoknak, a szöveg általános elhelyezésének (pontosabban a szöveg viszonyítása a laphoz, margó megléte, mérete, iránya) módja, valamint az irat megnevezését, a megszólítás helyzetét, bekezdések létét (méret, gyakoriság), sorokat (irány, formája, az előnyomott sorhoz viszonyított helyzete, mérete, arányossága), szótávot (mérete, arányossága), aláírást, keltezést, címzés helyzetét (a szöveghez és laphoz viszonyítva) (2007: 64–66).

Vigh kategorizációja a kriminológia jelenleg is elterjedt és elfogadott álláspontját képviseli a kezek azonosításának szempontjából. Felsorolásuk a sajátosságok lehető legszélesebb körű bemutatására törekszik, s valóban gazdag tárat mutatja fel az identifikáló jegyeknek. Rendszerezésüket az igazságügyi szövegnyelvészet eredményeit felhasználva alakította ki, ám csoportosítása több helyen is eltér a nyelvészet kategóriáitól. A terminológiai kérdések mellett nagyobb problémát jelent a kategóriák nem megfelelő meghatározása, ezáltal a csoportok között (a valóban létező kapcsolat mellett) szükségtelen átfedések jönnek létre, úgymint a kézírás materiális sajátosságainak és a szövegszerkesztés elemeinek egybeesése; illetve előfordulhat még, hogy ugyanazon jelenségek több helyre is besorolódnak: a nyelvjárási sajátosságok egyidejűleg legalább két helyre, a nyelvtani és lexikai csoportba is kerülhetnek, holott a jelenség, legyen bár morfológiai vagy szókészleti, valójában ugyanazon hatás következtében jelenik meg.

A személyazonosítás nyelvészeti lehetőségeit bemutató újonnan elkészült munka Szegedi Zoltán doktori értekezése, mely a nyelvi sajátosságok rendszerezésére is kitér. Szegedi kategorizációja megfelel a Nagy Ferenc által bevezetett szempontoknak, de differenciáltabban kezeli a szociolingvisztikai markereket és a hibákat, ezeket mintegy új kategóriákként hozzáadva a már ismertekhez (2018).

A történeti szövegek írnokait identifikáló sajátosságok rendszerezése (az eljárás céljából eredően) nagymértékben hasonlít a szinkroniában alkalmazott kategóriákhoz; ugyanakkor eltérés is tapasztalható a vizsgálat tárgyát képező nyelvi anyag jellegéből adódóan.

Diakrón szempontból az identifikáló jegyeket a következő módon oszthatjuk fel:

- a) ortográfiai sajátosságok (hangjelölés, helyesírás, szövegtagolás, központosítás, egybe- és különírás, kis- és nagybetűhasználat, elválasztás),
- b) szociolingvisztikai sajátosságok (társadalmi réteg, szerepek, nem, kor, műveltség, kétnyelvűség fonológiai, morfológiai, lexikai, szintaktikai és textuális hatása),
- c) dialektológiai sajátosságok (egy nyelven belüli területi változatok fonológiai, morfológiai, lexikai, szintaktikai és textuális hatása),
- d) pszicholingvisztikai sajátosságok (a nyelvhasználatához kötődő mentális folyamatok működése, azok különböző zavarainak [betegség, fáradtság stb.] fonológiai, morfológiai, lexikai, szintaktikai és textuális hatása),
- e) pragmatikai sajátosságok (a nyelvi cselekvés eszközeinek vizsgálata, beszédaktusok, arculat, aspektus kialakítása és hatása a szövegre) (Wiggins 2004; Hiltunen–Peikola 2007; Dothy 2007).

Lényeges eltérés a szinkroniához képest, hogy míg a jelenkori kutatások legtöbb szempontjukban a sztenderdhez viszonyítják a nyelvhasználatot, s az attól való eltérésben ragadják meg a csoportosítás rendezőelvét, addig a történeti vizsgálatok ugyanezt nem tehetik meg (vö. Haader 2009a). A diakrónia megközelítésének középpontjában azon jelenségek vannak, amelyek hatása látható a nyelvi elemeken; például azokat a kétnyelvűségből vagy nyelvjárási háttérből eredő jegyeket, melyek az írásképpen is megjelennek, nem a helyesírás, hanem a nyelvjárástan vagy szociolingvisztika körébe sorolják.¹³ A szempontok ilyen módú alkalmazása

13 Példaként: az interferencia következtében megjelenő tévesztés a zöngésségi párokban (pl. *p* ~ *b*) szociolingvisztikai, a zártabb ejtés (*-ból* ~ *-bül*) dialektológiai és nem ortográfiai.

döntés elé állítja a kutatót, amely első pillantásra önkényesnek tűnhet, de valójában szabadabb mozgásteret enged és biztosabb besorolási lehetőséget nyújt. A hibázás lehetősége tagadhatatlanul fennáll, ám ez ugyanígy elmondható a szinkrón kategóriák esetében is.

A szinkrón és diakrón szövegek esetében egyaránt kijelenthető, hogy a kritériumok nem egyenrangúak az identifikáció során. Egyes markerek használata ugyanis erősebb azonosító erővel bír, míg mások gyengébb bizonyítékaik az egyezésnek vagy eltéréseknek. Hogy mely sajátosságnak van a legnagyobb bizonyító értéke, az mindig egyedi, elsősorban az elemzett szövegtől függ, de a szövegcsoporthoz és -típus is kihat rá. Jól példázzák ezt Haader Lea identifikációs kutatásai, aki kódexSCRIPTOROK azonosítása során alkalmazta a fent említett szempontokat. A nemzetközi kutatásokból pedig kiemelendő példa Alison Wiggins munkássága, aki az Auchinleck-kódex kezeit vizsgálva a helyesírási és nyelvjárási sajátosságoknak erősebb bizonyítóértékét mutatta ki (2004).

Fontos megjegyezni, hogy bármilyen szempontból is közelítse meg a kérdést a kutató, lényeges, hogy ismerje a szöveg létrejöttének társadalmi-történeti kontextusát. Különösen igaz ez történeti szövegek elemzése során. A kontextus megismerése magában foglalja a vizsgált kor művelődéstörténetében, nyelvhasználatában, kommunikációs gyakorlataiban, viselkedési normáiban való tájékozódást (lásd 3. fejezet). A fentiek hiányában felmerül a lehetősége annak, hogy a kutató egyes markereket hibásan értelmez, ezáltal az összevetés folyamán téves következtetésekre jut.

2.3.2. Az identifikáció lépései

A kéziratok és az írnokok azonosítása komparatív eljárás, melynek során különböző szövegeket komplex szempontrendszer alapján viszonyítunk egymáshoz. A folyamat különböző szakaszokra osztható. Első lépés az összehasonlítás alapját képező minta kiválasztása. Terjedelmét tekintve nincs megkötés – az elemzésre a pár sorból és a több oldalból álló nyelvi anyag is alkalmas lehet –, ám a tudományterület képviselői egyetértenek abban, hogy minél nagyobb a terjedelem,

annál több nyelvhasználati sajátosság megjelenésére van lehetőség (vö. Nagy F. 1980; Nagy L. 2011). A minta kiválasztása után annak komplex kvalitatív és kvantitatív elemzése történik grafológiai (történeti szövegek esetében paleográfiai) és nyelvhasználati szempontok figyelembevételével (Nagy F. 1980: 21). Ezt követi a profilalkotás, vagyis a kiválasztott szöveg vagy csoport nyelvhasználati jellemzése a minőségi és mennyiségi eredmények alapján. A folyamat következő lépése az összehasonlítani kívánt kéziratok kiválasztása, azok komplex elemzése, profitálása és az eredmények összevetése a mintával (Lichtblau 2004). A nyelvhasználati és kézírasi sajátosságok tulajdonképpen ezen a ponton válnak identifikáló jegyekké, mivel ebben a fázisban különítik el vagy kapcsolják össze a dokumentumokat egy egységgé. A folyamat zárása a közös eredet tényének megállapítása vagy cáfolása.

Munkám során a kezek azonosítását az egyes szempontok szerint, fokozatosan haladva végeztem el. A folyamat első lépése a paleográfiai csoportosítás volt. Ezt követte, illetőleg ezzel párhuzamosan valósult meg a szövegek makroszintű elemeinek vizsgálata, majd az ortográfiai és nyelvhasználati, végül a hibatipológiai elemzések és a pragmatikai elemzések.¹⁴ Az egyes részterületeken belül először a már létező eljárások alkalmazhatóságát vizsgáltam, majd a levelek részletes elemzése során a szövegekben előforduló sajátosságok alapján próbáltam újabb lehetséges szempontokat meghatározni.

14 Az egyes témakörök könnyebb áttekinthetősége céljából a dolgozat fejezetei nem az elvégzett elemzések sorrendjét követik.

3. LEVELEK ÉS LEVÉLÍRÁS A 16. SZÁZADI FŐÚRI UDVAROKBAN

3.1. A 16. SZÁZADI LEVÉL

James Daybell szerint a levelek nem szemléltethetők csupán fizikai oldaluk vagy a szöveg szempontjából, mert materiális és textuális részük közösen képez egy egységet (2006: 47). Munkáiból azonban kiderül, hogy nemcsak a fent említett két rész, hanem gyakorlatilag a levelezés minden tényezője információértékkel bírt a társadalom számára. Monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy a külső jegyek egy része az írnok társadalmi háttéréről ad információt, míg másokat inkább az egyéni szokások alakítanak ki. Utóbbiak közé tartozik a tér kitöltése és a szövegrészek elrendezése.

A 16. századra a nemesi levelekben már szokássá vált margót hagyni, melynek mérete, száma és helyzete egyéni jellegzetesség volt. Variációjára a magyarországi levelekben is találunk példát, nincs azonban arra vonatkozó adatunk, hogy ez idő tájt létezett-e erre vonatkozóan valamilyen divat hazánkban. A margók mellett a szövegtest és az aláírás elrendezése is jellemezhetett egy írnokot. Daybell megjegyzi, hogy az angolszász levelezésben az aláírás helyzete a levelezők közti hierarchikus viszonyt is tükrözi (Daybell 2006: 49–51). Jelen kiadvány korpuszában is felfedezhetők erre utaló jelek (lásd 2. melléklet), az aláírás helyzete és a hierarchikus viszonyok közti összefüggések megállapítása azonban nem tartozik a dolgozat vizsgálati körébe.

A következő információs egységet a missziliszek szövege jelentette a levelezők számára, amely bár kétségtelenül a külső jegyekkel együtt hordozott információt, mégis tagadhatatlanul jelentősebb szerepe volt. A levél tipológiailag külön választandó korának más kézirataitól, önálló dokumentum- és szövegtípust alkot. Ennek megfelelően specifikus vonásokkal bír szerkezeti és tartalmi szempontból

egyaránt. A misszilisek 6 egységre bonthatók, melyek 1) a címzés, 2) a kezdő/bevezető formulák, 3) a szövegtörzs, 4) a záró/befejező formulák, 5) a keltezés és 6) az aláírás (Papp 1964: 10). Mivel a nemzetközi áttekintés túlfeszítené a könyv kereteit, a továbbiakban csak a magyar (illetve magyarul is íródott) levelek szövegjellemzőit mutatom be.

Címzésnek minősíthető a szabályosan összehajtott misszilis külső felén található felirat, amely tartalmát tekintve a levél kézbesítéséhez szükséges információkat foglalja magába (vö. Papp 1964: 10–14). Az adott szövegrész tartalmazhatta:

- a címzett nevét: *Thyztelendew vronknak es zomzedonknak* | **pewthrwczy palnak**: (KL81.; 1529¹⁵);
- rangját/titulusát: *Ez leuel adasyk az uitez* | *kallaŷ Janusnakı felsiges* | *kiral hadnagŷanak enne* | *lkē kegelmes űr* | *ānak* (KL143.; 1536);
- foglalkozását: *Ez lewel barthwaŷ byro wrammak jŷw kegyelmynek adassŷk* (KL74.; 1528–1537); *Vŷtezle Vramnak es* | *Baratomnak lorant Mŷklos* | *=nak kanŷsaŷ Porkolabnak* | *adassek ez lewel*. (KL159.; 1538);
- családi állapotát: *Nemes es tŷztelendew azonom* | *inak Sarmasaghŷ ersebet azonomnak* | **az witezlew warday myhal** | **hazas tarsamak** *nekem tŷzte* | *llendew azonomnak* (KL200.; 1540);
- lak-/tartózkodási helyének megjelölését: *Az wŷtezlew nemes wramāk Lewkes farkasnak*, **Najŷ kalloba**, *Nekem o wrammak adassŷk* (Kállay cs. lt. 1556, Sárossy János, Papp László átíratára);
- a levél küldőjéhez kötődő kapcsolat megjelölését: *Ez lewel adafek az en serelmles wrammak es agyamfyanak* | *peryny peternek* (KL77.; 1529); **Thyztelendew vronknak es zomzedonknak** | **pewthrwczy palnak**: (KL81.; 1529);

15 A kiadványban több különböző levélcsoportból származnak példák, köztük levélkiadásokból és saját átírataimból is. A főbb és gyakran használt korpuszokhoz tartozó levelek forrásának megjelölésére, a könnyebb megkülönböztetés és a szöveg folyamatossága érdekében, a levelek száma előtt rövidítéseket alkalmazok, amelyek részben már bevett gyakorlathoz igazodnak (KL – Középkori leveleink), részben a szemléletesség érdekében eltérnek attól (S – Svetkovics; P – Perneszy). A levelek számozása a kötetekben használt megoldásokat követi a Középkori leveleink és a Svetkovics-levelek esetében, míg Perneszy missziliseinél saját, az időrendet követő számozást használók.

- mindez kiegészülhetett kézbesítést jelölő kifejezésekkel (leggyakrabban az *adassék* igével) vagy körülírással: *Ez lewel adassek wardaj | Mjhal vramnak* (KL189.; 1539). *Naghsagos Batthyany | ferencz Vram kezebe | adassek, ez lewel* (KL134.; 1535) (vö. Lampért 1918: 19; Papp 1964: 10);
- egyéb pragmatikai funkcióval bíró elemeket: *Ez levelj adafek az enj zerelmes attjammak hedervarj jftvanak kj enj rolam elj feletkezek.* (KL132.; 1534).

A címzés elemeinek használata fakultatív volt, számos esetben a szövegrész hiányos, csupán az azonosításhoz elegendő minimális információt tartalmazta, ritkán pedig maga a teljes címzés is elmaradt (KL47.). A szövegrész nyelve lehet latin, magyar vagy kevert. Papp László a latin és magyar címzéseket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy azok nem feleltethetők meg egymásnak teljes mértékben. Az azonosításhoz szükséges kulcselemek, információtipusok párhuzamosan jelen vannak, azonban a titulusok, rangot kifejező részek a latin címzésekben gyakoribbak (Papp 1964: 13–14). A szövegrész nyelve gyakran eltér a misszilis többi elemének nyelvétől. Befolyásolhatta ezt a címzett nyelvtudása és a nyelvek közti presztízs-különbség is. A latin mint magasabb értékkel bíró változat hivatalosabb jelleget kölcsönzött, s használata talán egyfajta tiszteletadás is lehetett. Papp véleménye szerint a latin címzés a levél küldőjét is jellemezte, egyfajta „eleganciát” kölcsönözve a dokumentumnak (1964: 15). Számolhatunk még *lingua franca* szerepével is, amely (megfelelő körökben) a közvetítők nyelvtudásától függetlenül lehetővé tette a levél eljutását címzettjéhez.

A misszilis belsejében a szövegegység elején, ahhoz általában kapcsolódó, esetenként fizikálisan elkülönülő részeket **bevezető** vagy **kezdő formuláknak** nevezzük (vö. Lampért 1918: 19; Papp 1964: 14–17). Tartalmuk és funkciójuk változó. A szövegegység az oklevelek kezdő formuláiból fejlődött ki, melyek célja a dokumentum kontextusának meghatározása volt. A misszilisek esetében ezen szerep csak részben maradt meg, s retorikai, illetve pragmatikai funkciókkal egészült ki, a figyelem felkeltésének és a jóindulat megnyerésének eszközévé is vált. Részei lehetnek:

- megszólítás: *Serelmes wram es apam ...* (KL172.; 1538);
- köszöntés: *Kezenetehmel Jo eüchem kristof* (KL167.; 1538);
- jókívánság: *yo katus en zerethe leaniom agya ysten | minden yo egesegedet ees yo zerenchedet minth een | zerelmes leaniomnak* (KL60.; 1526);
- szolgálati készség kifejezése: *Kegyelmess wram Solgalathamath korosskenth ayanhlom kegyelmedmednek mynth vrannak* (KL170.; 153[8]¹⁶).

Nyelvük a címzéshez hasonlóan lehet latin, magyar vagy ezek keveréke. Papp szerint a magyar nyelvű kezdőformulák jóval gyakoribbak, mint a latinok, tartalmilag párhuzamosak, de szó szerint nem feleltethetők meg egymásnak (15–16). A bevezető formulák fakultatív elemei a leveleknek. Ritkán elmaradhatnak, ám többnyire (ha röviden is) jelen vannak a szövegben.

A misszilisek következő szerkezeti egysége a **szövegtörzs**, amely a kezdő/bevezető formulát követi, ahhoz általában fizikálisan kapcsolódik. Szerepe az információhordozás, benne található az üzenet, mely továbbításának céljával keletkezett a levél. Tartalma igen változatos, hiszen a hétköznapi kommunikáció részét képezte (vö. Papp 1964: 9). Nyelvük az előzőekhez hasonlóan lehetett latin vagy magyar (utóbbiban kódváltások lehetségesek), amit a nyelvi presztízs mellett esetenként a küldő és címzett kompetenciája is befolyásolt. A levél elemei közül a szövegtörzs felépítése a legszabadabb, kizárólag az adott nyelv grammatikai, logikai kritériumainak kellett megfelelnie – más textuális kötöttséggel nem rendelkezett.

A szövegtörzset a **befejező** vagy **záró formula** követte fizikálisan, s részben tartalmilag is kapcsolódva ahhoz (vö. Lampért 1918: 19; Papp 1964: 17–18). A levelek lezárása gyakran valamilyen jókívánság volt (*Jsten tarcha | meg.k.* [KL179.; 1539]), de szöveg végén megismétlődhetett a szolgálatétel felajánlása is (*Jsten | tarcha meg kegyelmedeth ezel en ayanlom zolgal | lathomath kegyelmednek*, [KL203.; 1540]). Nyelvét tekintve szintén latin, magyar és vegyes nyelvű egység, ám a szövegtörzssel való szoros összefüggése miatt legtöbbször annak nyelvén íródott. Fakultatív eleme a szövegnek, pragmatikai és retorikai funcióval.

16 A fejezetben a levelek jelzete után a közreadók által rekonstruált évszámok szögletes zárójelben vannak.

A záró formulákat szorosan követte a **keltezés**, többnyire fizikálisan is kapcsolódva. Tartalma helymegjelölés és datálás (Papp 1964: 18–20). A kézirat lokalizációjában hagyományosan településnév található (*kewlth s Markws | faluan bewthben elsew wassarnap enny eztendebe, 1540* [KL196.; 1540]), akadnak azonban esetek, amikor ennél részletesebb a leírás. Különösen igaz ez akkor, ha a levélíró nem megszokott körülmények közt írta a levelet, vagy a helyszín más okból volt különleges (*Ex castris nostris ad waskam* 'vaskai táborunkból' [KL60.; 1526]). A hely megjelölésének részletezése ilyenkor az ország említésétől kezdve, a házra/várra (különösen, ha az másé), helysége is kiterjedhet (Daybell 2012: 45). A keltezésnek két típusa különböztethető meg: a pontos dátummegjelölés (*keult | wywarat 14 octobris 1540* [KL217.; 1540]) és a körülírás (*ez lewel keolth zakmar | zenth Myclos Napyan anno .domini. 1.5.3.9* [KL189.; 1539]); szintén három nyelven adatolható a magyar misszilisekben. A latin és magyar szövegek között ebben a szakaszban van a legtöbb átfedés, olykor szó szerinti egyezés is. Daybell 16. századi angol levelekkel kapcsolatban megállapította, hogy az írnokok által datált levelekben többnyire alaposabb és pontosabb keltezés, mint a levelezők saját kezű iratainál (2006: 54). Magyar nyelvű anyagon erre még nincs bizonyíték.

A levelek utolsó egysége az **aláírás**, amely hagyományosan a levél belsejében található a szövegtörzstől elkülönülve. Célja elsősorban a levél tartalmának hitelesítése, az utóbbi évek missziliskutatásai azonban arra engednek következtetni, hogy pragmatikai funkciót is betöltöttek. Tartalma és nyelvi megszólása számos ponton párhuzamot mutat a címzésekkel. Részei lehetnek:

- az üzenet küldőjének neve: *lypolth gaspar* (KL74.; 1527); *thurzo* (KL68.; 1527);
- foglalkozás: *k. zolgaja* | *yrtha* (KL31.); *Lazlodeak zalkay Erdeinek ees | [...]* *vsnak ka[m]ara Jspannya* (KL20.; 1510);
- családi állapot/helyzet: *borbara az nehay* | *nagysagos tarcaj jyanos leanya* (KL26.; 1512–1526);
- rang/titulus: *Janoss herczeg* | *keze Jrassa* (KL11.; 1502);

- a címzetthez fűződő viszony: *Akacz pal az the kegyelm | ied segen solgaya* (KL170.; 153[8]); *Berety Lazara | .k. Baratya* (KL220.; 1540);
- a hitelesség és saját kezűség megerősítése, mely még a magyar levelek esetében is sokszor a *manu propria* (lat. 'saját kéz' azaz 'saját kézzel írt') kifejezéssel történt: *te.k. solgag[...]zryny | Janos manu propria* (KL209.; 1540); *nadazdy marthon keze jrasa* (KL161.; 1538); *Swlyok | ferench | Ewmaga keze[uel]* (KL210.; 1540). (vö. Papp 1964: 20–22);
- egyéb pragmatikai funkciót betöltő elemek: *egyéb az seghen, megh nyo-mo=rodoth, feledj lestha* (KL88.; 1530).

Minden történelmi korszaknak megvolt a maga levélíró gyakorlata és szokásai, amelyeket a történeti és társadalmi kontextus alakított. A 16. századi levelezésben ez a formulákra és az információtartalomra egyaránt hatást gyakorolt. Az egyik legfontosabb elv, amely minden bizonnyal a hétköznapi gyakorlatok átvitele, az udvariasság szabályainak betartása volt (vö. Sárosi 2003, 2015). Ez azonban nem pusztán a mai értelemben vett két személy közötti udvariasságot jelentette, a korszakban a levelezés sokkal inkább volt közösségi tevékenység, mint napjainkban. Ha tehát egy levelező nem a megfelelő módon írta meg levelét, akkor gyakran nemcsak levelezőpartnere szemében vétett kommunikációs hibát, hanem annak környezete előtt is. Ilyen hibának minősülhetett a formulák vagy a levél egyes részeinek elhagyása, vagy hanyag kezelése; a címzett rangjának nem megfelelő megszólítása (beleértve a titulusok megadását a levél egészében, de különösen a címzésben, kezdő formulákban); bizonyos tartalmak megírása vagy épp elhagyása. A levélírók olykor nem szándékosan követték el ezeket a hibákat, máskor az udvariasság szabályainak tudatos felrúgásával erősítették egy-egy beszélői szándék erejét.

3.2. A LEVÉLÍRÁS FOLYAMATA

A kora újkorból számos olyan dokumentum maradt fenn, mely a misszilisek létrehozásának materiális oldalával (eszközök készítése, toll tartásának módja

stb.) foglalkozik, illetőleg tartalmi tanácsokkal (a stílustól a titkosírásig) látja el a levélírókat. Kevés viszont az olyan leírás, amely a levélírás folyamatát, a diktálást vagy a másolást mutatná be. A missziliskutatás ezért a különböző feljegyzések, képek és fennmaradt levelek alapján rekonstruálja a tevékenységet, s vonja le következtetéseit (Daybell 2012: 57). Az így megalkotott modell alapján a levélírást mint egy kontextusában és környezetében változatos folyamatot szemléli, melyet számos szabály formált. A szöveg létrehozásáról megállapítja, hogy egyszerre magánéleti és társasági tevékenység, a textus pedig egyszerre magánjellegű és nyilvános is (Daybell 2012: 45).

A levélírás kettőssége már az írást végző személy kilétében megmutatkozik. Az írásbeliség terjedésével az üzenetek saját kézzel való lejegyzése egyre elterjedtebbé vált, ugyanakkor az írnokok alkalmazása is bevett gyakorlat maradt. Utóbbi háttérben a scriptorok átlag levélíróhoz viszonyított többlettudása, másfelől az írás korabeli megítélése állt (vö. Tóth 1996: 139–141). A saját kezűség és az írnok alkalmazása is többletjelentést hordozott a korban. Előbbi a bizalmasság és hitelesség biztosítója volt, utóbbi lehetett udvariassági gesztus, amely a formalitást és a hivatalosságot jelezhetette (Daybell 2006: 51). Annak megállapításában, hogy egy levél saját kezű vagy írnok által készített, olykor a szöveg is ad támpontot. Az aláírásban, ahogy az előző fejezet bemutatta, a levél küldője tehetett arra vonatkozó megjegyzést, hogy maga írta-e a levelet vagy egy deák által. A *manu propria* formulákon túl olykor a szövegtörzsben is találhatók utalások az írnok kilétére. Nádasdy Tamás például számos levelét maga írta, különösen feleségének. Akadnak azonban olyan misszilisek is, melyeket nem ő jegyzett le, ilyenkor (bocsánatkérés kíséretében) többször jelzi is az írnok alkalmazásának tényét: *Megbocsássad penég, hogy ez levélre kezem írását nem vetettem, oka hogy lefeküdtem volt immár, ezt hagyám írnya.* (1561. április 1. Károly–Szalay-féle átirat).

Az írnok kiléte a levelek tartalmát több szempontból is befolyásolta. A legfontosabb információkat vagy saját kezűleg, vagy egy bizalmas írnok közreműködésével jegyezték le. Utóbbit összefoglaló néven gyakran *titkos deákként* említették (vö. Terbe 2010: 32). A 16. századi magyar misszilisekben számos utalást találunk

ezen kivételes helyzetben lévő scriptorok szolgálatára, többek közt a jelen munka báziskorpuszát képző Svetkovics-levelezésben is, például: *En Chiak illiēn rēowid Valaztoth Jrtam Nekj, hogj | masth Ennekēm ith Ninch az En titkos dęakom, zinten | zoljyomban kwltem az balasiakhoz* (S112.; 1568 Terbe 2010). A bizalmas információkon kívül voltak olyan témakörök, különösen a nemiséghez és a betegségekhez kapcsolódva, amelyeket szintén nem jegyezhetett le bármely literátus. A sokat betegeskedő és várandósságát is nehezen viselő Kanizsai Orsolya helyett többször szolgálói írtak levelet. Egészségügyi problémáinak egy részéről azonban csak orvosa, Szegedi Kőrös Gáspár vagy női familiárisok írhattak. Erre férje is utal egy levelében: *Kérlek, hogy mindennap írd, mint vagy de ne fáraszd magadat az írással, hanem az mit férfiúval megíráthatsz, az mit üvelük nem illik megíratnod, írasd vajdáné asszonyommal, húgommal meg...* (Tóth István György átirata; 1996: 140).

A levélírás folyamatát, amennyiben a szöveg szerzője és a keze azonos volt, a mai gyakorlathoz igen hasonlóan kell elképzelnünk. Különbséget jelent azonban, hogy míg napjainkban ez többnyire magányos gyakorlat, addig a kora újkorban még a saját kezű levelek is gyakorta valamilyen közösségi térben, mások társaságában készültek el (a szövegben esetenként azt is megemlítették, hogy kik vannak jelen aktuálisan).¹⁷ Ez a tény már az első pillanattól kihat a levél szövegére, s eleve formális kommunikációs helyzetet hoz létre.

A levélírás több lépésből álló folyamatként modellálható. Az elsőben a hírközlés/kapcsolatfenntartás szándékával a levélíró megfogalmaz, és papírra vet egy szöveget. Feltehetően ezt egy tartalmi és formai ellenőrzési fázis követte, s a javítandó részek arányától függően készülhetett egy vagy több tisztázat.

A nem saját kezű levelek létrehozásának több módja volt, melyeket a fennmaradt dokumentumok alapján rekonstruálhatunk. Az egyik elsődleges a diktálás, amely szintén több változatban valósulhatott meg annak alapján, hogy a küldő milyen mértékben alkotta meg a misszilis szövegét. Az üzenet tartalmának megadása történhetett úgy, hogy

17 A titkos levelek természetesen kivételt jelentettek.

- a) a teljes szöveget szó szerint mondta el a küldő, s a deák csak lejegyezte az elhangzottakat;
- b) a küldő csak a szövegtörzset diktálta szóról szóra, a formulákat már a scriptor fogalmazta meg;
- c) csak részleteket fogalmazott meg a küldő, a fogalmazás másik felét és a lejegyzést az írnok végezte;
- d) csak a tartalomra vonatkozó utasításokat adta a küldő, a megfogalmazást és lejegyzést teljes mértékben a scriptor végezte.

Annak megítélése, hogy a levelek küldői milyen mértékben vettek részt a levél létrehozásában, sokszor nem problémamentes. Mind a magyar, mind a külföldi szakirodalom egyetért abban, hogy a küldők a levél tartalmi oldalára fókuszáltak, tehát leginkább a szövegtörzs létrehozásában vettek részt, míg a szöveg többi egységének elkészítését a literátusra bízta (Papp 1964; Daybell 2006, 2012). Daybell szerint ennek oka, hogy a hivatásos írnokok jobban kiigazodtak a formulák világában (különösen, ha latinul kellett használni azokat), mint az átlagos levélíró, így nem vétettek a 16. századi udvariasság ellen (2012: 54).¹⁸ Meglátása minden bizonnyal érvényes a deákság egy részére, azonban a kevésbé iskolázott írnokok esetében megkérdőjelezhető.

Az írnokok által készített levélnél felmerül további kérdésként, hogy minek alapján lehet megkülönböztetni a diktált és az írnok által megfogalmazott szövegeket. Az utóbbi évtizedek szociopragmatikai vizsgálatai arra következtettek, hogy egyes visszatérő tartalmi elemek a fogalmazó meghatározásának alapjául szolgálhatnak (Daybell 2012). A szöveg pragmatikai és stilisztikai szempontú elemzése más szövegtípusok, a boszorkányperek esetében már bizonyítottan felhasználható a fogalmazók elkülönítésére (Dotty 2007; Hiltunen–Peikola 2007). Feltételezhető, hogy az írnokok által írt levelek is utólagos ellenőrzésen estek át, amit vagy a levél

¹⁸ Daybell a Tudor-kori misszilisekkel kapcsolatban megállapította, hogy a levél részei közül legtöbbször a címzést írták a deákok. Véleménye szerint ennek oka, hogy a címzés a legtöbb személy által látható egysége a leveleknek, ezáltal a legformálisabb nyelvhasználatot itt kellett megvalósítaniuk a levelezőknek (2012: 54).

küldője végzett el, vagy annak felügyelete mellett az írnok. Szükség esetén itt is készülhetnek tisztázatok.

3.3. ÍRNOKOK A FŐÚRI UDVAROKBAN

A 16. században a deákság jelentős csoportot képezett a korabeli magyar társadalomban, ismereteink mégis hiányosak róluk. Abaffy Erzsébet mindezt így fogalmazza meg: „Az íródeákokról rendszerint semmit sem tudunk. Ha nevüket ismerjük, már az is sok, származásukat, neveltetési körülményeiket felkutatni sokszor szinte teljességgel lehetetlen” (1965: 14). Abaffy megállapítása első olvasásra talán túlzónak tűnhet, valójában jól összegezi azt, amit a kora újkor deákjairól tudunk. Leírások, szabályzatok ebből az időből nem maradtak fenn, amelyek alapján a 16. századi deákságot megismerhetjük. Róluk szóló tudásunk jelentős részét a korabeli dokumentumok (gyakran misszilisek) elszórt megjegyzései adják. Ezekből az információkból a deákságról általános, de nem teljes képet kaphatunk, az egyes személyekről pedig alig tudunk meg valamit, néhány kivételes esettől eltekintve. A deákok többsége arc és név nélkül, ismeretlenül vész a történelem homályába.¹⁹

A 17. századtól, már egyre gyakrabban készültek összeírások a főúri udvarok szolgálóiról. A két korszak között viszonylag keveset változott a nemesi udvarok struktúrája, ezért az ilyen összeírások a 16. századhoz is szolgáltathatnak némi információt. A főurak udvarában a szolgálók különböző csoportokat alkottak. A deákok a főúr (dominusz) közvetlen szolgálatában álltak a familiárisokkal (uraimék), inasokkal, apródokkal együtt (Koltai 2012: 22). Az 1600-as években készült udvari

19 Az írnokokat a levelekben igen gyakran név nélkül, csak egyszerűen deákként vagy keresztnévükön említik (János deák, Balázs deák), amely információkon keresztül a konkrét személyt nem tudjuk elérni, sorsáról, szinte semmit nem tudunk. Arra azonban ezek a hiányos információk is alkalmasak, hogy körvonalazzuk a deákság intézményét. Viszonylag ritka, hogy egy deák családnevét vagy egyéb személyéhez kötődő adatot is megismerjünk. A 16. században erre alig van példa, változást a 17. század első felétől megjelenő összeírások jelentenek, melyek már általában a család- és keresztnévet együtt rögzítik, néhány szerencsés esetben arra is nyomot találhatunk, hogy milyen feladatokat látott el, lépett-e feljebb a ranglétrán stb. Sok deákról azonban így sem tudunk többet a nevénél.

összeírások²⁰ jól szemléltetik a kora újkori nemesi udvar hierarchiáját²¹, melynek egy középső lépcsőfokát foglalták el a deákok. A 17. században a deákokon belül különböző kategóriák különültek el.

Egy adott főúri udvarban szolgáló deákok számát több tényező is befolyásolta. Elsősorban a főúr anyagi helyzete, hiszen minél nagyobb volt egy főúri udvartartás, annál több írnokra volt szükség, s annál több literátust alkalmazhatott. Az udvarban számukat befolyásolta továbbá az egyes literátusok műveltsége, különösen a nyelvtudása. A nemesek egy részének szüksége volt arra, hogy protokollból, vagy mert érdekei úgy kívánták, olyan nyelveken levelezzen, amelyeket nem beszélt. Ez csak úgy valósulhatott meg, ha volt legalább egy olyan írnoka, aki ismerte a szükséges nyelvet. Svetkovics Katalin és Erzsébet, Popenheim Konrád latinul, Kanizsai Orsolya németül sem tudott, mégis maradtak fenn ezeken a nyelveken számukra és általuk küldött levelek. A nyelv-ismeret mellett (ha a megbízó megengedhette) fontos volt, hogy azon a deák a lehető legjobban tudjon fogalmazni (írásban is). A korábban már említett Batthyány Ádám mind a német, mind a latin nyelvet ismerte, de írásban nehezen használta, ezért külön literátusokat alkalmazott, akik ezeken a nyelveken írták leveleit és utasításait (Koltai 2012: 350). Több nyelv ismerete már a 16. században is előnynek számított. Héderváry Lőrinc például így ajánlott egy deákot szolgálatra: *magarvly deakvly nemettyvly horwatuly teorokyly olazwly yol twd* (KL118.; 1533).²² Ha a nemesek találtak olyan deákot, akik tudtak a főúr számára szükséges nyelven levelezni, akkor elegendő volt csak ezt a személyt alkalmazni. Hiányában viszont egyszerre több literátusra volt szükség. Feltételezhetjük még, hogy az írnokok száma bizonyos mértékig presztízs kérdés is volt. A kora újkorban a szolgálók száma ugyanis egy főúr társadalmi állásának is a jelzete volt (Koltai 2012: 239).²³

20 A 1600-as évek elejétől az uradalmakban az év végi számadáshoz leltárok és összeírások készültek. Ezeket nem az adott vár, hanem egy másik uradalom tisztartója vagy a deákok készítették. A Batthyány családban először Batthyány I. Ádám készítettet ilyen összeírásokat (Koltai 2012: 155–164).

21 Koltai András az udvar struktúrájáról készült táblázatát lásd az 1. mellékletben.

22 Az udvari számadásokból tudjuk, hogy a 17. században a latinul tudó deákok magasabb fizetést kaptak, mint a csupán egy nyelvet beszélők (vö. Koltai 2012: 349–357). Hogy a 16. században is így lett volna, arra bizonyítékunk nincs, de az elképzelés nem valószínűtlen.

23 A 17. század elején Antonio Guevarra a Fejedelmek serkentő órája című művében írja: „Az tündöklő nevezettel ékeskedett főember szolgatartás teszi híres-nevessé az urat.” Rimay János leveléből idézi Koltai (2012: 239).

Nincsenek adataink arról, hogy a 16. században az egyes főuraknak hány deák szolgált. Ebben az évszázadban ugyanis a szolgálókkal való megállapodások még rendre szóban történtek, a várnépnek szóló utasítások, őket is számba vevő leltárok és összeírások is ritkán készültek. A 17. századból fennmaradt dokumentumokból kiderül, hogy a Batthyányak írnokainak száma ingadozott, általában 6 és 10 fő közé esett (más főúri udvarokban is hasonló aránnyal kell számolnunk). A szám akár egy esztendő alatt is változhatott. Ennek háttérében részben a fent sorolt tényezők állnak, másfelől a deákság dinamikussága. A 16. századból ránk maradt levelek és a 17. század részletes összeírásaiból ismerünk ilyen eseteket. Előfordult, hogy a deákok nem maradtak szolgálatuk végéig az írnoki pozícióban, hanem új tisztségek betöltésére nevezték ki őket, például tiszttartók lettek, ahogyan Lobkowitz Poppel Éva Beke Zsigmond nevű deákja, aki Batthyány Ádám alatt számtartó lett, majd Csáky László uradalmi officialisa.

Nincsenek pontos adataink arról, hogy az egyes deákok mennyi időre szegődtek el egy-egy főúrhoz. Szerződések hiányában az összeírások és a levelek adataira kell hagyatkoznunk. Értelmezésükben azonban problémát jelent, hogy a deákok azonosítása az ilyen dokumentumokban nem minden esetben egyértelmű. Ennek oka egyfelől a deákok megnevezésének egyszerűsége, hiszen a német deákként, vagy latinul tudó, vagy titkos deákként említett személyről nem tudhatjuk, hogy azonos-e a néven nevezettek valamelyikével. De két azonos nevű, ám különböző időpontokban említett személynél (például két János deák) sem lehetünk csak a szöveg alapján bizonyosak abban, hogy ugyanazon írnokról van-e szó. A bizonytalansághoz hozzájárul, hogy a literátusok alkalmazásának nem minden momentumát rögzítették, valamint a dokumentumok gyakorta hiányosak (megsemmisültek vagy eleve nem készültek rendszeresen), így megeshet, hogy egy már azonosított személy minden adat nélkül egyszerűen egyik dokumentumról a másikra eltűnik.²⁴ Koltai András az összeírások alapján próbálta meghatározni azt,

24 Néhány levélben olvashatunk arról, hogy új deák állt szolgálatba az udvarban, vagy éppen arról, hogy az írnok készül elhagyni vagy elhagyta az udvart, esetleg meghalt. Svetkovics Katalin írta Batthyány Boldizsárnak: *Toaba Benedek deák el akarna mýnket | hadnjý, de keged gondollýa megh hogý eleg h | fyzetes a mýt Nekwe fyzettwnk Megh Marat | =hatt aszon, es mýnd kegnek smýnd Nekem | zolgalhat (S82.; 1568).*

hogy a 17. században Batthyány Ádám deákjai mennyi ideig szolgáltak az udvarban. Az összeírásokban való egyszeri előfordulást egy évnek tekintette, s azt figyelte, hány egymás után következő dokumentumban szerepelnek a nevek az adott pozícióban. Az adatokat összesítve arra jutott, hogy a deákok az udvar egy viszonylag gyorsan cserélődő csoportját képezték, többségük 1 évet (vagy még kevesebb időt) töltött a főúrnál, átlagban pedig 2 és 4 év közti időt szolgáltak, ugyanakkor vannak adatok 21 esztendőes szolgálatról is. (2012: 264–265).

A deákság tanulmányozása során fontos kérdés, hogy milyen ismereteket kellett elsajátítania valakinek az írnoki pozíció betöltéséhez egy főúri udvarban, és kikből válhattak deákok. Az első kérdést már az eddigiekben részben megválasztuk. Egyetlen alapvető követelmény az írni és olvasni tudás volt, ezen felül előnyt jelentett a nyelvek ismerete. A deákok jelentős része ismeretlen személy, létezésükről csak az általuk készített dokumentumok adnak tanúságot. Ennek következtében többségükről nem tudjuk megmondani, hogy milyen családból származott, a társadalom melyik rétegéhez tartozott, milyen oktatásban részesült. A fennmaradt dokumentumok alapján feltételezhető, hogy többnyire a polgárság, kis- és közép-nemesi réteg tagjai választották ezt a hivatást (vö. Klaniczay 1985: 84). Társadalmi háttérük arra is kihatott, hogy milyen típusú, minőségű és mennyiségű oktatásban részesültek. A legtöbb deákról persze így sem tudjuk, hogy milyen iskolákat végzett. Valószínű, hogy az alacsonyabb sorból származók (polgár, kisnemes) szülőhelyükön létesült egyházi vagy világi intézményben tanultak, esetleg családtagjaiktól. Míg a magasabb társadalmi osztályból származók az előző lehetőségek mellett fogadott tanítótól vagy egy főúr udvarában is tanulhattak.²⁵ Néhány esetben tudunk arról,

Az összeírások még ennél is szűkszavúbbak, az új deákok neve legtöbbször csak megjelenik egy adott időponttól, az udvart elhagyók neve eltűnik, míg a halottak neve mellé kereszt vagy a *mortus* kifejezés (esetleg ennek rövidítése egy *m*) kerül.

- 25 Vita tárgyát képezi, hogy a főurak udvaraikban tartottak-e fönn iskolákat. Szekfü Gyula feltételezése alapján (Hóman–Szekfü 1928: 173), főként a Batthyányakra alapozva többen is elfogadták ezt a felvetést. Pérdöntő bizonyíték azonban még nem került elő, ami a főúri udvarok iskoláinak létét bizonyította volna, inkább csak utalásokat találni. Abaffy Erzsébet például a témában Bagodi András levelét idézi: „Mondom Beythe vramnak hoǵ Nylwan En azt hyzem hoǵ valahol tytkon: Nnak vgian effele oscaloia vagion kybe ezek ez Deakok tanulnak” (1965: 14). Takács Sándor pedig az udvari praceptorokról számol be. Koltai azonban felhívja a figyelmet, hogy a tanítók és az iskolaház működésére csak azokban az időszakokban

hogy a deákok valamely egyetemet is megjártak, sok esetben a főurak fiait kísérve. Ezek az írnokok jellemzően a familiárisok közül kerültek ki, ezért részesülhettek ilyen magas színvonalú képzésben, valamint nevüket is így ismerhetjük.

A főúri udvar levelezési gyakorlatának elemzése során nem feledkezhünk meg egy tényről: bármennyire is bevett dolog volt a deákok alkalmazása, az írnoki feladatkör egy részének elvégzésére ugyanakkor az udvarban bárki alkalmas volt, aki rendelkezett a megfelelő tudással vagy legalább tudott írni. Az újkorból több olyan esetet is ismerünk, melynek során nem deáki/írnoki pozíciót betöltő személy végzett ilyen jellegű feladatokat. Batthyány I. Ádám hoptesterei közül többen (például Iványi Imre, Börzsönyi Tamás) rendszeresen írtak úrnőjük megbízásából a főúrnak. Kétségtelen azonban, hogy az írnoki feladatokat elsősorban a hivatalos írnokok, deákok vagy a deákként alkalmazott szolgálók látták el.

van bizonyíték, amikor a főúr gyermekei is tanultak. Valószínűbb tehát, hogy nem nyitott iskolák működtek ezekben az udvarokban, hanem a főúri gyermekek mellé tanulótársakat fogadtak (2012: 309–312). Ezen tanulótársak némelyikéből viszont válhatott deák!

4. A KORPUSZ BEMUTATÁSA

4.1. A FORRÁSOK KIVÁLASZTÁSA

Jelen kiadvány a misszilisírnokok azonosításának, illetve a levelek írnokonkénti csoportosításának lehetőségeit járja körül az identifikációra alkalmas módszerek részletes bemutatásával. A vizsgálathoz és az egyes szempontok szemléltetéséhez szükséges egy magyar nyelvű, több írnok által készített misszilis csoport, melynek írnokai nem azonosítottak. Mivel a kutatás célja nem a nyelvmemlékközlés és az ahhoz kapcsolódó módszertan, hanem az identifikálás lehetőségeinek bemutatása, ezért a báziskorpusznak logikus olyan irategyüttest választani, amely már kiadásra került. Terbe Erika 2006-ban doktori értekezése részeként tette közzé Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 1538 és 1575 között íródott levelezésének 241 magyar nyelvű elemét, majd 2010-ben a Régi Magyar Levéltár sorozat keretein belül önálló kiadványként a teljes levelezést megjelentette, azaz 256 magyar nyelvű misszilit, egy kötelezvénnel és további 4 függelékkel kiegészítve. A Svetkovics-levelezés sajátossága, hogy teljes egészében íródeákok által készült, alkalmas lehet tehát a fenti kérdések megválaszolására (a levelek részletes bemutatása Terbe 2006 és 2010). Jó lehetőség a jelen kutatást választani egy ilyen, nyelvészeti kritériumoknak minden szempontból megfelelő, pontos és megbízható betűhű átiratokat tartalmazó kiadványokból álló báziskorpuszra építeni.

A kutatás főbb kérdése volt, hogy összekapcsolhatók-e a kézazonosítás segítségével különböző levelezők dokumentumai, illetve követhető-e vagy legalábbis felmérhető-e az identifikációval egy-egy írnok tevékenységi köre és mozgása. Ezen problémák feltárásához további két alkorpuszt kapcsoltam a vizsgálatba, egyfelől Batthyány I. Ferenc 10, másfelől Perneszy András 18 magyar nyelvű kéziratát. A Batthyány-levelek közül az íródeákok által készítetteket vontam be a vizsgálat-

ba. Szintén már betűhű átiratban megjelent szövegek, amelyeket a Régi Magyar Levéltár sorozat első kötetében, a Középkori leveleink 1541-ig című kiadványban tettek közzé. A Perneszy-misszilisek főként saját kezűek, melyek kiadásban eddig nem jelentek meg, így magam készítettem betűhű átiratot belőlük. A levelek a Magyar Nemzeti Levéltár állományának részét képezik a hercegi Batthyány család körmendi levéltárának Missiles szekcióján belül P1314-es jelzet alatt. Az átírás folyamán a nyelvelmlékközlés jelenleg használatos szabályzatára támaszkodtam (Benkő 1972), mintául (különösen a problematikus helyek esetében) a Terbe Erika (2006; 2010), valamint Hegedűs Attila és Papp Lajos (1991) kiadványai szolgáltak.

4.2. A LEVELEK KÜLDŐI – A BATTHYÁNY HÁZASPÁR

Batthyány Ferenc és Svetkovics Katalin személyéről és életéről a korszakhoz viszonyítva számos adat maradt fenn, melyek a nyelvészeti kutatásokat is segíthetik. A Batthyány család társadalmi helyzete, illetőleg az uradalmak igazgatásának feladata szükségessé tették, hogy a házaspár kiterjedt levelezést folytasson (Terbe 2014: 176–182). Ennek eredményeként 647 német, latin és magyar nyelvű misszilis maradt fenn utánuk, melyből 241 misszilis Batthyány Ferenc, 405 pedig Svetkovics Katalin nevében íródott.²⁶ A levelek címzetti köre igen vegyes; közeli rokonságuk, magyar, német és horvát nemesség tagjai, de tisztartóik is egyaránt részét képezik. A házaspár egymás közötti levelezéséből sajnálatos módon csak néhány, Batthyány Ferenc által írt utóirat maradt fenn.²⁷

A bánnak és nejének nyelvtudásáról életrajzuk, illetőleg az általuk hátrahagyott kéziratok metanyelvi és objektív nyelvi adatai alapján alkothatunk képet. Batthyány Ferenc feltehetően három nyelven beszélt: magyarul, latinul és németül. Anyanyelve nagy valószínűséggel a magyar volt. 241 tagot számláló levelezéséből

26 Eredetileg 511 levél maradt fenn, napjainkban azonban már csak 404 található meg (Terbe 2010: 10).

27 Svetkovics Katalin levelek eloszlását címzettek szerint Terbe Erika részletesen bemutatja kiadványában (2010: 31, 38–41, 45–53).

45 misszilis ezen a nyelven készült. Fontos megjegyezni, hogy saját kezűleg írt levelei ezek közé tartoznak, illetőleg közeli családtagjainak, unokaöccsének és nejének küldött üzenetei is. Bizonyos, hogy Batthyány életében a latin nyelvnek is nagy volt a jelentősége, amely az általa betöltött magas rangú tisztségeknek mintegy „velejárója” volt (vö. Terbe 2014: 181–182). Levelezésén ez tökéletesen tükröződik is, hiszen a misszilisek négyötöde (194) íródott ezen a nyelven. A Batthyány család több tagjának szemében a latin nyelv nagy presztízzsel bírt, a házaspár által nevelt fiúk taníttatásában is központi szerepet kapott. A bán Batthyány Kristóffal folytatott levelezésében erre bizonyítékot is találunk: *Towabba mÿ irz ennekem bathor deakwlys ird, hog el ne felegged es hog lassam mÿnemÿ deak wag. az magyar nyelveth el nem feleded, a deak nyÿlw kedÿgh zewkseghes lezen neked idewl mÿnth az nemeth nyelw* (KL141.; 1536). Batthyány Ferenc misszilisei között fennmaradt 5 német nyelvű is. Hogy mennyire ismerte a nyelvet, ezek alapján nehéz megítélni. Felesége nyelvtudása, számos közeli rokona és ismeretségi köre, valamint a Habsburgokkal ápolta közeli viszony, s a bécsi udvartartás alapján feltehető, hogy beszélte. A levelek nyelvválasztása és az azokban előforduló információk alapján feltételezhetjük, hogy többnyelvű beszélőként nem a német volt a bán domináns nyelve, valószínűbb, hogy ezt a pozíciót a magyar és a latin együttesen töltötték be, melyek egymással balansz viszonyban álltak.

Svetkovics Katalin missziliseinek többsége nem saját kezű írás, hanem íródeákok által készített. Batthyányné bár tudott írni, a ránk maradt emlékek alapján, mégis szívesebben bízta e feladatot másra. Kevés általa írt szöveg maradt az utókorra, ezek zöme aláírás (például kötelezvényének végén), néhány német nyelvű sor (például a 173. levél végén), illetőleg elképzelhető, hogy némely német nyelvű levélfogalmazvány is ide sorolható (vö. Terbe 2010: 34; 2014: 82). Magyar nyelvű levele, amennyiben létezett, nem maradt ránk. Hogy Svetkovics Katalin miért nem saját kézzel írta leveleit, annak számos oka lehetett. Közrejátszhatott az írás korabeli megítélése (mely nehéz betegeknek és asszonyoknak sokszor nem

javallott munkaként fogta fel²⁸), a deákok használatának presztízsertéke, valamint Batthyányné nyelvtudása is.

Feltételezhetjük, hogy német domináns német–magyar kétnyelvű beszélő volt. A Svetkovics család tagjainak története, a Habsburg-udvarhoz kötődő viszonyuk (Terbe 2010: 18–23; Koltai 2012: 40), valamint az ezen a nyelven írt kéziratai, erős német nyelvi hátteret engednek feltételezni.²⁹ Leveleiben azonban kevés utalást találunk a német nyelvre,³⁰ s a fennmaradt dokumentumok mennyiségi aránya sem tükrözi tudását. A 405 elküldött misszilisből mindössze 17 német nyelvű, míg a neki (is) címzett 95-ből 31.³¹

Batthyányné második nyelve a magyar volt. Hogy mikor tanulta meg, pontosan nem tudhatjuk, de legkésőbb II. Lajos udvarában már szüksége lehetett rá. Egyfelől azért, mert ez segítette a kommunikációt a szintén változó nyelvtudású magyar nemességgel. Másfelől a nyelv ismerete javíthatta házassági esélyeit, Mária királyné ugyanis több udvarhölgyét magyar nemesekhez adta feleségül (Koltai 2012: 40). Talán nem túlzás azt feltételeznünk, hogy ebből a szempontból az udvarhölgynek csak javára válhatott a nyelvtudás. Házassága után a magyar nyelv mind nagyobb szerepet töltött be életében. A Batthyányak révén a magyar nemesség vezető

28 Számos példát látunk erre más családi levelezésekben, pl. a Kanizsai–Nádasdy házaspárnál (lásd Vida 1988: 38).

29 Forgách Ferenc egykorú emlékirataiban a Svetkovics Katalinra mint „közönséges német családból” származó leányra utal (1982: 302). Bár Forgách németnek tartja Batthyánynét, családja valószínűleg nem német, hanem szlavón gyökerekkel rendelkezik (Terbe 2010: 18–23).

30 Egy ide tartozó kivételes eset, mikor Batthyány III. Boldizsárnak egy alkalommal a siketfajd nevét adta meg, magyar és német nyelven (Sto6.; 1568).

31 A saját kézzel írt levelek általában a levélíró nyelvismeretét tükrözik, a címzettől ritkán adnak információt. Teljesen figyelmen kívül hagyni azonban ezeket sem lehet, mivel némely esetben a levélírókat a nyelv megválasztásban nem saját, hanem a címzett nyelvtudása vagy rangja is befolyásolta. Továbbá maradtak fenn olyan misszilisek is, amelyben a levelezőpartnerek egyike utasítja vagy kéri a másik felet egy adott nyelv használatára. Batthyány Ferenc korábban már idézett, Kristóf unokaöccsének írt levelében olvashatjuk: *Towabba mj ír ez ennekem bathor deakwllys ird, hog el ne felegged es hog lassam mjnemenj deak wag. az magjyar nyjlveth el nem feleded, a deak nyjlv kedjgh zewkseghesb lezen neked idewl mjnth az nemeth nyjlv* (KL141.; 1536). Poppenheim Konrád pedig Batthyánynén keresztül üzentte Batthyány III. Boldizsárnak: *Papaham wram ,kgdre, igen haragszik hog ,kg, w nekj | mjndenkor deakwl Jr, mert tuggya ,kg, hog w nem tud | deakwl, azert az ,kg, röstsege, iob uolna ,kgnek, ug Jrnj | hog w maga meg ertene, (S223.; 1572).*

rétegével állandó kapcsolatba került, akik közül többen, mint például kedves ismerőse, Kanizsai Orsolya, sem németül, sem latinul nem tudtak (vö. Vida 1988: 35). Mindemellett nyelvtudásának mérlegelésekor számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy férje uradalmi kétnyelvű területeken feküdtek, és itt magyar és német nyelvű várnéppel volt körülvéve. A birtokok elhelyezkedése alapján feltételezhető, hogy a 16. századi dialektusok közül a dunántúliak, különösen a nyugati és a déli gyakorolták rá a legnagyobb hatást (Terbe 2014: 182).

Levelezésének legnagyobb része magyarul íródott, összesen 256 misszilis, valamint kötelezvényének és egy férjével közösen írt levelének szövege. A neki (is) címzett 95 levélből 39 magyar nyelvű, köztük az a néhány igen személyes hangvételű utóirat is, amelyet Batthyány Ferenc írt hozzá (KL58., KL59. KL60., KL69., KL70.). A kéziratokban számos olyan metanyelvi adat maradt fenn, amelyek magyar nyelvtudásáról számolnak be. Válaszleveleiben például Svetkovics többször megjegyzi, hogy a neki küldött misszilisekből a magyar nyelvű részeket megértette, míg más, például a latin szakaszokhoz segítségre volt szüksége: *Megh erttettem leweledet kith ennekem | Magiarwl Jrtał wala, kit kediglen deakul Jrtał arra wram | walazt teút.* (S3.; 1538); *Meg Ertettęm az keged | lewelęt. Egę rezeth. de Nem męndenestwl, męrth | En Nem tudok Deak irasth, Mas az deakom sęnchęęn | ithon, Azert kerem keg. hogę Ne Jręon keg. Ennekem | deakwl lewelęt hanem Magęaręl* (S132.; 1569).

További adalék nyelvhasználatáról az a pár sor, melyet unokaöccsének küldött: *hol Jręa kęged hogę az Nagę madarnak Nem tuggia keg Newęth, | megis Jobban tudok magiarul kęęnel, mert magiarul Sękęth | fajđ Newe, Nemetwl penig ocham* (S106.; 1568). A levél pontos kontextusa, sajnos, ismeretlen; az előzmény levél nem maradt fenn. Feltételezhetjük, hogy Batthyány III. Boldizsár nagynénje segítségét kérte a madár pontos megnevezésében. A válasz tréfás hangvétele arra enged következtetni, hogy kettejük között Svetkovics Katalin minősülhetett a magyarul rosszabbul tudónak, mégis ő segítette ki Boldizsárt. Mindez kellő óvatossággal választ adhat arra is, hogy a magyarul olvasni és írni is tudó Batthyányné miért nem írt saját kezű magyar leveleket. Svetkovics Katalin valószínűleg jól értette és beszélt a magyar nyelvet, azonban az írás nehézséget jelenthetett neki, például a hangok

jelölése.³²

Batthyányné levelezésében 134 általa küldött és 26 neki címzett latin nyelvű dokumentumot találunk. Megjegyzéseiből azonban tudjuk, hogy nem beszélte és nem is értette a nyelvet. A fennmaradt misszilisekben utal arra, hogy a „deák” részek értelmezéséhez mindig segítségre volt szüksége, amelyet hol családtagjai (mint a 3. levélben olvashattuk), hol írnokai, titkárai (lásd S132.) nyújtottak neki (Terbe 2014: 182). Hogy hiányos nyelvtudása ellenére miért kapott több latin levelet, az valószínűleg társadalmi helyzete, a nyelv presztízsértéke és lingua franca szerepével függ össze.

Egy 1569-ben kelt misszilis alapján feltételezhető, hogy Svetkovics Katalin a horvát nyelvet is ismerte. Sógorának, Batthyány Kristófnak írta: *Az mjnmeo horwath zoth k: Ennekem Jrth Annak en Jgen | Newettem,..* (S163.; 1569) (sajnálatos módon az előzmény nem maradt fenn, nem ismerjük a szavakat). Mindezt támogatja a Svetkovics família szlávön származása is (Terbe 2010: 18; Koltai 2012: 40). A horvát nyelvtudás mértéke a fennmaradt dokumentumok alapján nem állapítható meg.

4.3. A BATTHYÁNY CSALÁD ÍRNOKAI

A 16. században a Batthyány család szolgálatában több írnok is állt, ám erről nem maradtak hivatalos feljegyzések (lásd 3.3. fejezet). A deákokkal kapcsolatos összeírások hiányát részben pótolják a Batthyány-levelezés egyes tagjai, különösen Svetkovics Katalin misszilisei, aki gyakran tett utalásokat a családot szolgáló írnokokra. A fennmaradt levelek alapján megállapítható, hogy bizonyos időszakokban egyszerre több, írnoki feladatot betöltő személy is szolgálta a familiát³³. Arra vonatkozólag azonban, hogy pontosan kik töltötték be ezt a tiszteket, már kevesebb információt

32 Párhuzamos forrásokban találunk feljegyzéseket arról, hogy a nyelv nem megfelelő, helytelen használata gúny tárgyává tett még magasrangú személyeket is. Olaszországi levelekben olvashatunk arról, hogy a 16. században a nem toszkán származású hölgyek gyakran nevetség tárgyává váltak, amikor hibásan használták a toszkán dialektust (Sanson 2011: 23). Nem tudjuk, hogy Svetkovics Katalint befolyásolta-e hasonló szempont, a lehetőséget azonban nem zárhatjuk ki.

33 Merth *Az deakok | Njynchenek Jtthon*, (S161; 1561.)

kapunk. Szerencsés, hogy missziliseiben Svetkovics a szolgálatot tevő írnokok közül többeket név szerint megemlít, akár egy feladattal kapcsolatban, akár távollétük miatt.³⁴ Leveleiben Antal, Balázs, Benedek, Bertalan és János nevű deákokra utal, valamint megbízottjaiként (akik írnokként szintén szolgálhatták): Bagodi Andrást, Dely Mihályt, Perneszy Andrást és Saller Györgyöt említi (Terbe 2006: 40, 2010: 32). Ezen felül név nélkül is szerepelnek a dokumentumokban írnokok, egyiküket például mint titkos deákját említi,³⁵ illetve arra vonatkozólag is találunk információt, hogy olykor nem saját írnokaival dolgoztatott.³⁶

Az írnokok nyelvhasználatáról az általuk készített dokumentumok tartalmi és formai sajátosságai adnak információt. Svetkovics Katalin levelezése ebből a szempontból különösen értékesnek tekinthető, mivel számos, a deákokra (is) vonatkozó metanyelvi reflexió van bennük. Batthyányné három nyelven, latinul, németül és magyarul folytatott levelezést. Szolgálatában tehát kellett hogy álljon legalább egy olyan írnok, akinek a nyelvtudása olyan magas szintű volt, hogy nemcsak megértette a latin nyelvet, hanem tudott (írásban) is fogalmazni rajta. Feltételezhetjük azt is, hogy a Batthyány-udvar írnokainak különböző szintű volt a latin tudása. Szolgálhatták a családot olyan írnokok is, akik csak alapszinten értették a nyelvet. A levelek jelentős részében azonban a formulák latinul vannak, még akkor is, ha Svetkovics latinul értő személy hiányára panaszkodik (lásd S132. levél, vö. 55. o.). Elképzelhető tehát, hogy voltak az udvarban a latinban kevésbé járatos írnokok is, akik a formulákat (címezés, kezdő formula, záró formula, keltezés, aláírás) le tudták írni, de egy teljes szöveget már nem tudtak volna megalkotni. Mivel ezek a szakaszok igen kötött részei a levélnek, mondhatni sablonosak, nem igényelnek olyan szintű nyelvtudást, mint egy önálló fogalmazvány megszerkesztése, így a latinul kevésbé tudó deákok által írt levelekben is megtalálhatók. Annyi bizonyos, hogy a Svetkovics-levelezésben több olyan misszilis is van, amelynek vagy minden

34 Perneszy Andrást ... Ez maj Nap | Regwel koran Bochattam haza, ... Dely myhal synchen itthon ... Balas deak itt vagyon de Nynchen mastan mas deakom Nem lehetek Nalanelkwl (S139.; 1569)

35 Hogy ki lehetett Svetkovics Katalin titkos deákja nem tudni, leveleiben mindössze ennyit ír róla: masth Ennekem ith Ninch az En titkos deakom, zinten | zolyomban kwltm az balasiakhoz (S112.; 1568).

36 A 7. levélben írja: Jm pothenchy azonynak einchyngrnenek js jrttam egy leweleth | az ew emberetthel (1547).

(pl. S120., S183., S255. stb.), vagy néhány formulája latin (pl. S6., S75., S213. stb.), de a szövegtörzs magyar nyelvű.

Svetkovics Katalin levelezésének jelentős része magyarul íródott. A nemesasszony ismerte a nyelvet, jelenleg azonban úgy tűnik, a magyar misszilisek mind egyike írnokok által készült. Uradalmaiban valószínűleg több magyar és magyarul jól tudó deák szolgált, akik egymást váltva teljesítették feladataikat. A magyar deákok jelenlétére leghitelesebb bizonyíték az általuk írt levelek jólformáltsága és gördülékeny magyarsága, de a magyar deákok alkalmazásának lehetőségét növelte, a birtokok földrajzi helyzete és a levelezőpartnerek nyelve, ami indokoltá tette a jó magyarságú írnokokat. Nem tudjuk pontosan, hogy hogyan készültek a kéziratok, milyen szakaszokon esett át a szöveg, míg elnyerte a végleges formáját. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az első nyers változatot Batthyányné lediktálta az írnokoknak (erre utalnak az egészen személyes megszólítások: *Jo fiam* [S3.]; *kerlek mjnt Jo Vramat fyamat* [S46., S82.]; *io fiamath, kerlek* [S180.]; *teghedis Mint fiamat* [S181.], vö. Hiltunen–Peikola 2007). Hogy a diktálást követte-e nyelvi és/vagy tartalmi ellenőrzés, majd egy tisztázat elkészítése, arra nincs adatunk (az utólag beékelt kiegészítések nem zárják ki ennek lehetőségét). A leveleket úgy kell kezelnünk, mint Batthyányné és a deákok közös szellemi produktumát, melyben két egyén nyelvváltozata keveredik, s az írnok személyisége dönti el, melyik a meghatározóbb (vö. Benkő 1960: 131; Juhász 2018: 315).

A Batthyánynét szolgáló deákok között bizonyára voltak olyan írnokok is, akik a magyar és a latin mellett ismerték a német nyelvet is. Svetkovics fennmaradó missziliseiből többet ezen a nyelven írtak, melyek egy része saját kezű, míg másokat írnokai készítettek.³⁷

Terbe Erika a misszilisek kiadása során állapította meg a levélcsoport írnokaival kapcsolatban, hogy a Batthyányné szolgálatában álló deákok nem egy egységes helyesírási rendszert követtek, hanem több különbözőt (vö. 2010, 2011). A misz-

37 Deákokra vonatkozó, a latinhoz hasonló, de a német nyelvtudásról szóló metanyelvi reflexió nem maradt fenn Batthyányné levelezésében. Az S177. levélben van egy megjegyzés egy német deákról „Az Nemeth deakoth oda kwldenē the k: mjkor the | k: oda Menne, kj az dolgoth Jol erthj”. Az idézett részben viszont nem dönthető el, hogy a deák nemzetiségét jelöli-e a *Nemeth* szó, vagy egy családnév.

szilisek hangjelölése kevert, a kancelláriai és az ún. huszita hagyományok hatása egyaránt kimutatható bennük (lásd 6. fejezet). Mindez arra enged következtetni, hogy az írást különböző forrásokból sajátították el, némileg eltérő műveltséggel rendelkeztek. A helyesírás mellett az írnokok által használt nyelvváltozatok is több különböző területi változat jegyeit mutatják, ami alapján feltehető, hogy különböző nyelvjárást beszélő írnokok írták a leveleket (vö. Kocsis 2019).

4.4. PERNESZY ANDRÁS

Osztopáni Perneszy András somogyi középnemesi család tagja volt, fiatal korától szolgált főúri családoknál (Nagy I. 1862: 521). 1564-től szegődött Batthyány I. Ferenc szolgálatába, majd annak halála után Svetkovics Katalinéhoz. Utóbbi halála után nem szolgált tovább a családot (Simon 1998: 107–109). Nyelvtudását levelei és életrajzi adatai alapján vázolhatjuk föl. Származását tekintve valószínű, hogy magyar volt az anyanyelve. 34 fennmaradt leveléből 30 is így íródott, melyeknek zöme saját kezű. Az általa betöltött hivatalok (pl. alispáni, ítélőmesteri tisztségei) alapján feltételezhetjük, hogy tanult ember volt, bár nem tudjuk, hogy milyen szintű képzést kapott. Az általa betöltött tisztségek, illetve a Batthyány-örökösök vitájában betöltött szerepe alapján valószínű, hogy otthonosan mozgott a korabeli jogrendben (vö. Katona 1962: 171; Simon 1998: 107–109). Svetkovics egy levelében ezt írja: *Jm En Perneszy Andrast Jde hýwatom | hozzam, Es az lewelet [ti. szerződést] Megh szereztem Vele* (S88.; 1568). Batthyányné ezen utalása arra enged következtetni, hogy Perneszy meg tudott fogalmazni jogi szövegeket is, amely képessége írnoki, deáki minőségében kiemelkedővé tette (vö. 3.3. fejezet).

Az íródeákok és szekretáriusok esetében fontos volt a nyelvtudás. Perneszy András levelei arról árulkodnak, hogy ismerte a latin nyelvet, erről tanúskodik a 4 latin saját kezű is. Nincs ismeretünk arról, hogy ezeken kívül más nyelvet is beszélt volna, de az életrajzi adatok alapján nem zárhatjuk ki a német nyelv ismeretét. Batthyányné például említést tesz arról, hogy Bécsbe küldte (S127.; 1569), igaz, a jogi ügyleteit latinul is lebonyolíthatta, de Perneszy esetében a délszláv nyelvek

ismeretének lehetőségét sem zárhatjuk ki. Semmilyen kézzelfogható bizonyíték nincs arra vonatkozólag, hogy tudott horvátul, ám az életrajz itt is elgondolkoztató. Nem lehetetlen, hogy családja és urai déli kapcsolatai, a Zrínyieknél töltött szolgálat (Nagy I. 1862: 521; Simon 1998: 107–109), vagy felesége családján keresztül³⁸, ha felületesen is, megismerhette a nyelvet. Ha ez így volt, az írni és szekretáriusi minőségében is előnyt jelenthetett számára, írott nyoma azonban mindennek nem maradt fenn.

38 Felesége, Brodarics Katalin a heresini (ma Horvátország) születésű Matija Brodarić lánya.

5. KÉZIRATOK ELKÜLÖNÍTÉSE ÉS ÍRNOKOK MEGHATÁROZÁSA AZ ÍRÁSKÉP ALAPJÁN

5.1. ÍRÁSKÉP ÉS AZONOSÍTÁS KAPCSOLATA

Az írnokok azonosításában mind a szinkrón, mind a diakrón identifikációs kutatások egyaránt alkalmaznak írásvizsgálatot (lásd 2. fejezet). Az eljárás azon a megfigyelésen alapszik, miszerint az ember fejlődése során a mozgásrendszere, így az íráshoz kötődő finommotorika is egyénileg alakul, ezért a segítségével létrehozott produktumok is lehetnek annyira egyediek, hogy másoktól megkülönböztessék az írnokot (Nagy F. 1980; Agárdi 2006; Davis 2007; Vigh 2007). Kézíratos nyelvelméleink scriptorainak azonosításában az írásvizsgálat mindig is alapvető szerepet kapott, hiszen, ahogy Haader Lea is megfogalmazza: „A kézkülönbözöttség gyanúja először természetesen mindig paleográfiai” (2004: 197). Ugyanakkor, amíg a modern, egyidejű anyaggal dolgozó írásazonosítás már évtizedek óta kijelentette, hogy csak a grafológiai sajátosságok alapján nem lehetünk bizonyosak sem az azonosságban, sem a különbségben (vö. Kármán 2002, 2003; Vigh 2007), addig a történeti anyagok közül egyedül a kódexek esetében ismerték el ugyanezt. „Két kéz azonossága vagy különbsége viszont a paleográfia szempontjából nem mindig egészen egyértelmű. Egyetlen kéz írása is változhat önmagán belül, illetőleg két azonosan iskolázott különböző kéz is hasonlíthat erősebben egymáshoz.” (Haader 2004: 197).

Az írnokok azonosítása során tehát a kutató első feladata a kéziratok közti fizikai hasonlóságok vizsgálata, amelyekből már a kutatás elején kirajzolódhat egy rendszer. Ezen rendszer elemeinek megfelelő elrendezését finomíthatják, igazíthatják, illetve felül is írhatják a további, nyelvészeti szempontok. A könyv ezen fejezete az identifikáció első lépését foglalja össze. Általános érvényű kérdések és jelenségek mellett a kutatás tárgyául szolgáló levélcsoport segítségével

bemutatja, milyen grafológiai sajátosságok tehetnek egyedivé egy kéziratot, mi jellemzi a középmagyar kori írást, milyen sajátosságai vannak a vizsgált leveleknek, illetve, hogy ezek alapján miként csoportosíthatók azok és az írásképp milyen szerepet kap a misszilisírnokok azonosításában.

5.2. AZ ÍRÁSELEMZÉS SZEMPONTRENDSZERE TÖRTÉNETI SZÖVEGEKRE ALKALMAZVA

Az írásazonosítás kontrasztív eljárás, melynek során különböző minták kvalitatív és kvantitatív eredményeinek összevetésével állapítjuk vagy cáfoljuk meg az azonos eredetet. A vizsgálat első lépése az összehasonlítás alapjául szolgáló mintairás kiválasztása. Bár a szakirodalomban nincs előírás az adott egység terjedelmére, szerencsés, ha minél nagyobb a minta, hiszen így minél több jellemvonása megfigyelhető az írónak.

Az írásvizsgálat következő lépése a minták elemzése az általános és specifikus jegyek alapján (Nagy F. 1980; Davis 2007; Vigh 2007). A már korábban bemutatott általános sajátosságok (2.3.1. fejezet) történeti szövegekre való adaptációjával a misszilis írásképe is elemezhető. A vizsgálatnál természetesen figyelembe kell venni a dokumentumtípusból eredő sajátosságokat, amelyek egyes jellegzetességekre, mint a kidolgozottság fokára és jellegére; a mozdulatirány rendszerére; a kézírás tengelyére, méretarányaira, kiterjedésére; ívtávokra; kilengésre kevésbé, míg az írás egyenletességére, a kézsúlyozás fokának, az írószertartás módjának megállapítására³⁹, valamint az írástípus és a sort elhagyó, túllépő vonalak viszonyának értékelésére nagymértékben kihatnak (Vigh 2007: 64–66).

A misszilis írás specifikus egyedítő jegyei lehetnek: a papír mérete (teljesen felhasznált fólió, oldal, csak a szöveg méretére vágott papír), a tér kitöltésének

39 Minden vizsgálatnál figyelembe kell venni az adott kor íróeszközeinek lehetőségeit és korlátait. Misszilis írás esetében a különböző típusú tinták kihathattak az egyenletességre, míg a tolltípusok a kézsúlyozásra és írószertartásra is. A 16. századi írószerek között nagyobb eltérések is lehettek, attól függően, ki készítette el azokat. Mivel nem minden esetben az írónak állította elő eszközeit, azok változtatása olykor ugyanazon sceptor írott produktumainak sajátosságaiban anomáliákat okoz.

arányai (teljesen kitöltött oldal, csak a recto oldalak vagy recto és verso oldalak kitöltése); szövegrészek fizikai kapcsolata (formulák külön-vagy egybeírása más egységekkel) és elhelyezkedése (különösen a kezdő formulák, dátum, aláírás helyzete a papíron), utóirat helyzete a szöveghez viszonyítva. Informatívak még az írnokról az oldalon lévő ún. tintafoltok, amik jelezhetik a hanyagságot és gyorsítást is, továbbá árulkodnak arról, hogy a kézirat vázlat, durva másolat, vagy egy tisztázot (vö. Daybell 2012: 39).

A Svetkovics-levelezés kiadása során Terbe a misszilisek írásképének elemzéséhez grafológus szakértői véleményt is kért. Disszertációjában ismerteti a szakértő elemzéshez használt szempontrendszerét, az általa megalkotott profilokat és a kéziratok csoportosítását (2006: 52–55). A grafológus a következő szempontokat vette figyelembe: a bal margó mérete és iránya, sorok iránya, az első sor vonalvezetése, a 2. sor elhelyezkedése, majuszkulák gyakorisága, az *M* majuszkula kapcsolószára, bekezdések száma, rövidítések, gyakorta megjelenő szavak írásképe, aláírás pozíciója, keresztnév kezdőbetűje, névhasználat módja, rövidítések az aláírásban, számok a dátumban (2006: 53–54). Az akkor elvégzett vizsgálat 241 levél elemzésénél 22 írásváltozatot mutatott.

Az identifikáló jegyek elemzése után az írnoki profil megalkotása történik, amely a főbb jegyekre és azok variánsaira épül. Ezt követi a minták összevetése és az eredet kérdésének megválaszolása. A jelenkori kéziratok esetében a kutatónak empirikus ismeretei vannak az írás körülményeiről, hiszen valószínűleg használta vagy használja az írás eszközeit (írószerek, papírtípusok stb.), s többnyire az általa vizsgált írásrendszerben szocializálódott. Az elemzés során ez nagy előnyt jelent, hiszen saját rutinjából számos, az azonosításhoz szükséges plusz információt nyer. A történeti szövegek vizsgálatánál ez az előny elvész vagy redukálódik, mivel a fentiekről a kutatónak inkább teoretikus a tudása. Lehetséges ugyan rekonstruálni az írás körülményeit, de ez nem egyenlő a mindennapos gyakorlattal. Mindez nem azt jelenti, hogy a történeti szövegek íráselemzése lehetetlen, de nagyobb odafigyelést és előzetes tájékozódást igényel.

5.2.1. A levelek paleográfiai jellemzői

5.2.1.1. A grafémák

Az elemzett levelek paleográfiai szempontból a *cursiva currens* típusba sorolhatók, bár egyes betűk megformálásán a *cursiva humanistica*, illetve a bastarda írás hatása érezhető (Drogin 1983; Madas 2001; Derolez 2003). A grafémakészletek minuszcula- és majuszculaelemei egyaránt megtalálhatók a kéziratokban. A változatok hangértéket nem különböztetnek meg, így allográfoknak⁴⁰ minősülnek. Egyes variánsok szóbeli helyzethez kötődnek, mint például az *s*, *t* vagy a *h* grafémák, mások a lexémában elfoglalt pozíciótól függetlenül változnak, illetve ugyanazon helyzetben variálódnak (akár egy szövegen belül is), például a szókezdő *A*, *J*, *d*. A levelekben használt betűknek minuszcula- és majuszculaváltozatai egyaránt megtalálhatók, néhány kivételtől eltekintve következetesen alkalmazva. A korpusz egészében azonban igen változatos az egyes hangok jelölése a kor viszonyainak megfelelően.

A levelezők egy-egy misszilis létrehozásában egész fóliókat és lapokat használtak fel. Nincs nyoma annak, hogy a papírt a levél méretéhez vágták volna, kivételt jelent ez alól néhány utóirat, például a Svetkovics-levelezés 29. kézírata (1569). Az írnokok a recto és verso oldalakat egyaránt felhasználták, amennyiben a szöveg terjedelme szükségessé tette. Jelen korpusz esetében ez a szempont nem használható. Ugyanakkor nem vetem el mint módszertani lehetőséget a középmagyar misszilisek identifikációs eljárásaiban, hiszen más körből származó levelek esetében semmi nem zárja ki, hogy működőképes kritérium legyen.

A formulák fizikailag mindhárom dokumentumcsoportban szorosan kapcsolódnak a szöveg többi részéhez, egybe- és különírásukban nincsenek egyéni sajátosságok. A levélrészek pozíciójában azonban már sajátos megoldásoknak is tanúi lehetünk. A Batthyányak leveleiben a szignum többnyire egy-két sornyi távolságban van a szöveg más részeitől (2. melléklet), ez alól néhány Svetkovics-levél jelent

40 Allográfoknak nevezzük ugyanazon betű egymástól minimális eltérést mutató realizációit. Változatosságukról lásd Szilák (1980), Varjas (1982), Marshall (2010: 24–39).

kivételt, ahol némileg nagyobb távolság található (azonban itt sokszor kivételesen nagy kezdőbetűkkel állnak a név elején, amely felnyúl a hagyományos távig, vö. S23. és S26. levelek – 1558). Az aláírás kiegészítő formuláival egy tömböt képezve a lap közepétől jobbra található meg. Perneszynél az aláírás elemei különválnak. Az első formula a szöveg alatt egy-két soros távolságban balra kezdődik, majd minden egység valamivel lejjebb (kb. 2–3 sornyi táv) és jobbra helyezkedik el. A név körülbelül a lap háromnegyedénél, jobb oldalon van.

5.3. A LEVELEK ELKÜLÖNÍTÉSE AZ ÍRÁSKÉP ALAPJÁN

A fent ismertetett sajátosságok figyelembevételével elvégeztem a kéziratok paleográfiai csoportokba történő besorolását. A rendszerezés alapját az egyes betűformák adták. Minden graféma esetében fennáll annak a lehetősége, hogy egyedi megoldást használjon rá az írnok, a misszilisek besorolása közben azonban felfigyeltem a betűk egy csoportjára, amelyek formáiban markáns eltérések mutatkoztak. Ezek: az *a*, *i*, *t* (ritkábban *b* és *d*) majuszskulák, illetve a *h*, *k*, *s*, *sz*, *z* minuszskulák voltak szókezdő, a *g*, *h*, *s* és *z* esetében szó belseji és végi pozíciókban. Az csoportosítás során a levelekben a gyakran előforduló betűkapcsolatok és szavak csoportjaiból kiemelhetővé vált néhány elem, mivel ezek írásképe viszonylag állandó és egyedi. A rendszerezésbe ezért figyelembe vettem a *th* betűkapcsolat (szó belseji és végi pozícióban), a *hogy*, *az*, *Isten*, *Katerina*, *Svetkovics*, *Batthyány* szavak (különböző hangjelölésekkel), illetve a *nagyságos/nagyságod* és *kegyelmed* rövidítéseit.

A levelek paleográfiai rendszerezése során figyelembe vettem a sorok elrendezését és az íráskép egészének jellegét is, viszont változékonyságuk miatt kisebb hangsúlyt kaptak a csoportosításban, mint a grafémák formája. A Svetkovics-levelekhez hasonló nagy időbeli távolságra lévő misszilik esetében joggal tételezhetjük fel (más kéziratokhoz hasonlóan), hogy a kézírás ezen sajátosságai nagyobb változáson mentek át (vö. Haader 2009b; Daybell 2012).

A paleográfiai rendszerezés 41 csoportot eredményezett (4. táblázat). Ezen csoportok többsége, 39 a Svetkovics-levelekből származik (1. táblázat). A magas

szám részben a levelek mennyiségével, részben az egyes elemek közti nagy időbeli távolsággal magyarázható. Valószínű, hogy az így elkülönített kezek száma nem azonos az irategyüttest létrehozó írnokok számával, ahogyan azt disszertációjában Terbe Erika megjegyezte (2006: 53).

1. táblázat. A Svetkovics-levelek csoportosítása

Paleográfiai csoport	Svetkovics-levelek
1.	41., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 62., 63., 64., 67., 68., 72., 73., 76., 77., 78., 81., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 101., 121., 126., 127., 129., 130., 133., 135., 136., 138., 139., 140., 142., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 156., 159., 164., 165., 166., 169., 171., 172., 178., 182., 183., 185., 187., 188., 189., 190., 198., 199., 211., 212.
2.	43., 70., 71., 74., 80., 115., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 134., 141., 146., 148., 149., 155., 158., 160., 163., 167., 168., 170., 176., 177., 179., 186., 192., 194., 195., 210., 216., 217., 222., 229., 230., 231., 234.
3.	10., 11., 14., 15., 16.
4.	48., 61., 104., 105., 106., 108., 111., 112., 113., 116., 132., 147., 152., 162., 173., 174., 180., 201., 207., 208., 220., 224., 252., 255.
5.	13., 97., 98., 99., 102., 103., 123.
6.	236., 237., 238., 239., 241., 242., 245., 253., 254., 257.
7.	251., 255., 256.
8.	(37.), 137., 157., 181., 197., 229., 232., 235.
9.	214., 215., 218., 219_b, 221., 222.
10.	161., 191., 193., 196., 200., 202., 203., 204., 205., 206., 209., 210., 227., 228., 232., 233., 234., 242., 245., 249., 253.
11.	226., 240.
12.	83., 100., 114.
13.	7., 9., 19., 23., 29., 30., 31., 32., 33., 44., 47., 54., 55., 56., 60., 65., 66., 68.

5. KÉZIRATOK ELKÜLÖNÍTÉSE ÉS ÍRNOKOK MEGHATÁROZÁSA AZ ÍRÁSKÉP ALAPJÁN

14.	38., 39., 40., 42., 57., 69., 79., 82., 84.
15.	107., 109.
16.	89., 131.
17.	21.
18.	26., 28.
19.	20., 22., 24., 25., 47., 225.
20.	23.
21.	30., 31.
22.	27.
23.	75., 110.
24.	117., 119.
25.	2., 3.
26.	5., 6.
27.	4.
28.	8., (246.)
29.	13.
30.	184.
31.	250.
32.	9., 17., 34., 35., 36., 42., 46., 49., 175.
33.	1.
34.	152., 162., 180.
35.	251., 255., 256.
36.	248.
37.	247.
38.	213., 219., 223., 244.
39.	12.

Batthyány Ferenc általam vizsgált levelei hat csoportba sorolhatók (2. táblázat). Az első csoportot a bán saját kezű levelei alkotják. Igen jellegzetes írás, ami elkülöníti a leveleket a többi, feltehetőleg írnokai által készítettektől. A 166. levelet feleségével közösen írták egy harmadik fél (deák) segítségével. Ennek a csoportnak a levelei hasonlóságot mutatnak Svetkovics 2. és 3. számú missziliseivel, míg a 192. és 195. levelek egyezést mutatnak a (különösen a szókezdő *t* majuszkula és *h* minuszcula, illetve néhány *k* betű formája) a Svetkovics 5. és 6. levéllel (2. táblázat), azonban duktus és más betűk szempontjából némi eltérés is megfigyelhető.

2. táblázat. A Batthyány-levelek paleográfiai csoportosítása

Paleográfiai csoport	Batthyány-levelek
1.	59., 60., 69., 70.
2.	144., 147., 166.
3.	190., 191., 192., 195.
4.	237.
5.	234.
6.	236.

Perneszy András leveleit szintén a fent említett sajátosságok és módszertani kritériumok alapján soroltam be, négy kategóriát tudtam elkülöníteni. A legtöbb tagot számláló csoportnak igen jellegzetes írásképe van. Levelei hasonlóságot mutatnak Svetkovics 83. levelével (pl. a *Magnifice dne*, az *N* és némely *A* majuszkulákban), de utóbbi sokkal szögletesebb vonalú, tömörebb és egyenesebb írás. A csoport más levelei ugyanakkor szellősek, laza sorokkal, nagy, a sorokban is elnyújtott betűkkel. A Svetkovics-kéziratok 100., 114. misszilisei pedig határozottan a csoport vonásait őrzik. Perneszy 4. levele duktusában Batthyányné több levelével is párhuzamot mutat (74., 118., 230.), másolatban fennmaradt levele (8.) a Svetkovics 224-hez és 255-höz hasonlít (2. táblázat).

3. táblázat. A Perneszy-levelek paleográfiai csoportosítása

Paleográfiai csoport	Perneszy-levelek
1.	1., 2., 3., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18.
2.	4.
3.	8.
4.	9.

4. táblázat. A paleográfiai csoportosítások összevetése

Paleográfiai csoport	Svetkovics-levelek	Batthyány-levelek	Perneszy-levelek
1.	41., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 62., 63., 64., 67., 68., 72., 73., 76., 77., 78., 81., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 101., 121., 126., 127., 129., 130., 133., 135., 136., 138., 139., 140., 142., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 156., 159., 164., 165., 166., 169., 171., 172., 178., 182., 183., 185., 187., 188., 189., 190., 198., 199., 211., 212.		
2.	43., 70., 71., 74., 80., 115., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 134., 141., 146., 148., 149., 155., 158., 160., 163., 167., 168., 170., 176., 177., 179., 186., 192., 194., 195., 210., 216., 217., 222., 229., 230., 231., 234.		
3.	10., 11., 14., 15., 16.		

Paleográfiai csoport	Svetkovics-levelek	Batthyány-levelek	Perneszy-levelek
4.	48., 61., 104., 105., 106., 108., 111., 112., 113., 116., 132., 147., 152., 162., 173., 174., 180., 201., 207., 208., 220., 224., 252., 255.		9.
5.	13., 97., 98., 99., 102., 103., 123.		4.
6.	236., 237., 238., 239., 241., 242., 245., 253., 254., 257.		
7.	251., 255., 256.		
8.	(37.), 137., 157., 181., 197., 229., 232., 235.		
9.	214., 215., 218., 219_b, 221., 222.		
10.	161., 191., 193., 196., 200., 202., 203., 204., 205., 206., 209., 210., 227., 228., 232., 233., 234., 242., 245., 249., 253.		
11.	226., 240.		
12.	83., 100., 114.		1., 2., 3., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18.
13.	7., 9., 23., 29., 30., 32., 33., 44., 47., 54., 55., 56., 60., 65., 66.		
14.	38., 39., 40., 42., 57., 69., 79., 82., 84.		
15.	107., 109.		
16.	89., 131.		8.
17.	21.		
18.	26., 28.		
19.	20., 22., 24., 25., 31., 47., 225.		
20.	23.		

5. KÉZIRATOK ELKÜLÖNÍTÉSE ÉS ÍRNOKOK MEGHATÁROZÁSA AZ ÍRÁSKÉP ALAPJÁN

Paleográfiai csoport	Svetkovics-levelek	Batthyány-levelek	Perneszy-levelek
21.	30., 31.		
22.	27.		
23.	75., 110.		
24.	117., 119.		
25.	2., 3.	147., 166.	
26.	5., 6.	190., 192., 195., 238.	
27.	4.	234.	
28.	8., (246.)		
29.	13.		
30.	184.		
31.	250.		
32.	9., 17., 34., 35., 36., 42., 46., 49., 175.		
33.	1.		
34.	152., 162., 180.		
35.	251., 255., 256.		
36.	248.		
37.	247.		
38.	213., 219., 223., 244.		
39.	12.		
40.		237.	
41.		59., 60., 69., 70.	

5.4. A PALEOGRÁFIAI ÉRV ERŐSSÉGEI ÉS BIZONYTALANSÁGAI TÖRTÉNETI SZÖVEGEK SCRIPTORAINAK AZONOSÍTÁSI FOLYAMATÁBAN

A levelek rendszerezésében a betűk, a betűkapcsolatok és egyes szavak írásképe (lásd 65. o.) nagyban megkönnyítették az 1., 2., 4., 10. csoport meghatározását, más levelek besorolásánál azonban már nem jelentettek hasonlóan biztos alapot. A vizsgált misszilisek között olykor igen nagy különbségek voltak felfedezhetők. Egyes nagyobb csoportok korábbi és későbbi levelei között a hasonlóság mértéke olykor minimálisnak tűnhet. E mögött nem feltétlenül a kézváltás áll, egyszerűen az írás változhatott, hiszen egyes misszilisek kelte közt évek, évtizedek teltek el, márpedig az írásra kiható egyik elsődleges tényező az idő múlása. Ez egyfelől a rutin megszerzését jelenti, vagyis egy-egy mozgássor begyakorlottsá válik, továbbá a folyamatos ismétlés során a scriptorok egyéni írásjegyeket (ami a specifikus grafémajegy, az írásjeleken át a betűklaszterekig kiterjedhet) alakíthatnak ki (vö. Agárdi 2006; Vigh 2007; Daybell 2012). A kezdő és gyakorlott írnokok kézíratai között ez jelentős eltéréseket eredményezhet. A mozgáskoordináció az idő múlásával nemcsak javulhat, hanem bizonyos mértékben romlásnak is indulhat. Kihat mindez a betűk kidolgozottságára és ívére, megnövelheti a betűformákból eredő hibák és javítások arányát. Mindehhez hozzájárulhat a látás esetleges romlása, aminek eredménye a vonalvezetés megvastagodása, egyes grafémajegyek megnövekedése. Utóbbira a kódexirodalom azonosított írnokai közül is van példánk Legéndy Kató soror személyében (Haader 2004: 204). Mindebből következik, hogy a scriptorok különböző életszakaszaiban készülő kézíratai között is jelentős különbség fedezhető fel. Az idő bizonytalansági tényezőjének kiküszöbölésére célszerű egymáshoz időben minél közelebb keletkezett dokumentumokat vizsgálni, a nagyobb időtávval készült iratokat pedig kellő óvatossággal kezelni. Az azonosítás során ezért mindig az időben egymáshoz közeli levelekből indultam ki, s folyamatosan illesztettem egymás mellé a kéziratokat. Ez a módszer viszont nehezen működött a korpusz elején, mivel azokból az évekből kevesebb misszilis maradt fenn.

Nem szabad azonban azt sem elfelejteni, hogy az időben egymáshoz közel keletkezett írások között is lehetnek eltérések, amelyek szintén fizikális és pszichikális állapotváltozásból erednek. Történeti szövegek esetében változó, hogy mennyire férünk hozzá azokhoz a plusz információkhoz, melyek alapján következtethetünk a kézirat keletkezésének kontextusára. Saját kezű leveleknél a szövegtörzsben, illetve a keltezésben találhatunk erre vonatkozó adatokat (például betegségekre vonatkozó panasz formájában, a hely megadásánál katonai tábor, harctér megjelölésében). Ezek mennyisége azonban írnoki alkat függvénye. Az írnokok segítségével készült leveleknél a keltezést leszámítva semmilyen többletinformációt nem kapunk az írás körülményeiről.

Haader Lea a kódexkezek megkülönböztetésének egyik problémájaként még megemlíti, hogy két scriptor munkája olykor azért is különíthető el nehezen, mivel egyik a másiktól, vagy legalábbis közös forrásból tanultak meg írni. Kérdéses, hogy mindez elmondható-e a misszilis írnokairól. A szerzetesrendek esetében egy viszonylag zárt közösségről beszélünk, ahol nem volt jellemző a scriptorok vándorlása, de nem is példa nélküli. A világi írnokok ezzel szemben egészen mobilis réteget képeztek, keresve a jobb lehetőségeket. Ráadásul a deákság egy része külön társadalmi csoportból származott, más tanulási lehetőségekkel rendelkezett (ahogyan azt a 3. fejezetben bemutattam). Egy főúri udvar esetében ezért kevesebb az esélye annak, hogy a deáki és szekretáriusi feladatkört betöltő személyek ugyanott tanultak, de nem példa nélküli. A főúri udvarok egyfajta oktatási centrumként szolgáltak – ha nem is kifejezetten a deákképzés céljával –, ahová számos, később ezt a feladatkört betöltő fiatal érkezett rövidebb-hosszabb időre (vö. 3. fejezet). Hogy ezek a közösségek lehetnek-e hasonlóak (egyenlők valószínűleg nem) az írás elsajátításra gyakorolt hatásban a kolostorok kommunájához, azt adatok hiányában nem tudjuk megmondani. A hasonló tanulmányok, tananyag, műveltség azonban nem vethető el az írásképek közti hasonlóság magyarázataként a deákoknál sem.

Összegezve az eddigieket: annak az álláspontnak a kizárólagosságát és általánosságát, miszerint a kézírás önmagában is elegendő az írnokok azonosításához

(Deme 1959; Papp 1959, 1961), jó szándékúan, de a minél árnyaltabb kézazonosítás érdekében szükséges megkérdőjeleznünk. Valóban igaz, hogy vannak olyan kezek, melyek már pusztán a paleográfia szemszögéből elkülöníthetők, de ahogy fent láthattuk, ez nem általános érvényű. Nagy bizonyító ereje van a közös eredet cáfolásában vagy igazolásában, azonban a teljes bizonyosság érdekében további elemzési szempontokkal kell megerősíteni.

6. HELYESÍRÁS ÉS IDENTIFIKÁCIÓ

6.1. A HELYESÍRÁS ALKALMAZÁSA A KÉZAZONOSÍTÁSBAN

A szinkrón és a diakrón identifikációkutatás egyaránt fontos szerepet tulajdonít a helyesírási vizsgálatoknak az írnokok azonosításában és/vagy elkülönítésében (vö. Benskin 1990; Konstantinidou 2007; Hiltunen–Peikola 2007; Dienes 1980; Haader 1995, 1998, 2004; Reményi 1999; Bakonyi–Ludányi 2004). Az ortográfiai elemzés olyan jelentőséggel bír, hogy gyakran már a grafológiai és paleográfiai vizsgálatok során is figyelembe veszik egyes elemeit (vö. Benskin 1990: 183; Terbe 2006: 53; Vigh 2007: 64–66; Davis 2014: 253–255). A kéziratok helyesírási elemzése több szempontú, kvalitatív hangsúlyú eljárás. A jelenkori és a történeti szövegek vizsgálata hasonló szempontrendszerre épül fel. Mindkettőben szerepet kap a hangok jelölésének módja, a morféimák, az írásjelek használata, az elválasztás megjelenése és milyensége (Vigh 2007: 64–72). Fontos különbség azonban, hogy míg a (tágabb) szinkroniában mindezeket a helyesírási normától való eltérés szempontjából közelítették meg, addig a történetiségben, főként a nagy időbeli távolságban keletkezett nyelvemlékeknél, ugyanez nem valósítható meg. A középmagyar kori levelek helyesírási rendszerét nem hasonlíthatjuk egy preskriptív szabályrendszerhez még akkor sem, ha az első nyelvtanaink ebben az időszakban jelentek meg. A misszilisek ortográfiáját egymáshoz, illetőleg koruk más dokumentumaihoz viszonyítva szemlélhetjük csak (Kniezsa 1952b; Abaffy 1969; Terbe 1998, 2010; Kocsis 2019a). Vizsgálatuk során mintázatok kialakulását kell keresnünk, s a kialakult mintázatok közti hasonlóságok és eltérések alapján állapíthatjuk meg a scriptor azonosságát (Kocsis 2019a), hasonlóan más, helyesírási szabályzat előtti nyelvemlékeinkhez (vö. Kniezsa 1952a, 1952b; Korompay 2003).

A történeti kéziratok írnokainak azonosítását célzó nemzetközi és hazai kutatásokban egyaránt szerepet kap a helyesírási sajátosságok vizsgálata. Abban azonban, hogy mely jegyekre alapozzák az azonosítást, vagy melyeket emelik ki az eljárásban, eltérő megoldásokat találunk. Alison Wiggins az Auchinleck kézirat írnokainak meghatározásában a hangjelölés és a rövidítés (2004: 13–15) fontosságát hangsúlyozza, míg Haader Lea a magyar kódexkezek azonosítására kidolgozott eljárásban a fentiek mellett a központosítást és a sor végi elválasztást is fontos szempontnak tartja (1995, 1998, 2004). Hogy a missziliszek esetében mely sajátosságok játszhatnak szerepet az identifikálásban, arra vonatkozólag kevés információnk van, mivel a levelek írnokait eddig főként paleográfiai, és nem nyelvészeti szempontok alapján azonosították. Kivételt jelent a már korábban említett Elena priorissza levél (lásd 2. fejezet), melynek azonosító eljárásában Haader a helyesírást is felvette (1995). A missziliszek ortográfiájának identifikációban betöltött szerepéről ezért leginkább a kódexek tanúságaiból indulhatunk ki. A fent már említett hazai és külföldi eredmények alapján felesleges azt a kérdést feltenni, hogy a helyesírásnak van-e szerepe az azonosításban. Sokkal fontosabb inkább arra válaszolni, hogy mely jelenségek vesznek ebben részt. A kódexkutatás eredményeit ugyanis a nyelvemlékek közti különbségek miatt nem alkalmazhatjuk közvetlenül. Kiindulópontként a szinkrón kutatásokkal egyetemben használhatók, hiszen a már létező szempontokat nem figyelembe venni egy jelen dolgozathoz hasonló módszertani munkában nem lenne logikus. Ugyanakkor a missziliszek csoportján végzett elemzések, a vizsgálati anyag tanulságai alapján kell meghatároznunk, hogy írnokaik azonosításában mely jegyek informatívak. Jelen fejezetben ezért a kézazonosítás és helyesírás-vizsgálat kapcsolatát járom körül. Megvizsgálom, hogy az identifikációkutatás hagyományos helyesírási szempontjai hogyan használhatók fel a levelek esetében, az egyes kritériumoknak milyen bizonyítóértéke van, illetve fellelhetők-e olyan speciális helyesírási sajátosságok, amelyek csak a missziliszek esetében alkalmazhatók. A leveleket a részrendszerek mentén dolgozom fel, ami alatt egyfelől azon elemek összességét értem, amelyek felépítik a helyesírás teljes struktúráját; másfelől az írnok által kialakított mintázatokat.

Az ortográfiára alapuló azonosítás, a vizsgált jelenség összetettségéből eredően, több szempontú. Az identifikálás végső fázisában ezen szempontok egyszerre érvényesülnek, ugyanakkor az alkalmazott módszer átláthatóságának érdekében a fejezetben külön kerülnek bemutatásra. Felhasználásukhoz és az azonosítás folyamatában betöltött szerepük megértéséhez a kutatónak feltétlenül ismernie kell az adott korszak helyesírását. Először ezért röviden bemutatom a 16. századi helyesírás általános képét, kitérve a vizsgált jelenségekre, amit azért is szükségesnek tartok, mivel a misszilisek helyesírási sajátosságait a nagy mennyiségű kutatás ellenére is csak részben ismerjük (Deme 1965; Abaffy 1969; Farkas 1971, 1982; Kniezsa 1952a; Keszler 2004; Korompay 2003; Tóthfalussy 2015; Kocsis 2019a: 230–231). Ezt követően alfejezetekben szemléltetem az egyes helyesírási sajátosságok vizsgálatának módját és a levelekben való megjelenését, végül azok identifikációban betöltött szerepét. A fejezet fő kérdése, hogy a helyesírás egyes részterületei milyen mértékben használhatók fel a misszilis írnokok azonosításában. Továbbá vannak-e olyan sajátos helyesírási megoldások, amelyek önmagukban azonosíthatnak egy írnokot?

6.2. A 16. SZÁZADI MISSZILISEK HELYESÍRÁSA

A diakrón nyelvészet fontos területét képezik a különböző korok helyesírási rendszereinek leírását, a struktúra változásainak modellálását célzó kutatások (vö. Pind 2006; Baddeley–Voeste 2012). A magyar ortográfia történetét már számos különböző aspektusból vizsgálták (lásd Deme 1965; Abaffy 1969; Farkas 1971, 1982; Kniezsa 1952a; Keszler 2004; Korompay 2003; Tóthfalussy 2015), a feldolgozottság mértéke azonban megoszlik az egyes korszakok, nyelveléktípusok, de még egyes jelenségek között is. A középmagyar kor, azon belül pedig a misszilisek olyan forráscsoportok közé tartoznak, melyek feldolgozása még nem teljes. Ennek oka főként az anyag nagyságából és heterogenitásából ered, hiszen a korszakból ránk maradt kéziratok száma többezres nagyságrendű.

Bárczi Géza a 16. századi magyar írást „egy folyamatosan javuló” rendszerként határozta meg, amelynek megújulása részben belső kezdeményezés útján, rész-

ben külső hatásokra történt (1996: 97). A középmagyar kor ortográfiai változásai értelmezhetők úgy is, mint a literátusok útkeresése a legmegfelelőbb ortográfiai megoldások felé. Hogy mi motiválta ebben a kor írnokait, arra kizárólagos válasz nem adható. A scriptorokat számos művelődéstörténeti hatás érte (Kocsis 2019a), mely írásrendszerüket is befolyásolta. Annyi bizonyos, hogy a maga módján minden literátus igyekezett jól, érthetően írni, amihez szerényebb vagy gazdagabb eszköztárból választott megoldásokat, esetenként akár újakat is alkotva. Próbálkozásuk eredményeként a középmagyar kor ortográfiája rendkívül színes; a jelen kor szemével nézve talán túlzottan is heterogénnek tűnhet (vö. Keszler 1995, 2004). Változatossága ellenére mégsem minősíthetjük a misszilisek helyesírását egy kaotikus, norma és logika nélküli egyvelegnek. Rendszerkövetés természetesen a levelekben is létezik, amit Korompay Klára fogalmazott meg találóan a deákokkal kapcsolatban: „Mintát természetesen ő is követ (hiszen anélkül nincsen írás) ...” (2003: 580). A korban azonban nem egy, hanem egyszerre több, egyéni és dinamikus helyesírási norma működött. Az eddigi vizsgálatok alapján a kutatók egyetértenek abban, hogy a középmagyar levelezések nem foghatók össze egyetlen ortográfiai rendszerbe (Deme 1965; Hegedűs–Papp 1991; Terbe 2010). Helyesírásuk a részrendszereken keresztül ragadható meg és dolgozható fel, melynek segítségével elkerülhető mind az erőszakos általánosítás, mind a túlzott (egyénenkénti) széttagolás (vö. Korompay 2003: 579). E részrendszereket a helyesírás építőelemei és az azokon belül létrejövő mintázatok képezik.

A helyesírás elemei közül a **hangjelölés**ben a középmagyar kor első negyedére számos különböző gyakorlat jött létre. Nincs pontos adatunk arról, hogy a levelek hány hangjelölési kategóriát alkottak. Abaffy Erzsébet 300 nyugat-dunántúli misszilist és kéziratot vizsgált az 1539-től 1614-ig terjedő időszakból, melyeket az *ő* és *ü* hangok jelölése alapján 5 főcsoportba sorolt be, és további 107 altípusra osztott (1969). Kronológiai áttekintésében látható (32–39), hogy a század egészében egyszerre több megoldás is funkcionált egymás mellett. Az idő múlásával időnként egy-egy jelölésmód visszaszorult, de ahogyan az *ew* [ö] adataiból is kiderül, nem tűnt el (35).

A misszilisek hangjelölésére a mellékjel nélküli, betűkapcsolatos, valamint a mellékjelező megoldásokat, illetve ezek keverékét együttesen alkalmazták. Az 1500-as évek közepétől a kevert típusú hangjelölés mindinkább elterjed (vö. Abaffy 1969), s fokozatosan elkezdte kiszorítani a tisztán mellékjelező vagy mellékjel nélküli változatokat. A folyamat térben és időben nem egyszerre ment végbe, például a Dunántúlon a 16. század végéig fennmaradt a kancelláriai helyesírás: még 1592-ben is készültek tisztán mellékjel nélküli levelek (Kniezsa 1952a: 10).⁴¹ A középmagyar korban a hangok csupán egy kisebb csoportjának jelölése rögzült egyetlen grafémához, főként azok, melyek már a kezdetektől könnyebben megfeleltethetők voltak a latin fonémáknak (*a, b, d, h, l, m, n, o, p, r*). A fonémák többségének azonban legalább kettő (*f, k, t*) vagy ennél is több (*i, v*) írásmódja létezett. A legtöbb jelöléssel a latinhoz viszonyított többlethangok rendelkeztek, különösen a palatális mással- (*gy, ly, ny, ty*) és a palatális labiális magánhangzók (*ö, ü*). A nagyszámú variáns ellenére már a 16. század elejétől további bővülését látjuk a hangjelölési rendszernek. Új elemként lépett be az *sz* (*β, fz, fʒ* allográfokkal) [*sz*] hangértékben; a *tz* (allográf *tʒ*) [*c*] értékben; *ts* (*tʃ*) a *cs* jelölésében; *eu, eo, ō, ö* többnyire [*ö*] értékben; *eu, ū, ü* többnyire [*ü*] jelölésére, a korszak végén a hosszú magánhangzók egy részénél megjelentek az időtartam kifejezésére az ékezetek (*á, é, í, ó, ú*) (vö. Kniezsa 1952a: 10; Korompay 2003: 80–82). Az új jelölésmódok közül elsőként az *eo* (1531-től) és az *sz* (1540-től) adatolhatók a levelekben, de feltehetőleg a többi graféma is viszonylag korán megjelent, és hamar beépült a már létező grafémaállományba (Kniezsa 1952a: 10). Ezek az elemek nemcsak részei lettek a hangjelölésnek, hanem használatuk során grafémajegyeik keveredéséből további betűk jöttek létre (pl. *eo, eö*). Ennek eredményeként a hangjelölési rendszer heterogenitása a korábbiaknál is nagyobb méreteket öltött (lásd 5. táblázat). A 16. században egy többlethangnak átlagosan 3–4 jele is lehetett, de akadt olyan fonéma is (pl. az *ö, ő*), amelyet 20-nál is több módon tudtak lejegyezni az azonos térben és időben működő scriptorok (vö. Deme 1965; Farkas 1971). Annak ellenére, hogy számos betű állt a literátusok

41 Kniezsa úgy vélte, nemcsak fennmaradt, hanem gyakoribb is volt a másik két típusnál (1952a: 10), véleményem szerint ez az állítása azonban vitatható.

rendelkezésre, az egyes hangok jelölései között átfedés volt. A 16. században egybeesést találunk a hosszú és rövid (főként magán)hangzók, valamint az $o \sim \ddot{o}$, $u \sim \ddot{u}$, $\ddot{o} \sim \ddot{u}$, $a \sim k$, $s \sim sz$, $s \sim zs$, $sz \sim z$, $z \sim zs$, ritkábban $c \sim cs$ párok, valamint az u , $\ddot{u} \sim v$; $i \sim j$ fonémák és a mássalhangzók palatalizáltságának jelölésében (lásd 5. táblázat).

A hangjelölések térbeli és társadalmi vetületéről keveset tudunk. Erre vonatkozó célzott kutatások nem készültek, azonban a helyesírás-történeti monográfiák és levélkiadásokban többször e témakörökbe tartozó megállapítást is találni. Abaffy Erzsébet a dunántúli misszilisek helyesírásáról írt monográfiájának az *ew* és az *eo* [ö] jelölésmódokkal kapcsolatban jegyezte meg, hogy más területekkel szemben az *ew* a térségben még a 16. század második felében is gyakori, holott máshol már az újabb jelölés terjedt el (1969: 10–11). Korompay Klára a farkas *o* használatáról állapította meg, hogy a misszilisekben megtalálható, ám ritkán használt betű (1999: 201). Hasonlóképpen tudunk az *ö* jelölés német eredetéről, a magyar rendszerbe való bekerülésének pontos története viszont nem ismert (Kniezsa 1959: 16; Korompay 1999: 203).⁴²

5. táblázat. A 16. században alkalmazott hangjelölések összesítése

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
a, á	a, aa, á, ā	n	n, nn
b	b, bb, bh	ny	ny, nŷ, nÿ, ű, ñ, ni, nj
c	c, cz, ch, tz, cy	o, ó	o, oo, ó

⁴² Legkorábbi fennmaradt emlékei Sárvarhoz kötik, részben Nádasdy Tamás nádor és felesége levelei, részben pedig Sylvester János munkássága révén. Utóbbi Dévai Bíró Mátyással egyetemben egyik legnagyobb terjesztője is volt a betű használatának. A graféma kultúrtörténeti vonatkozásai a Batthyányak esetében több szempontból is izgalmasak, idővel ugyanis néhány a szolgálatukban álló deák is alkalmazta. Hogy mi volt a forrás, ahonnan ezen literátusok elsajátították a grafémát, nem tudhatjuk pontosan. Elgondolkodtató, hogy a két udvar jó kapcsolatban állt egymással, amit levélváltások is igazolnak. Az írnokok talán eközben sajátították el a betűt. Másfelől Batthyány Ferenc 1537-ben vendégül látta Déva-
it (Koltai 2012: 52), aki esetleg hagyhatott a család és az udvartartás számára olvasmányokat. Elhamarkodt lenne ennek egyik vagy másik felvetést tényként kezelni, ugyanakkor a helyesírás-történeti szempontból nem elhanyagolandók.

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
cs	ch, ch̃, ch̄, chy, ch̄y, chi, chj, cz, ts, cs, czj, ci, chsi, c	ő, ̄	ő, ̄, eo, eő, eő, eő, eő, eő, eő, eő, ̄, o, ̄, ew, ēw, ēw, ēw, ̄, ̄
d	d, dh	p	p, pp
e, ̄, é	e, ̄, ee, é, ̄, ̄	r	r, rr
f	f, ph	s	s, ss
g	g, gh, ̄	sz	z, sz, ̄, s
gy	gi, ḡy, ḡy, ḡy, g, ̄, ̄, gh, gh	t	t, th
h	h	ty	t̄y, ti, ty, t̄y, t̄j, t̄i, thi, th̄y, thj, thy, th̄y, īthj, īthy
i, í	J, i, ̄y, j, ̄y, ̄y, í, í	u, ú	u, v, w, ̄w, ̄w, ̄w, ̄u, ̄u, ̄u, ̄v
j	J, I, y, ̄y, j, ̄y, ̄y, ̄y	ü, ̄	̄w, ̄u, w, ̄w, ̄w, ̄w, ̄u, ̄u, ue, v, ̄v
k	k, c, kk, kc	v	v, w, u, uu, ̄w, ̄u
l	l	z	z
ly	ly, l̄y, l̄y, f, li, lj	zs	s, Z, ZS
m	m		

A hangjelöléshez hasonlóan a levelek központozása is heterogén, gyakran szabályozatlan. Keszler Borbála (1995, 2004) és Korompay Klára (2003) a középmagyar kor nyelvelméleit két csoportba sorolta a központozás megléte vagy hiánya alapján: a tagolt és tagolatlan szövegekre. A levelekben mindkét kategóriára találni példákat (Korompay 2003: 582; Keszler 2004: 112). Tagolatlannak minősülnek azok a kéziratok, amelyekben sem írásjelekkel, sem nagybetűvel, sem a tér felhasználásával nem különítik el a logikai-grammatikai egységeket, ilyenek például Tárczay Borbálának anyjához írt levelei (pl. KL26., KL27.). A tagolt szövegekben ugyanezen viszonyok

valamilyen módon jelezve vannak a szövegben. Keszler véleménye szerint a középmagyar kor nyelvelmékeinek írásjelezése „gyakran tarka és logikátlan”, melyek közül csak a kódexek egy része jelent kivételt (2004: 112). Eme nézetnek némileg ellentmond Korompay, aki elismeri, hogy a misszilisek tagolása kevésbé szabályos, de nem tartja teljes mértékben rendszertelennek, sőt véleménye szerint párhuzam vonható a levelek és a kódexek között (2003: 582–583).⁴³

Keszler a korai levelekről úgy gondolja, hogy azokban nem jelölték a **bekezdést** (2004: 112). Megállapítása azonban pontosítást igényel, mivel már a középmagyar kor elejétől maradtak fenn misszilisek, amelyek elkülönítik ezt a szövegegységet is (lásd KL49., KL53., KL64., KL76.). A bekezdésekkel kapcsolatban inkább azt mondhatjuk, hogy a korszak elején ritkábban különböztették meg. Jelölésének eszköze lehetett egyszerűen az írás, illetve a sor folytonosságának megszakítása, (mint például Zrínyi János Nádasdy Tamáshoz írt levele – KL209.), nagybetűk, írásjelek vagy az utóbbi két elem kombinálásának használata. A szövegrészt jelölhette még a ma is használatos behúzás, ennek ellentettje a kikezdés, illetőleg a misszilisekre jellemző *továbbá* lexéma (gyakran nagybetűvel) alkalmazása (vö. Korompay 2003: 582; Kocsis 2016: 125–127).

A **bekezdésen belül** a 16. századi levelekben már megfigyelhető a szabályos mondatokra és tagmondatokra tagolás; ugyanakkor esetenként a tagolójelek kitétele ettől eltér s egy egyéni (olykor a kutató számára elérhetetlen) rendszer mentén történik (Keszler 2004: 112). Vannak scriptorok, akik csak időnként jelölnek mondathatárokat, míg mások szinte már a mai gyakorlathoz közeli központozással élnek (KL239.). A bekezdésen belül használt írásjelek formájukban és funkciójukban heterogenitást mutatnak. A szövegtagoló jelek közül a misszilisekben pontot, kettőspontot, pontosvesszőt, vesszőt, elválasztó- és zárójelet találhatunk. Utóbbi kettő kivételével a jelek egymással felcserélhetők, kölcsönösen betöltik ugyanazon szerepeket: a mondat, tagmondat értékű részek elkülönítésének és a

43 A grammatikai-logikai viszonyrendszer problematikájának teljes feltárása meghaladná jelen dolgozat kereteit, így részletes bemutatásától eltekintek. A munka gördülékennyé tétele érdekében a szövegegységek megnevezését a szinkrón fogalmaknak megfelelően használom.

rövidítésnek a kifejezését. A nagymértékű alternáció magyarázható a szabályozás hiányával (vö. Keszler 1995: 15–23; Korompay 2003: 582–583), ezen belül pedig azzal, hogy az írásjelekhez, azok formájához csak a szövegtagolás jelentése kapcsolódott. Mivel az írásjel csak a szövegrészek elválasztásának, nem egy specifikus viszony kifejezésének szimbóluma volt, a scriptorok kevesebb figyelmet fordítottak az írásjelek kivitelezésére. A cél eléréséhez, a tagoláshoz elég volt bármilyen, számukra mentálisan elérhető jelet kihelyezni, lényegtelen volt annak típusa. Ennek másik eredménye, hogy a jel megformálása is ingadozást mutat. Keszler a középmagyar kor nyelvelvékeiről általánosságban jegyzi meg, hogy az írásjel típusának megállapítása olykor problematikus (2004: 113). A leveleknél a pont/vessző, virgula/vessző, különböző helyzetű pontok közti határ megállapítása ütközhet nehézségekbe (vö. Hegedűs–Papp 1991: 14; Korompay 2003: 582). Egyes esetekben ez pusztán az íróeszköz minőségével is magyarázható, például néhány pont és vessző között; vagy az írás módjával, mint a különböző helyzetű pontoknál, hiszen a szabadkézi soroknál, írástükör és sorjelölés hiányában a pont elhelyezése a megfelelő pozícióban nyilvánvalóan nehezebb. Máskor viszont a specifikus funkció hiányát láthatjuk mögötte, mint a virgula és vessző esetében.

Funkció és forma szorosabb összekapcsolódása a leveleknél figyelhető meg a **zárójelek** alkalmazásában. Ez az írásjel a 16. század folyamán viszonylag ritka a misszilisekben, ám következetesen a közbevetést jelöli, formája a maihoz igen hasonló (Keszler 2004: 119–121). Megjegyzendő, hogy ugyanezen funkciót a pont és a vessző is elláthatta.

A levelekben használt egyéb írásjelek közé tartozik a rövidítés jelölésére szolgáló ún. **nazális rövidítés**. Az írásjel alapvető funkciója a 16. században nem változott, ám kiterjedt más hangokra, morfémákra. A misszilisekben további írásjelek még az **elválasztójel**, melynek alakja vagy a maihoz hasonló szimpla vonal, vagy annak duplázása. A levelek sor végi elválasztási hagyományaira vonatkozó kutatások jelenleg nincsenek. Saját korpuszom, illetve az általam ismert betűhű kiadványok alapján a jelenség ritkábbnak látszik a levelezésben, mint a kódexekben. Ennek oka a szabadabb helykihasználásban keresendő, mely lehetőséget adott arra, hogy

a scriptor az elválasztás helyett átvigye a fölbontandó szót a következő sorba. Amennyiben mégis történt elválasztás, talán szintúgy a hely miatt, tapasztalataim szerint többnyire morfémahatáron jelentkezett, bár ellenpéldák is vannak. A misszilisekben már a kezdetektől találunk az utólagos kiegészítések pozicionálására szolgáló, ún. **utalójeleket**. Ezek használata egyénenként változó. Interlineáris és marginális betoldásoknál egyaránt megjelenhet. A legkülönbözőbb egységeket adhatja a szöveghez a kihagyott betűtől a bekezdés szintű szövegegységekig. Alakja rendkívül változatos, de leggyakrabban a mai idézőjelhez hasonló két vessző vagy kereszt formában találni a levelekben. Funkciója mindig a betoldás.

A **nagybetűk** a központosításban betöltött szerepük mellett a tulajdonnevek (különösen személy és hely denotációjában) kiemelésében és/vagy elkülönítésében kaptak funkciót. Következetes használatról azonban itt sem beszélhetünk, azonban szintén körvonalazódnak már a későbbi szabályok.

6.3. A HELYESÍRÁSI RENDSZEREK A BATTHYÁNY-, SVETKOVICS- ÉS PERNESZY-LEVELEKBEN

A levelek helyesírási rendszerének leírása és meghatározása sok esetben már fél lépés a scriptor azonosításában. A kutatás tárgyát képező szövegek ortográfiája a 16. század heterogenitását tükrözi, különböző megoldásokat találni a hangjelölés, nagy- és kisbetűhasználat, szövegtagolás, rövidítés, elválasztás gyakorlatában. A változatosság ellenére megfigyelhető az is, hogy időről időre mintázatok rajzolódnak ki a misszilisek helyesírásában (Kocsis 2019a).

A Svetkovics-, Batthyány- és Perneszy-levelekben az egyes írnokok helyesírási gyakorlatainak meghatározásához számba kell venni minden olyan tényezőt, amelynek használatában lehetőség van az egyéni megoldások érvényesítésére. Abaffy Erzsébet a dunántúli misszilisek helyesírását elemző monográfiájában csak a hangjelölést vette figyelembe, míg Korompay Klára a középmagyar kor ortográfiáját bemutató munkáiban a szövegtagolásban alkalmazott írásjeleket, a

kis- és nagybetű arányokat is (2003, 2018). Svetkovics Katalin teljes levelezését először Terbe Erika vizsgálta (1999) s írta le általános vonásait (2006, 2010), jelen dolgozat előtanulmányaként pedig írnok és ortográfia kapcsolatát középpontba helyezve részben magam is feldolgoztam (Kocsis 2014, 2016b, 2019a). A kvalitatív elemzés eredménye több szempontból is igazolta Terbe azon megállapítását, miszerint Batthyányné misszilisei nem egy egységes rendszer részei (vö. 2010: 38). A deákok munkáját itt sem fogta egybe helyesírási szempontból a főúri udvar, térség, vagy megbízójuk személye úgy, mint a másolóké a scriptorium.⁴⁴

A korpusz helyesírását részben a szakirodalmi előzmények alapján vizsgáltam, vagyis elemeztem a hangjelölést, a központosítást, a rövidítést és a nagybetűk használatát is. A dolgozat célja feltárni azokat a jellemzőket, amelyek segíthetik a levelek írnokainak azonosítását, ezért igyekeztem olyan helyesírási sajátosságokat is találni, akár a fenti szempontokon belül, amelyek hozzájárulnak mindehhez. A hangjelölésen belül így külön alpontként felvettem a betűkettőzést és a néma *h* használatát.

6.4. A HANGJELÖLÉS VIZSGÁLATA

A hangjelölés leírásához először minden fonéma-graféma megfelelést megvizsgáltam a levelekben a teljes szövegeket figyelembe véve. A Svetkovics-levelezés esetében munkámat segítette, hogy a kiadásuk során Terbe Erika összegző táblázatot jelentetett meg a hangjelölésről (2010: 37–38), melyet magam is felhasználtam. Emellett azonban a kéziratokat szükséges volt teljes mértékben átvizsgálni, hogy minden levél esetében meg tudjam határozni a számértékek alapján a fővariánsokat (amennyiben voltak), és el tudjam készíteni a szövegekhez tartozó helyesírási profilokat. Batthyány Ferenc saját kezű leveleinek hangjelölési rendszerét szintén Terbe írta le (2014: 183–184), míg a bán deákok által írt missziliseinek és Perneszy

44 Többször felmerült már annak a kérdése, hogy a főúri udvarok mint szellemi központok funkcionáltak a kolostorokhoz hasonló egységként a hangjelölés szempontjából. Jelen korpusz hasonlóságai ezt sugallják. A feltételezést azonban csak akkor tudjuk megerősíteni, ha több főúri udvar írnokainak munkáját vetjük össze.

András hangjelölésének összefoglalása eddig még nem történt meg, így Terbe (2006, 2010) és Darvas (2012) nyomán elkészítettem utóbbiak elemzését, minden betű- és hangmegfelelést átvizsgálva minőségi és mennyiségi szempontok alapján. A teljes korpuszban mindez 361.491 graféma vizsgálatát jelentette. A Batthyány-levelek hangjelölését részletesen a 3. melléklet, a Perneszy-levelekét pedig a 4. melléklet mutatja be. A levelek hangjelölésének összegző táblázatait itt közlöm:

6. táblázat. A Svetkovics-levelek hangjelölésének összesítő táblázata
Terbe (2006, 2010) alapján⁴⁵

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
a, á	a, aa	n	n
b	b	ny	nŷ, ű, ni, nj
c	c, cz, ch	o, ó	o, oo
cs	ch, chŷ, chy, chi, chj ⁴⁶	ő, ő	ő, ě, eo, eő, ő, o, ew
d	d	p	p
e, ě, é	e, ě, ee	r	r
f	f	s	s
g	g, gh	sz	z, sz, ß

45 A misszilisek hangjelölésben a minuszculák, majuszculák és littera notabiliorok hangértékbeli különbségeket nem jelölnek, így megkülönböztetésük ebből a szempontból nem indokolt. A hangjelölési táblázatokban ezért ezt a különbséget nem tüntetem fel. Továbbá az egyes betűk allográfjait sem veszem fel, ha nem társul a variánshoz hangérték-megkülönböztető szerep. Az [s] hangnak a szövegben három betű felel meg, a mai s graféma és az archaikus / és r változatok. Mindhárom változat megjelenik a kéziratokban, azonban fonológiai különbséget nem jelölnek, így varianciájuk nem helyesírás, hanem paleográfiai különbségnek tekintendő. Ugyanez vonatkoztatható a [z] hang z és 3 jelölései közti különbségre.

46 A Svetkovics név végén néha tz is áll, mely a szláv č hangot jelölheti (pl. S40.), amely azonban a táblázatban feltüntetett magyar fonémáknak nem feleltethető meg egy az egyben, így a jelölés nem besorolható.

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
gy	gi, gÿ, g, ĝ, ġ, gh	t	t, th
h	h	ty	tÿ, ti, ty, t', tĵ
i, í	J, i, ÿ, j	u, ú	u, v, w, ŵ, ŵ, ũ
j	J, I, y, ÿ, j	ü, ő	ŵ, ũ, w, ŵ, ŵ, ũ
k	k	v	v, w, u, uu, ŵ
l	l	z	z
ly	lÿ, l', li, lj	zs	s
m	m		

7. táblázat. Batthyány-levelek hangjelölésének összesítése
Terbe (2014) felhasználásával

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
a, á	a, aa	n	n
b	b	ny	nÿ, n', ni, nj
c	c, cz, ch	o, ó	o, oo
cs	ch, chÿ, chy, chi, chj	ö, ő	ö, ő, eo, eö, ö, o, ew
d	d	p	p
e, ě, é	e, e, ee	r	r
f	f	s	s
g	g, gh	sz	z, sz, ß
gy	gi, gÿ, g, ĝ, ġ, gh	t	t, th

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
h	h	ty	tȳ, ti, ty, t', t'j
i, í	J, i, ŷ, j	u, ú	u, v, w, ŵ, ŵ, ũ
j	J, I, y, ŷ, j	ü, ű	ŵ, ũ, w, ŵ, ŵ, ũ
k	k	v	v, w, u, uu, ŵ
l	l	z	z
ly	lȳ, l', li, lj	zs	s
m	m		

8. táblázat. Perneszy-levelek hangjelölésének összesítése

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
a, á	a, aa	n	n
b	b	ny	nȳ
c	cz	o, ó	o, oo
cs	ch, chj	ö, ő	ew, eo
d	d	p	p
e, ě, é	e, ee	r	r
f	f	s	s
g	g	sz	z, sz
gy	gi, gȳ, g, ĝ, g, gh	t	t, th
h	h	ty	tȳ, ti, ty, t', t'j
i, í	J, i, ŷ, j	u, ú	u, v, w, ŵ, ŵ, ũ

Hang	Jelölés	Hang	Jelölés
j	J, I, y, ŷ, j	ü, ű	Ű, ű, w, Ű, Ű, ű
k	k	v	v, w, u, uu, Ű
l	l	z	z
ly	lŷ, l', li, lj	zs	s
m	m		

A Svetkovics-, Batthyány- és Perneszy-levelek fonémakészletének jelölése igen heterogén, ugyanakkor egyes hang-betűkapcsolatok használatában rendszeresség van. Az *a, b, d, h, l, m, n, o, p, r, s* fonémáknak konstans grafénamegfelelőjük volt minden kéziratban. A hangok egy másik, kisebb csoportjának jelölése 99%-ban állandó, s csak a fennmaradó 1%-ban váltakozott. Variációjuk többnyire lexikai kötöttséget mutat, ezek a *k* hang rögzítésére használt *k* és *[f]* értékű *f* és *ph*.⁴⁷ Reményi Andrea a kódexekkel kapcsolatban hívta fel a figyelmet arra, hogy az általa „problémás” hangoknak nevezett csoportban, vagyis a klasszikus latin fonémakészlethez viszonyított többletek esetében találni a legnagyobb varianciát és a legtöbb egyéni megoldást a magyar hangjelölésben (1999), mely megfigyelés a jelen missziliseknél is helytálló. A vizsgált levelekben magánhangzók közül *e, ö, u, ü*; míg a mássalhangzók közül: *c, cs, g, gy, j, ly, ny, s, sz, t, ty, v, z* fonémáknál mutatkozott variancia. A legtöbb variánsa a palatális hangoknak, különösen az *ö* fonémának (12 megoldás) van – de az *ü* (7), *cs* (7), *gy* (6), *ty* (7) is igen változatos. A szakirodalom többször utal arra, hogy a misszilisek hangjelölési rendszerében nincsenek ún. tiszta típusok (vö. Korompay 2003: 580), ez jelen korpusznál csak részben helytálló. Batthyány Ferenc saját kezű levelei, írnoka által írt KL190., KL191., KL192., KL195. misszilisek (25. csoport, lásd 9. táblázat), Perneszy 4., Svetkovics Katalin több levelének (pl. S10., S11., S14., S226., S240. stb.), amely következetesen a mellékjel nélküli, betűkapcsolatos hangjelölést alkalmazza. A bán más levelei,

47 Mind a *c*, mind a *ph* főként latinizmusokban szerepel pl. S70.

valamint Svetkovics és Perneszy missziliseinek többsége azonban mellékjelező és betűkapcsolatos hangjelölést egyaránt használ, olykor egyidejűleg, ugyanazon szövegen belül, azonos hangértékek rögzítésére (pl. *gj ~ g*). Esetenként pedig a két megoldás egy jelölésen belül is kombinálódhat, például a *ty* hang többször *ttj*-vel, az *ö* pedig *öo*-vel szerepel.

6.5. EGYÉNI MINTÁZATOK A HANGJELÖLÉSBEN ÉS AZ ÍRNOKI KEZEK

A kéziratok helyesírási rendszerekbe történő besorolásának talán a legmeghatározóbb eleme a hangjelölés, különösen a történeti szövegeknél, a benne létrejövő minták definiálása alapköve lehet a későbbi teljes identifikációnak. A hangjelölésben egyes megoldások használata folyamatos vagy visszatérő, ezek alapján tehát megkísérlem a helyesírási minták meghatározását. Megfigyeltem minden levél hangjelölési rendszerét, s ebből előbb egy-egy szövegenkénti rendszert írtam le, ami az egyes levelek összevetésében használható. Ezt követően az egyes szövegek hasonló mechanizmusait próbáltam csoportokba fogni, azt feltételezve, hogy ezáltal a teljes irategyüttesből kiemelhetők misszilisek sajátos jelölésmódjuk alapján.

Az elemzés során minden graféma- és fonémamegfelelést adatoltam, a mintázatok leírásához azonban Kniezsa (1952a, 1952b) és Abaffy (1969) módszerét követve, csak a varianciát mutató hangjelöléseket használtam fel. Jelen korpusz esetében a következő fonémák írásmódja volt mérvadó: *c*, *cs*, *e* (*é*), *g*, *gy*, *i*, *j*, *ly*, *ny*, *ö* (*ő*), *sz*, *t*, *ty*, *u* (*ú*), *ü* (*ű*), *v*, *zs*. A fonémák egy levélen belüli jelölésrendszere ezen variánsok alapján leírható, két szöveg összehasonlítható. A feldolgozás és későbbi műveletek megkönnyebbítésére ezeket táblázatban rendszereztem. A csoportosítást előbb a már létező paleográfiai szempontból létrehozott csoportokon belül kezdtem, azt vizsgálva, hogy van-e olyan helyesírási különbség, ami megkérdőjelezi az összetartozást. Ezzel egy időben a különböző paleográfiai csoportokat is összevettem kapcsolatot keresve olyan egységek között, melyek azonos eredetét az írásképp nem tudta meghatározni.

Először igen szigorú szempontrendszer felállítására törekedtem, csak a teljesen (grafémára és mellékjelre pontosan) egyező leveleket tekintettem ugyanazon helyesírási rendszer részének. A csoportosítás azonban így túlzottan tagolt lett, s már az első leveleknél kiderült, hogy ezen a módon nem írnokhoz kötődő mintázatokat ad, hanem csupán szövegeket jellemez, így a kezek azonosításának nem lehet az eszköze. A Perneszy András által lejegyzett S83., S100., S114. (1568-ból) levelek egy szigorú rendszerezésben már nem lennének összekapcsolhatók, mivel bár alapvetően megegyezik a hangjelölésük, a 83. levél eltér a többitől, mert a [cs] jelölésében *chj*-t használ *ch* helyett, a *gy*-re *g*-t is a *g̃j* mellett, [ty]-re pedig *th* helyett *thj*-t. A 114. levél pedig azért lenne kizárható, mert a *gy* jelölésére a *gh*, míg az *u* hangéra a *v*-t is alkalmazza. Már e három levél példáján is látható, hogy a hanjelölésben tökéletes átfedés nem várható el az írnoktól. Többségük helyesírása a 16. században folyamatosan formálódott, olykor rövid időn belül. A túlzott tagoltság elkerülése érdekében ezért változtattam a csoportosítás módszerén: a teljes megfelelés helyett a részlegest párhuzamok és átfedések alapján kapcsoltam össze a leveleket. A csoportképző jegyek olyan fonémák jelölései, amelyek a korokban több variánssal rendelkeztek, melyek közül egy-egy graféma (kombináció) állandósult. Ezek az egyedítő jegyek az univerzális markerek közé tartoznak (vö. Mancetova–Orlova–Slavuckaja 2006: 145). Minden szövegcsoporthoz van egy vagy több olyan gyakran előforduló hangjelölés, amely a szöveg azonosításának markere, ha úgy tetszik, kulcsjelensége lehet, illetve ami lehetővé teszi a csoport bizonyos fokú rendszerezését. Kulcsjelenségnek minősítettem a korpuszban azokat a hangjelöléseket, amelyeknek bár több eltérő variánsa is volt, de ezek közül az írnokok szövegről szövegre rendszeresen és többnyire következetesen visszatértek néhány elem használatához. Mindez nem azt jelenti, hogy az írnok egyáltalán nem használhatott más jelölésmódot is a levélben, azonban az azonosító marker rendszeresen megjelenik a szövegben, gyakran a legtöbbször használt megoldásként az adott hang lejegyzésére. Az első helyesírási csoportban ilyen például az *ö* hangot jelölő *ew* és *ö* grafémák használata, a második csoportban például a *cs*-t jelölő *cz*. A rendszerezés alapját bármely graféma képezheti, azonban minden

azonosítási mintában vannak olyan hangjelölések, amelyek környezetükhöz viszonyítva egyediek, más kéziratban nem, illetve elvétve fordulnak elő, ezenfelül használatuk a mintaszövegben következetes(ebb), az írnok saját variánsaival összevetve domináns. Mindezekon felül lényeges továbbá az a magától értetődőnek tűnő tény is, hogy a markerként szolgáló hangjelölés a vizsgált minta minden, illetve lehető legtöbb elemében megjelenjen. A vizsgált misszilisekben az *ö*, *ty*, *cs* hangok írásában találtam ilyen rendszerességet, vagyis: ezek a hangok a mintában rendszeresen előfordultak, rendelkeztek olyan jelölésekkel, amelyek más levelekhez viszonyítva egyediek voltak, a szövegcsoport elemeiben pedig egyedüliek vagy dominánsak. A hangjelölés alapján történő rendszerezésben ezért ezek a jelölések kapták a legnagyobb hangsúlyt. Fontos szerepet kapott a *gy*, *ly*, *ny*, *u*, *ü*, *v* jelölése, de gyengébb erejük volt a rendszerezésben, mivel több esetben ezek a hangjelölések nem tértek el a környezetüktől (pl. minden csoport a *v* jelölésére általában *w*, *v*-t használ), illetőleg többször hiányoztak a mintából, mint a három kulcsjelenség (pl. az S127. levéltől az S138. levélig nincs *ly* hang és jelölése, míg egy levelet, az S134-et leszámítva *ö* végig adatolható). Az azonosítás részét képezték még az *e*, *i*, *j*, *sz*, *zs* hangok jelölései is, ezek azonban inkább csak kiegészítői voltak a csoportosításnak. Ennek oka, hogy az első három fonéma, bár gyakorlatilag minden szövegben adatolható volt, a lejegyzésükben (mivel eleve korlátozott a jelölő grafémák száma) tapasztalt nagy átfedés nem különített el kéziratot. Az *sz* és *zs* hangok esetében sem volt nagy eltérés a jelölésmódok között. Az *sz* fonéma jelölésére a *z* és az *sz* betűk alkalmazását látjuk, igaz, ez a szembenállás olykor segíthetne a csoportok kialakításában, azonban a jelölés sokszor csoportoktól függetlenül egyöntetű a levelekben (például az S146-tól az S164-ig terjedő szakasz külön írnokok munkája, mégis egyöntetűen csak a *z* megoldást alkalmazzák). A *zs* hang esetében (amennyiben előfordul a szövegben) nehezíti a vizsgálatot, hogy egy kevésbé megterhelt fonémát jelölő graféma. Ráadásul ezek a markerek ritkábban is fordultak elő a szövegben (például 60 levélben, az S90-tól az S149-ig, összesen hat adatot találni a hang jelölésére, ebből 4 *s*, 2 *z* graféma). Természetesen mindkét, általam gyengébb bizonyító erővel bíró grafémacsoportnál a kirívó, egyedi

használat erős identifikálónak tehetett egy-egy jelenséget, hiszen a cél az unikális sajátosságok feltárása volt. Mindezek mellett az egy szövegen belül több változatban is előforduló hangoknál (amennyiben lehetséges volt) a számarányok alapján fővariánsokat határoztam meg. A ritkább vagy egyszeri adatokat nem vettem el, de nem is tekintettem olyan relevanciájúnak, mint a fővariánsokat. Ugyanakkor ezen adatokat is végig figyelembe vettem, mert úgy véltem, kapcsolatot teremthetnek két levél között, avagy érvei lehetnek elkülönítésüknek.

Az általam erősebbnek és gyengébbnek minősített markerek együttes figyelembevételével összesen 27 hangjelölési rendszert különítettem el, amelyet a 9. táblázat szemléltet. A táblázat első oszlopában a hangjelölések alapján kialakított csoportok sorszáma látható, a következő oszlopok az egyes csoportokban előforduló hangjelölési sajátosságokat mutatják az egyes hangok csoportonkénti megvalósulásaira bontva. A csoportok hangjelölései közül félkövérrrel vannak szedve a leggyakrabban használt, ill. folyamatosan visszatérő, markerként viselkedő jelölések (amennyiben jelenlétük megállapítható volt a szövegekben). A csoportot záró sorokban a csoportba tartozó levelek felsorolása történik.

9. táblázat. A vizsgált levelek helyesírási rendszerei

	c	cs	gy	ly	ny	ö	sz	ty	u	ü	v
1.	ch, c, cz	cz, ch, chý	gÿ	lÿ	nÿ	ö, ő, ew, o	sz, z	thÿ, tÿ	w, v, u, (ü)	ŵ, ŵ, (wŵ) [û]	w, v
Svetkovics: 41., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 62., 63., 64., 67., 68., 72., 73., 76., 77., 78., 81., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 101., 121., 126., 127., 129., 130., 133., 135., 136., 138., 139., 140., 142., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 156., 159., 164., 165., 166., 169., 171., 172., 178., 182., 183., 185., 187., 188., 189., 190., 198., 199., 211., 212.											
2.	cz, c, czj	cz, ch, czj	gj, g, gh, ġ	lÿ, lj	nÿ, nj	ew, (eŵ, ě, eo, o)	z	tÿ, t', t'hj, t'hÿ, t'ÿ, tj	w, u, (ŵ)	w, ŵ, v, u	w, v

	c	cs	gy	ly	ny	ő	sz	ty	u	ü	v
Svetkovics: 43., 70., 71., 74., 80., 115., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 134., 141., 146., 148., 149., 155., 158., 160., 163., 167., 168., 170., 176., 177., 179., 186., 192., 194., 195., 210., 216., 217., 222., 229., 230., 231., 234.											
3.	c	ch, chÿ, c	g, gÿ	lÿ	nÿ	ew, ev, eu, o		thÿ	w, v, u	w	v, w
Svetkovics: 10., 11., 14., 15., 16.											
4.	c, cz, ch	chÿ, ch, chi	gÿ, gÿ, g, g	lÿ	nÿ	ě, eö, eo ô, eö, o	z	tÿ, thi, tj	v, u, ŵ, ũ, ũ	ŵ, w	v, w, ŵ, u
Svetkovics: 8., 61., 104., 105., 106., 108., 111., 112., 113., 116., 132., 147., 152., 162., 173., 174., 180., 201., 207., 208., 220., 224., 252., 251., 255., 256.											
5.	ch	ch, chj	gÿ, gÿ	lj	nj	eo, ew	sz, z	tj	w	ě ŵ	w
Svetkovics: 13., 97., 98., 99., 102., 103., 123.											
6.	cz, ch	chÿ, cz, chj, chi, czy	g, gj, gÿ	lÿ	nÿ, nj	ew, eo, eo, q, eŵ, eu		thÿ, tÿ, tj, thj,	w, ŵ	w, ŵ	w, ŵ
Svetkovics: (37.), 137., 157., 181., 197., 229., 232., 235.											
7.	cz, ch	ch, chj, czj	gÿ	lÿ, lj	nj	eo, ew, eŵ, o, ě, ô		thj, tÿ, thÿ tj	ŵ, w, v	ŵ, w, ŵ	v, ŵ, ŵ
Svetkovics: 161., 191., 193., 196., 200., 202., 203., 204., 205., 206., 209., 210., 214., 215., 218., 219_b., 221., 222., 227., 228., 232., 233., 234., 236., 237., 238., 239., 241., 242., 245., 249., 253., 254., 257.											
8.	cz	ch, chj	gÿ, gÿ	lÿ	nÿ	o, (ew), eo		tÿ, tj	w, u	w	w, v
Svetkovics: 226., 240.											

	c	cs	gy	ly	ny	ö	sz	ty	u	ü	v
9.	c	ch, chÿ	gy, gÿ, gh	lÿ	nÿ	ew	z	thÿ, tÿ	w, v	w	w
Svetkovics: 83., 100., 114. Perneszy: 1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 9.											
10.	cz, c	ch, chÿ	gÿ	lÿ	nj, nÿ	ew, eo		thÿ	w, u	w	w
Svetkovics: 7., 9., (19.), 23., 29., 30., 31., 32., 33., 44., 47., 54., 55., 56., 60., 65., 66., (68.)											
11.	cz	ch, cz, chÿ	gÿ, g,gy, g	ly, lÿ	n, nÿ	eo, ew, ö, ö, o	z, sz	tÿ, thÿ	u, w, v, w, v	w, w, w, w, v	w
Svetkovics: 38., 39., 40., 42., 57., 69., 79., 82., 84.											
12.	cz, c	ch, chÿ	gh, gÿ	lÿ	nÿ	ö, ew	z	thÿ	w	w	w, v
Svetkovics: 107., 109., 117., 119.											
13.	ch,	chÿ, ch, c	gÿ, g, gi, gh, g		ni, nÿ	ew	sz	thÿ	w	u, w, v	w, v
Svetkovics: 89., 131.											
14.	ch	ch, chÿ	g, g, gi, gÿ		ni	eo, ew	sz, z, s	tÿ	w, v, u		w
Svetkovics: 26., 28.											
15.	cz, c	ch	gi, g	li, lÿ	ni, nÿ	ew, eo		thi, thÿ	w	w	u, w, v
Svetkovics: 75., 110.											
16.		chÿ, ch	gÿ, g, g	lÿ	nÿ, n	o, ew	ß	thÿ	w, v	w	u, w, v
Svetkovics: 27.											

	c	cs	gy	ly	ny	ö	sz	ty	u	ü	v
17.	ch	c, ch	g, gh, gÿ		nj	o	z	tj	w	w, ű	w
Svetkovics: 75., 110.											
18.	cz	ch	ġ, gi, g	l, li, lÿ, lÿ	ñ, (nÿ)	ew, eű, o, eu, o eű	z	thÿ, tÿ, t' t'i	v, u, w	ű, u, w	w, v
Svetkovics: 1., 2., 3.											
19.	ch	ch	g, gi, gh, gÿ	lÿ	nÿ	ew		thÿ	w	w	w
Svetkovics: 5., 6.											
20.	ch	ch, chÿ	ghÿ, ghj, gÿ	lÿ	nÿ	ĕ	sz, z	thy	w u	w	w
Svetkovics: 12., 248., 251., 255., 256.											
21.	ch, c	ch, chÿ, czÿ	g, ġ, gh, gÿ,	lÿ	nÿ	ew, eő, o, eŵ, eö, eo, ő, ő		thÿ, tÿ	w, u	w, ŵ, ŵ, ŵ	w
Svetkovics: 9., 17., 34., 35., 36., 42., 46., 49., 175.											
22.	cz, c, ch	ch, chÿ	gÿ, ġ, gġ	lÿ, lj	nÿ	eo, ő, ő, o	sz, z	tÿ, tj	w, u	w, ŵ, ű	u, w
Svetkovics: 213., 219., 223., 244.											
23.	cz	ch, chj	gÿ, gġ, g	lÿ	nÿ, nÿ	eo, ew		thÿ	w	w	w
Perneszy: 4.											

	c	cs	gy	ly	ny	ö	sz	ty	u	ü	v
24.	cz	ch	g, g, gi, ġ		nȳ	eũ, eu		thi, thȳ	ũ, u	u, w	v, w
Batthyány: 166.											
25.	ch, c	ch	gi	lȳ, li	nȳ	ew		thi, thȳ	v, w	u, w	w
Batthyány: 190., 191., 192., 195.											
26.	cz	ch	g, g, gy		nȳ	ew		thȳ	u, w	v, u, ũ	w
Batthyány: 147.											
27.	ch	ch	g, gy		ni	ew	z	thȳ, tȳ	v	v, u, ũ	w
Batthyány: 59., 60., 69., 70.											

A csoportok a paleográfiai besorolás több levelének kapcsolatát megerősítette, például az S107., S109., S117., S119., S100., 114. és a P1., P2., P3., P5., P6., P7., P8., P9. Ugyanakkor néhány pozícióját bizonytalanná tette (Svetkovics esetében a 19. és 68. helyét a 10. csoportban. A táblázatból látható, hogy némelyik csoportnak, főként a sok kéziratot számlálók, nagyon vegyes a hangjelölési gyakorlata (6. táblázat). Ahol az előfordulások mennyisége lehetővé tette, ott igyekeztem fővariánsokat kiemelni és meghatározni⁴⁸ (pl. 10.). Egyes csoportokban azonban ez nem volt lehetséges, mert a különböző jelölések egyforma mértékben fordultak elő (pl. 14.).

A nagymértékű átfedést mutató, helyesírásuk alapján egy csoportba sorolható misszilisek között előfordultak olyanok, amelyeknél paleográfiai jellemzőik szerint ki kell zárunk a közös eredetet, mint például az S8. levél az 1. típusban. A nagymértékű átfedés egyik lehetséges oka, hogy (tág értelemben) de ugyanazon térségben dolgoztak az írnokok, egy családot szolgáltak, nagy valószínűséggel láthatták egymás írásműveit (másolás, felolvasás, oktatás stb. alkalmával,

48 A táblázatban félkövérrel szedve.

bővebben lásd 3. fejezet), s az sem zárható ki, hogy némelyek együtt tanultak, vagy egymás tanítványai is voltak. A hangjelölések közti erős párhuzamok másik okát magában a betűkészletben látom. Legyen ugyanis bármilyen heterogén a 16. század helyesírása, véges számú elemkészlettel operál. Úgy gondolom, hogy ezért minél nagyobb a korpusz, annál kevésbé beszélhetünk unikális megoldásokról. E probléma kezelésére két lehetőséget látok, melyeket magam is alkalmaztam. Egyfelől kisebb szakaszokban kell vizsgálni a leveleket (min. évtizeden belül, de lehetőleg kisebb tagolásban), másfelől a teljes kézirategyüttes esetében további szempontokat kell beiktatni. Véleményem szerint ezek az újabb szempontok a hangjelölési rendszer fonéma-graféma megfeleléseinek elemzése mellett a jelölésmódok egyéb sajátosságaiban is megjelenhetnek. Két jelenség, a néma *h* és a betűkettőzés esetében visszatérő megoldásokat adatoltam, így ezekről feltételeztem, hogy akár az elkülönítés szempontjai is lehetnek. Ezt a két gyakorlatot ezért részletesen is megvizsgáltam, mintázatot keresve a használatukban.

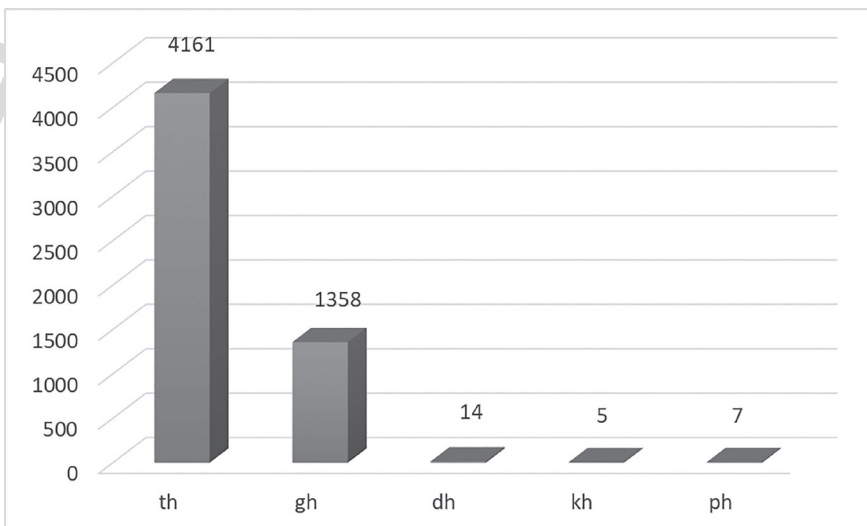
6.5.1. Néma *h*

Korai helyesírásunkban gyakran előfordul a hangérték nélküli, úgynevezett henye vagy néma *h* betű alkalmazása. Használatát több esetben következetességet mutat, ilyen a *g* és a *t* grafémák melletti, illetve szóvégen történő fokozottabb mértékű megjelenése (vö. Kniezsa 1952a; Abaffy 1969; Korompay 2003). A szakirodalom utalásai, illetve saját tapasztalataim arra engedtek következtetni, hogy habár a néma *h* használata szorosan véve a hangjelölés alá tartozik, ezen belül külön alrendszerként képezhet (2019a). A korpuszban ezért a betű viselkedését külön is elemeztem.

A jelölés vizsgálatát a magyar nyelvű szövegrészekben végeztem el. A graféma viselkedését kvalitatív és kvantitatív szempontból is vizsgáltam. Adatoltam a kéziratokban minden olyan helyet, ahol a néma *h* előfordult, s elemeztem, hogy milyen hangok mellett és milyen szóbeli pozícióban állt, így információt kaptam arról, hogy milyen fonémák jelölésében játszott szerepet. A vizsgált levelekben 5548 esetben találtam hangérték nélküli *h*-t, amely bármely szóbeli pozícióban

megjelenhetett. Ahogyan a szakirodalom alapján már feltételezhető volt, részt vett a *g* és *t* hangok jelölésében, de a korpuszban a *c* (*khanchellaryosne* [S7.]), *d* (*kegelmedh* [S110.]), *k* (*nekhem* [S27.]), *p* (*minaph* [S247.])⁴⁹ grafémákkal mellett is állhatott hangértéket nem hordozva. Eloszlása nem arányos, leggyakrabban a *t* (4164 előfordulás) és a *g* (1358 előfordulás) grafémák mellett szerepelt (4. ábra).

1. ábra. A néma *h* betűkapcsolatok aránya

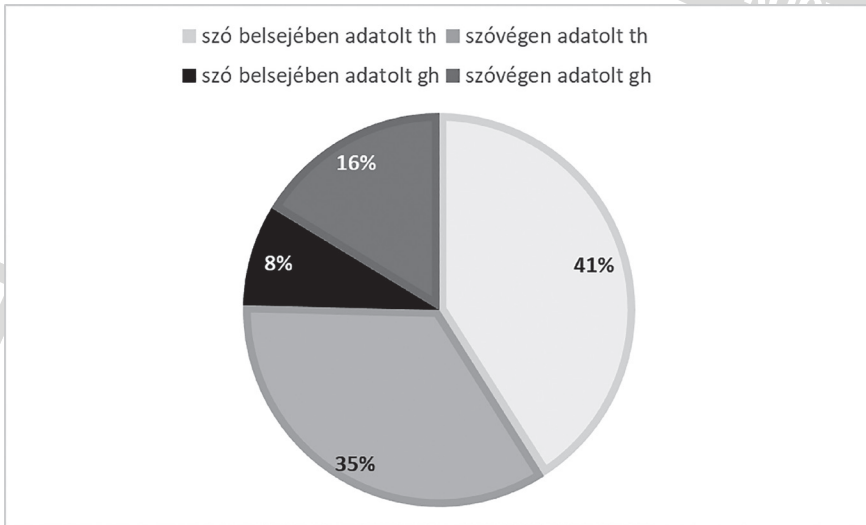
A vizsgálat során a néma *h* egyes előfordulásának arányait is megvizsgáltam az egyes hangok, a szóbeli pozíció és a lexikai kötöttség szempontjából. A graféma egyes fonémák jelölésében betöltött gyakoriságának kiszámítása egy szövegben belül a következő módon történt. Első lépésként számba vettem minden olyan helyet, ahol a néma *h* használata potenciálisan jelentkezhetett (például az S151. levélben 79, S154. levélben 190 hely). Ezt követően megnéztem a valós előfordulások számát (S151.

49 Az *f* hangértékű *ph* nem számolandó ide.

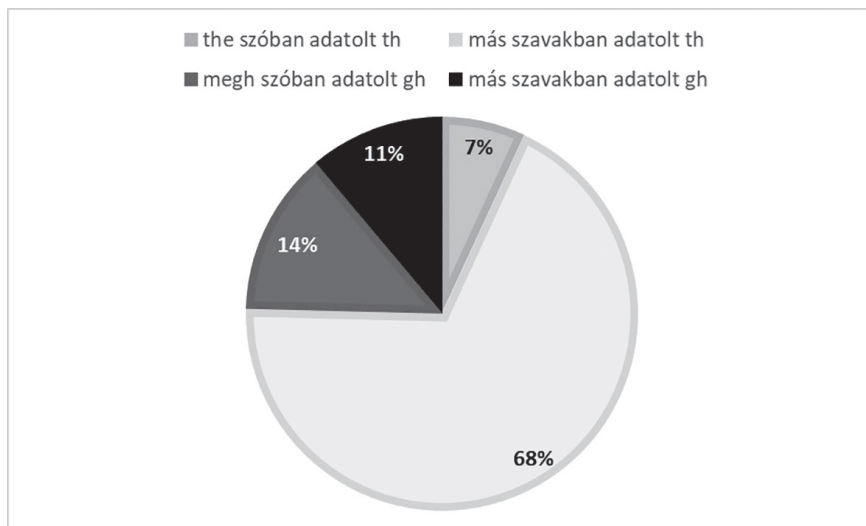
levélben 31, S154. levél 38). Majd ezt betűnként (típusonként) lebontottam (pl. az S117. levél 76 *g*-ből, 7 *gh*; S138. levél 152 *t* hangjelöléséből 7 *th*, míg a 150. levélben 26 *g*-ből 10 *gh*, a 148. levél 49 *t* jelöléséből 32 *th*). Az adatokba a betűkettőzéseket is beszámítottam, mivel a korszakban az írnokok egy része a kettőzött betűk esetében is kiírta azt.⁵⁰ A számításban nem vettem figyelembe a betűk hangértékét, vagyis a *t* és *g* betűk függetlenül attól, hogy mi az olvasatuk, bekerültek a számításba. A néma *h* leggyakrabban a *g* és *t* hangok lejegyzésénél fordult elő. Azonban az írnokoknál változó, hogy melyik hanghoz társították inkább. Például az S170. levélben 63 alkalommal jegyezték le a *t* hangot, ebből 33-szor néma *h*-val. Ugyanitt azonban a 30 alkalommal lejegyzett *g* hang egyszer sem fordul elő *gh*-val. A *dh* megoldás pedig csak az S75. és az S110. levélben adatolható.

Ezt követően megvizsgáltam, hogy a néma *h* előfordulása a különböző szóbeli helyzetekben mutat-e mérhető különbséget. Mindkét variáns főként a szóvégen fordult elő (2. ábra). Számos levélben látható, hogy a szó végi megjelenés értéke szignifikánsan eltért, pl. az S13. levélben 143 *th* jelölésből 57 van szóvégen. Sőt, egyes deákok csak ebben a pozícióban használták a betűt (pl. S116. levélben 14 *th* jelölése mind szóvégen van). Az írnokok más csoportja viszont pozíciótól függetlenül alkalmazta a grafémát, a számadatok közt nem volt releváns különbség, például az S179-ben 34 *th* adatolható, melyből 16 szóvégi, 10 más pozícióban szerepel (*gh* nincs), az S10-ben 7 *th*-ből 1 szó végi (*gh* nincs), az S12-ben 11 *th*-ből 1 szó végi és az adatolható 2 *gh* szintén.

50 Például *wýththe* – Babonás lóorvosság MNy 30., 16. század eleje.

2. ábra. A néma *h* szóbeli pozíciójának aránya

A néma *h* előfordulásainál a lexikai kötöttséget is megvizsgáltam. A már korábban adatolt előfordulásoknál megnéztem, hogy vannak-e olyan kifejezések, amelyek rendszeresen visszatérnek. Azt tapasztaltam, hogy *te* (380 adat) névmás és a *meg* igeekötőben (746 adat) jóval gyakoribb a betű használata, mint más kifejezések-nél, sőt voltak olyan írnokok, akik csak ezekben a szavakban használták a jelölést, például S128. levélben (*th*), S101. levélben (*gh*). További lexikai kötöttségek csak ritkán, az egyes szövegek szintjén jelentkeztek, pl. az S110. misszilisben a *dh* a *kegyelmedh* megszólításhoz.

3. ábra. A néma *h* lexikai kötöttsége

Összegezve, a néma *h* vizsgálatára kidolgozott eljárás jelen korpuszban is eredményekkel járt. A betű alkalmazásában egyéni mintázat fellelhető, amely segíti az írnokok azonosítását. Ilyen összefüggés volt az S75. és az S110. levelek összekapcsolása a *dh* jelölések alapján, mely kapcsolatot a paleográfia is igazolt. A néma *h* használata leírható annak alapján, hogy: a) mely hangok jelölésében vesz részt a betű; b) mennyire gyakori a szövegben; c) megjelenéskor milyen hangsori pozícióban adatolható; d) van-e lexikai kötöttsége. Arra vonatkozóan, hogy a kvalitatív vagy kvantitatív eljárás alkalmasabb-e az elemzésre, jelen vizsgálat módszertani hozadéka a következők. Először érdemes lehet kvalitatív módon elemezni a kéziratokat, mert egyes esetekben már ez is eredménnyel jár. Amennyiben a kvalitatív elemzés arra enged következtetni, hogy van alapja, elvégezhető egy kvantitatív vizsgálat is, melynek eljárására a fent leírt módszert javaslom.

6.5.2. Betűkettőzés

A betűkettőzés részben a hangjelölés, részben a morfofonetika tárgykörébe tartozik. Vizsgálatához adatoltam a levelekben minden olyan helyet, amelyben a betűkettőzés lehetséges és/vagy szükséges, illetve minden betűkettőzést; végül összevettem ezek arányát. Ez alapján a betűkettőzésben ugyancsak van rendszeresség, de mértéke kisebb, mint a néma *h*-é.

Megjelenésének két típusát különítettem el a korpuszban. Az elsőbe azok az esetek tartoztak, amikor a graféma kettőzését a grammatikai funkció (pl. középfok), fonotaktikai helyzet indokolja (hasonulás, nyúlás VCV helyzetben). A gemináció gyakorlata ebből a szempontból az esetek többségében a maival megegyező. Hiánya egyéni sajátosságokat mutat. Adatolható például a közép- és felsőfok esetében (esetenként is lexikai kötöttséget is mutat, pl. *toaba*), valamint összetételi határon, illetve VCV helyzetben. Elmaradását nem minősítettem rövidítésnek.

A másik típusba azokat a betűkettőzéseket soroltam, melyek mögött nem áll hasonló grammatikai-fonetikai ok. Ennek sem gyakori az előfordulása a korpuszban, olykor lexikai kötöttségei is vannak, leginkább szókezdő (*fffa*) vagy szó végi (*merth*) helyzetben adatolható. Megjelenése egy-egy írnok jellemző gyakorlata.⁵¹ A kódexekben előfordul, hogy a geminált kezdőbetű a majuszkulával egyenértékű, nevek elején, vagy (tag)mondathatáron szerepel. A levelekben nem találtam példát a jelenségre.

A betűkettőzés vizsgálatára a kvalitatív módszer eredményesebb, mint a kvantitatív. Utóbbi túl nagy kategóriákat ad. Az azonosításban a jelenség lexikai kötöttségén van a hangsúly. A paleográfiai csoportosítás első kezénél például megfigyelhető, hogy hajlamos a *mert* és *azért* szavakat két *t*-vel írni, a teljes szöveg azonban nem kettőzi a betűt folyamatosan. A gyakorlat a csoporthoz köti még a más paleográfiai besorolást kapott S214., S228., S250. leveleket is.

⁵¹ Például az *f* betű duplázása a *Kristóf* név végén vagy a *fia* szóban az S125., S128., S162., S167., S170. levelekben.

6.6. A SZÖVEGTAGOLÁS

A hangjelöléshez hasonlóan a szövegtagolás napjainkban alapvető építőeleme helyesírásunknak, így alkalmas lehet egy-egy írnok azonosítási szempontjának. A 16. századi gyakorlata azonban még változékony (Keszler 1995, 2004; Korompay 2003, 2018; Kocsis 2016b).

A szövegtagolás kézazonosításban betöltött szerepének megismeréséhez fel kell mérnünk a dokumentumtípus lehetőségeit. A vizsgálat első lépéseként ezért először elemeztem a korpusz állapotát ebből a szempontból is, majd igyekeztem meghatározni, hogy a központosításnak melyek azok az összetevői, amelyek felhasználhatók a kézazonosság megállapításában. A misszilisek szövegtagolási vizsgálata során kvalitatív és kvantitatív megoldásokat egyaránt alkalmaztam.

A kéziratok elemzése három szakaszból állt. Az elsőben Keszler Borbála alapvető felosztása nyomán kíséreltem meg tagolt és tagolatlan szövegek csoportját kialakítani. A három levelező irategyüttese valóban felosztható ezen tengely mentén, de aránytalanul. A tagolt levelek száma jóval nagyobb, mint a teljesen tagolatlanoké. Utóbbiból a Svetkovics-levelek között 2 (7., 75.), Batthyánynál 4 (59., 60., 69., 70.), míg Perneszynél egy sincs.

A vizsgálat második szakaszában felmértem, hogy a missziliscsoport magyar nyelvű szövegrészeiben milyen írásjelek fordulnak elő, s ezek közül melyeknek van szövegtagoló funkciója. Ebbe az összesítésbe a rövidítésre szolgáló írásjelek nem kerültek bele, még akkor sem, ha egyeztek a tagolójelekkel, mivel ezek más funkciót töltenek be. Az írásjelek meghatározása során olykor a pontok és vesszők elkülönítése némileg problematikus volt, ilyenkor a levélkiadások (főként Hegedűs–Papp 1991; Terbe 2010) megoldásait követtem. A pontok esetében továbbá nem különböztettem meg közép- és alsóhelyzetűeket, hanem egységesen pontként kezelem azokat, a korábban már ismertetett szempontokból kiindulva (Keszler 1988: 355; Hegedűs–Papp 1991: 14; Korompay 2003: 582).

A kutatás harmadik szakaszában forma és funkció kapcsolatát vizsgáltam. Először azt, hogy az adott írásjelek grammatikai-logikai határokon helyez-

kednek-e el, ha igen, akkor milyen egységhez milyen írásjel társul (Haader 1988). Nem tételeztem fel a tagolójeleket használó missziliseknél a maihoz hasonló következetességet (vö. Terbe 2010: 38), ugyanakkor arra számítottam, hogy a mai rendszer alapjait, vagy azok nyomát már megtalálhatom.

Mindhárom missziliscsoportban előfordultak levelek, amelyek a nagyobb, bekezdésnyi logikai-grammatikai egységeket is tagolták. A kéziratok hosszúsága változó volt. Vannak többoldalas levelek is a korpuszban (például S_{2.}, P_{15.}), de pár soros írások is (S_{218.}). A levelek terjedelme egyik csoportnál sem hatott ki a szöveg tagoltságára, esetenként pedig a jól érzékelhető tartalmi-logikai váltások sem (vö. Terbe 2010: 38). A bekezdések kezelésének szempontjából négy típusba sorolhatók a levelek:

- a) Levél első sora kikezdéssel⁵² van kiemelve, a témaváltások folytatólagosan vannak a szövegben (például S_{52.}).
- b) Levél első sora kikezdéssel van kiemelve, a témaváltások új sorba (nagy kezdőbetűvel) kerülnek (S_{73.}).⁵³
- c) Levél első sora kikezdéssel van kiemelve, a témaváltások szintén kikezdéssel vannak jelölve (S_{129.}).
- d) A levél első sora sincs kiemelve (S_{240.}).

A bekezdésen belüli, kisebb logikai-grammatikai egységek tagolására a deákok írásjelet, nagybetűt és a kettő kombinációját alkalmazták. A korpuszban összesen 3949 szövegtagoló írásjel adatolható. A missziliscsoport összességében négy alapvető jelölésmódot használ: pontot (815 darab), vesszőt (3080 darab), kettőspontot (41 darab), pontosvesszőt (8 darab) és zárójelet (2 pár). Amennyiben összevetjük, hogy melyik írásjel milyen grammatikai-logikai határt jelöl, két tendenciát látunk kirajzolódni. Egyfelől megállapíthatjuk, hogy a pont leggyakrabban mondatha-

52 Funkciójában a bekezdéssel azonos, azonban az írók a sorok vonalát megtörve, nem a jobb, hanem a levél bal széléhez közelebb kezdi az új szövegegységet.

53 Esetenként a deákok a sor eleji kezdőbetűket megnyújtják, pl. a nagy A betű bal szárát, vagy a nagy T felső szárát stb. Ezeket az eseteket nem tekintem kikezdésnek.

tár-jelölő funkciót tölt be. A teljes korpuszban szereplő pontokból 650 mondathatárt jelöl, tehát a pontok 79,7%. Ugyanakkor a levelekben szereplő vesszőknek inkább a tagmondathatár jelölése a funkciójuk. Mondathatárt mindössze 1085 alkalommal jelölnek, vagyis az összes vesszők 35,2%-a tölti be ezt a szerepet. A misszilisekben adatolható további írásjeleknél hasonló tendenciákat nehéz megállapítani, részben a kisszámú adat, részben a betöltött funkció változatossága miatt. A kettőspont 41 előfordulásából 25 alkalommal tölti be a mondatzáró funkciót (százalékban kifejezve 60,9%), míg a nyolc pontosvesszőből öt. A zárójelek a közbevetéseket tagolják el a szöveg többi részétől. A kéziratokban egyéb szövegtagolásra használt írásjel nem adatolható, ebből a szempontból tehát viszonylag egységesnek mondható a korpusz. A jelek eloszlása azonban nem egyenletes, még az azonos hosszúságú levelek esetében sem.

A központosásnak, a középmagyar kor más emlékeihez hasonlóan, a vizsgált misszilisekben is részét képezi a nagybetűk használata. Terbe a Svetkovics-levelekről megjegyzi, hogy a kis- és nagybetűhasználat még igen következtelen: kis kezdőbetűt találunk mondatok elején, tulajdonnevekben; nagyot a mondatban szinte bárhol, bármilyen szófajú szó esetében (2010: 38). Saját vizsgálatom megerősítette ezt a Batthyány- és a Perneszy-levelekkel kapcsolatban is. Következetességet a levél kezdőbetűjénél, a kikezdések kezdőbetűjénél, illetve egyes esetekben a latin kezdőformulát követő magyar szöveg első betűjénél találunk. Szövegtagoló írásjelek mellett állhatnak nagybetűk (a majuszkula-minuszkula különbségről lásd 5. fejezet). A 650 mondathatárt jelölő pont mellett 536 alkalommal; az 1085 vessző mellett 753 alkalommal; 25 kettőspont mellett 18 esetben; az 5 pontosvessző mellett 4 esetben szerepel nagy kezdőbetű. Azt, hogy ezekből az értékekből hány esetben jelent meg a nagybetű azért, mert mondathatárról volt szó, a fent említett következtelenségek miatt sajnos nem tudjuk megmondani. A nagybetű kérdéskörébe tartozik, hogy önállóan jelölheti-e a mondathatárt. 337 esetben találunk olyan mondathatárt a misszilisekben, amelyeknél írásjel nincs, viszont az új mondat nagy kezdőbetűvel indul. Sajnos, itt sem állíthatjuk biztosan, hogy a mondat eleji nagybetűk a grammatikai-logikai határ jelölésének szándékával voltak használva.

Összegezve forma és funkció kapcsolatának szempontjából azt láthatjuk, hogy a szövegegységek a következő módon vannak jelölve a korpuszban:

- a mondathatárt jelölheti a pont önmagában: *Mert Nem fogom oztan az apro embenek en azt enghednj. teis pecheteld Megh* (KL168.; 1538),
- a mondathatárt jelölheti a vessző önmagában: *Jehecz wala hog egyyut Mentenk wolna, en Jmar Jt Nem kessem el megek, de Mint Jrod teis e heten ...* (KL168.; 1538),
- a mondathatárt jelölheti a nagybetű önmagában: *Wramhoz es therekednek ew ,N, hogh thenne Wallasth A Barÿ Jozag felewl Jmmar Azzonÿomnak ew Nagh:nakÿo...* (P17.; 1569),
- a mondathatárt jelölheti a pont nagybetűvel kombinálva: *Toabba, .k. el Ne felettkezsek az En zólóm felölÿs. Toabba,* (S188.; 1570),
- a mondathatárt jelölheti a vessző nagybetűvel kombinálva: *... keüld Neki a leuelet, esmegh, Tovabba kerlek Jsten...* (KL167.; 1538),
- a mondathatárt jelöletlen: *... zolgalattomatt magam aÿanlasatt ÿrom the kegÿelmednek mÿnt ÿo wramnak | es barattomnak meg erttettem az the kegÿelmed lewelett holott the kegÿelmed | kÿwannÿa meg thwdnÿ...* (S7.; 1547),
- a tagmondathatárt jelölheti a pont önmagában: *... Jarion azis hag Beket Neki. de az en leuelemet Megh I keulged Neki.* (KL166.; 1538),
- a tagmondathatárt jelölheti a vessző önmagában: *konÿhaya kÿ wolna szenett Nem Raknak, hanem az varas konÿhajarol hoznak Ennÿ,* (S135.; 1539),
- a tagmondathatárt jelölheti a nagybetű önmagában: *Ennekem Jr popljham wrā walamj dolgokrw | Azerth Emberē wagjon hozza...* (S115.; 1568),
- a tagmondathatárt jelölheti a pont nagybetűvel kombinálva: *Toaba Ertÿttem bodisar vram betegseget. Azert En Eorÿmesth mÿnnnek oda w kegÿhez Megh lathni,* (S208.; 1571),
- a tagmondathatárt jelölheti a vessző nagybetűvel kombinálva: *az ert tÿ wis-sellyetek gongÿyat Jm ar, M ert wgÿanis Nektek kellene Jm ar ween embert Megh kennÿebiteni* (KL186.; 1539),

- a tagmondathatár nincs jelölve: *Enÿs semmjÿtt Nem | kesem hanem Rewÿd Napp haza Megÿjek...* (S212.; 1571).

A bekezdésen belüli központosítás több szempontból is heterogén a levelekben. Látható, hogy nem rögzült még pontosan a szövegegységhatárok jelölésének szükségessége, a jelölendő szakaszok minősége, az írásjelek formája. Ez a variancia akár egyetlen szövegen belül is jelentkezhet, úgy mint Svetkovics 2. levelében, ahol a pont lehet tagmondathatár: *Job it Mulatnod es | Madaraznod welem. Mint ot heiaba Ewlnpd;* és mondathatár: *Mert Nem illeneek | hog chak Nizzenek Mkor the le ewlneel aztal hez.* Ugyanitt a vessző szerepelhet tagmondathatárként: *A Gelekezésbe se Meñ, Mert Maid Mondananak, kristaloczra | Mehetewt;* és mondathatárként is: *ha ezennel kerlek Jw fel, Polÿakot az ert Nem kwltem oda.* Mégsem beszélhetünk kaotikus írásjelhasználatról. Tény, hogy mai központosításunkhoz viszonyítva számos következetlenség figyelhető meg, de ez preskriptív szabályok mellett is létezik (még ha kisebb mértékben is). A scriptorok egy része előírások nélkül is következetesen használja egyik vagy másik írásjelet egy bizonyos funkcióban. Például Svetkovicsnál a 9., 15., 22., 38., 45., 51., 59., 77., 93., 95., 130., 136., 164., 178., 182., 183., 201. és 212. levél írnoakai mondathatár jelölésére csak pontot használnak. Ennél gyakoribb, hogy a deákok többnyire, illetve nagyobb mértékben használnak pontot a mondathatár jelölésére: lásd ugyanezen levelezés 85., 86., 88., 91., 94., 96., 99., 121., 126., 127., 129., 143., 144., 147., 153., 154., 169., 172., 188., 189., 190. levelek. Több misszilisben is előfordul az az igen érdekes következetesség, hogy a pontokat mint mondatzáró írásjeleket gyakran a kezdő vagy záróformulákban (vagy azok előtt) találhatjuk meg olyan levelek esetében is, amelyek ezeket a helyeket leszámítva vesszőt használnak. A jelenség megfigyelhető még a báziskorpusz 58., 59., 70., 72., 73., 76., 86., 90. leveleiben, továbbá a P3. és a P5. levélben. A tendencia azokban a misszilisekben is megfigyelhető, ahol hasonló arányban használja a literátus a két írásjelet, a formuláknál azonban mégis a pontot részesíti előnyben, ahogy teszi ezt az S85. levél írnoaka. Mindezek fényében megállapítható, hogy vannak szövegtagolási rendszerek a levelekben, ezek azonban nem statikusak, könnyen módosulnak, de változatosságuk ellenére is körülhatárolhatók és leírhatók.

6.7. SZÖVEGTAGOLÁS ÉS IDENTIFIKÁCIÓ

A vizsgálat végén összevettem a levelek szövegtagolási megoldásaiból kialakított csoportokat más csoportosításokkal a teljes korpuszban. A bekezdés szintű szöveg egységek tagolása néhány levél esetében (pl. S2. és S3., 14. és 15. között) elsősre is hasonlóságot mutat, illetve jól elkülöníti Perneszy 4. levelét, azonban a teljes korpuszon nem eredményes. Itt csak egy gyenge előválogatási szempont lehet, de nem elképzelhetetlen, hogy más írnokoknál erősebb szempontként működhet.

A bekezdésen belüli központosítás túl változékony volt ahhoz, hogy egy, a teljes korpuszon átívelő identifikáció alapját adja. A több év leveleit felölelő paleográfiai és hangjelölési szempont alapján meghatározott csoportokban látható, hogy az egyes szövegtagolási megoldások nem állandóak, gyakran csak néhány levél erejéig terjednek. Az 1. csoport írnoka többnyire pontot használ a mondatok tagolására (S1., S9., 77., 85., 86., 88., 91., 93., 94., 95., 96., 121., 126., 127., 129., 130., 136., 143., 144., 153., 154., 164., 169., 172., 178., 182., 183; 188., 189., 190.), de vannak levelei, ahol ezt az írásjelet csak a kezdő és a záró formula elkülönítésére alkalmazza (S72., S73., S76.). A pont szerepe a tagolásban mindenképp az írnok sajátos jegye, de a használatában fellépő következetlenség miatt bizonyító ereje gyenge. A szempont teljes elvetését azonban hibás döntésnek tartom, hiszen a vizsgált mintegy 300 levél csak kis szeletét képezi a középmagyar kor teljes misszilisállományának. Időben és térben kiterjesztve a vizsgálatot nem tartom lehetetlennek, hogy némely kéziratok esetében ez a szempont erősebb bizonyítóerővel bír.

6.8. A NAGYBETŰK HASZNÁLATA TULAJDONNEVEKBEN

A mai helyesírásban a szövegtagolás mellett a majuszkulák kiemelő funkciót is betöltenek a tulajdonnevek írásában. A misszilisek helyesírását feltérképezendő ezek használatát is megvizsgáltam. A szövegcsoporthoz tartozó esetekben rendszerszerű elemzésekről nem beszélhetünk, ezért ismételten a kódexkutatás alapján alakítottam ki módszeremet. A kis- és nagybetűk használatát megvizsgáltam hely-, személynevek,

névmások (különös tekintettel megszólítások), természetfeletti entitásokat jelölő közszavak (Isten, szentek, angyalok stb.) és egyéb közszavak esetében.

A vizsgálat fő módszertani kérdése és problémája a majuszkula-minuszkula különbség meghatározása volt. Nagybetűnek tekintettem egy grafémát, ha formája megegyezett az adott írásrendszer (lásd 5. fejezet) majuszkuláival, mérete pedig a minuszkulák⁵⁴ duplája (esetleg nagyobb) vagy másfélszerese volt. Szintén nagybetűként kezeltem azon grafémákat, melyek formája az adott írásrendszer minuszkuláinak felelt meg, de mérete azok duplája (esetleg nagyobb) vagy legalább háromnegyede.

A névkezdő nagybetű megjelenése már az ómagyar kortól adatolható, a levelekben azonban csak tendencia, a legtöbb esetben következtelen (vö. Terbe 2010: 38). Konzekvens nagybetűhasználat, amely valamilyen mintát követ leginkább a fent már bemutatott szövegtagoló funkcióban található. A nagybetűk használatát a központoszáshoz hasonlóan azonban nem vetném el teljes mértékben az identifikációban. A jelen munka alapján úgy látszik, egy főként időben kiterjesztett korpusz esetében, mikor a majuszkulák használata már jóval tudatosabb, funkciójuk pedig részint a tiszteletadással is összekapcsolódott, igenis eredményes lehet a vizsgálatuk.

6.9. ELVÁLASZTÁS

A szinkrón és diakrón identifikációkutatásokban az elválasztás vizsgálata fontos szempont. A misszilisek helyesírási gyakorlatát ebből a szempontból sem vizsgálták rendszerszerűen, a levélkiadások is viszonylag keveset foglalkoztak a témával. Jelen kutatás és az általam ismert misszilisek alapján feltételezhető, hogy a levelekben az elválasztás legtöbbször jelöletlen maradt. Amennyiben az írnokok jelet használtak, az lehetett a maihoz hasonló szimpla vonal, vagy annak duplázása (S₂₁). Az elválasztójel napjaink gyakorlatához hasonlóan a sorvégen kapott helyet (P₁₃), ritkább megoldás volt a sorvégen és a következő sor elején is kitenni (S₃₈).

54 Azon minuszkulákhoz viszonyítva, amely a betűk vízszintes tengelyén elhelyezve az alsó két vonal közötti részre terjednek ki, pl. *a*, *m*, *n*, *o* stb.

Mivel más dokumentumoknál fontos szempont, a báziskorpuszban megvizsgáltam az elválasztás mechanizmusait. A kéziratokat kvantitatív és kvalitatív elemzésnek is alávettem: egyfelől felmértem minden olyan helyet, ahol potencialisan megjelenhetett elválasztás, majd megszámláltam, hogy hol valósult meg valójában. Amennyiben történt elválasztás, megvizsgáltam, hogy jellel ellátott-e; ha igen, milyen jellel; valamint a lexémán belül hol történik a szétválasztás (morfológiai határ vagy más hely). Úgy találtam, hogy az elválasztás viszonylag ritka jelenség a levelekben. Összesen 7147 helyen volt lehetőség elválasztásra (sorvég és az írnokok által megszakított szövegrészek, pl. aláírások), ebből mindössze 613 helyen valósult meg. E rendkívül szembetűnő aránytalanság okát a helykihasználás mikéntjében látom. Egyszerűen a főúri misszilisírnokoknak nem volt szükségük arra, hogy teljes mértékben kitöltsék a rendelkezésükre álló helyet. Az elválasztásokból összesen 268 valósult meg jellel, ez azonban nem befolyásolta a tagolás helyét. Az írnokok összetett szavak határán (*týzen*=|=*haromforýnton* [S8.; 1549]), morfémahatáron (*zegený*=| *nek* [S21.; 1557], *Majýorsagwak*=|=*ban* [P1.; 1563]) és attól független pozícióban is (*Batthý*=| *any* [S36.; 1563]) megszakították a szavakat, ám tendenciaszinten már jelentkezik a maihoz hasonló gyakorlat.

Az elválasztás vizsgálata a misszilisírnok meghatározásában nem volt felhasználható, mert a jelenség túl ritka és nem elég markáns ahhoz, hogy egy-egy írnok azonosítójává váljon. Felmerül a kérdés: vajon az elválasztás jelenléte maga lehet-e egy sajátosság. A Svetkovics-levelezés két legnagyobb elemszámú paleográfiai csoportjában (1., 2.,) és a Perneszy-levelekben is csak időről időre bukkan fel.⁵⁵ Ez sem elkülöníteni, sem összekapcsolni nem tudja a kéziratokat. Lehetséges, hogy olyan nyelvelmékekben, ahol többször kell alkalmania az eljárást, az jóval informatívabb is. Misszilisiek esetében azonban nem tartom valószínűnek, hogy eredményesen felhasználható. Jelen munka módszertani érdekeltsége miatt azonban szükséges volt a jelenség elemzése, és a kevésbé hasznosíthatóság vizsgálati eredményekkel való alátámasztása.

55 Svetkovics második paleográfiai csoportban: 71., 80., 115., 118., 120., 160., 163., 177., 210., 222. Perneszy első kezétől 1., 2., 3., 11., 13.

6.10. A RÖVIDÍTÉS

A levelek helyesírási sajátosságainak szerves részét képezi a rövidítések rendszere. A redukció a szöveg szempontjából több módon is értelmezhető, viszont az ortográfia oldaláról csak az írásban alkalmazott megoldás értendő alá, melynek során az írnok nem jegyzi le egy lexéma teljes alakját, helyette jellel ellátott vagy anélküli rövidebb változatot használ. A rövidítésnek két típusát különböztethetjük meg a levelekben attól függően, hogyan rövidít az írnok. Az első a kódexekben is gyakori ún. nazális rövidítés. Az írásjel alapvető funkciója a 16. században nem változott meg, ám kiterjedt más hangokra, morféimákra. A rövidítés a szó végén történik. A levelekben több példát is találunk a rövidítés e fajtájára. Mennyisége és eloszlása azonban nem teszi olyan sajátossá, ami egy írnok azonosításában szerepet kaphat.

A rövidítés másik fajtája ponttal, vesszővel, kettősponttal, illetőleg jel nélkül történik. A rövidítés a szó elején megy végbe, hanghoz nem kötődik úgy, mint a nazális rövidítés. Ilyen például a *kegyelmed* szó helyett a *k, kg, kegh* megjelenése. A helyesírás-történet a középmagyar kori levek rövidítésrendszerének vizsgálatával mind ez idáig nem foglalkozott, ezért szakirodalmi előzmény hiányában magam állítottam fel vizsgálatukhoz egy kritériumrendszert (vö. Kocsis 2019a). Ennek létrehozásában főként a nyelvemlékek feldolgozása során szerzett korábbi tapasztalataimra támaszkodtam, illetve figyelembe vettem azt, hogy a szövegkiadások (kódex és misszilis) milyen információt közölnek a rövidítésekről, ha egyáltalán megemlítik azt. Véleményem szerint a rövidítések rendszere három kvalitatív szempont mentén ragadható meg és írható le. Ezek:

- a) Rövidítés mértéke és a redukált rész minősége – vagyis annak meghatározása, hogy milyen nyelvi minőségű és mennyiségű nyelvi egységet nem ír le a scriptor, illetőleg a szó mely elemeit hagyja meg. Betűk, morféimák, összetélteli tagok egyaránt elhagyhatók a levélírás folyamán. Megkülönböztethetünk nyelvtanilag szabályos (pl. morféimahatáron történő, ilyen a *nagyságodból* a *nagy*-ra történő redukció) és szabálytalan rövidítést (pl. néhány, egymás mellett álló betű

elhagyása; ilyen a *kegyelmed*ből létrehozott *ke*, *ked* stb.). Módszertani kérdésként felmerülhet, hogy vajon az eltávolított és meghagyott részek vizsgálata egy vagy két külön vizsgálati szempont. A két rész valóban szétválasztható, de úgy vélem, olyan szorosan kapcsolódnak, hogy külön kezelésük felesleg és csupán a vizsgálati kritériumok túlzott elaprózását eredményezné, a rendszerek leírásához azonban nem adna több információt.

b) Írásjel megléte – a középmagyar kor szövegtagolása alapján az írásjelek használata egyéni részrendszereket alkot, melyek leírásában alapvető fontosságú a tagolójelek megléte vagy hiánya.

c) Az írásjel minősége és helye (amennyiben használ az írnok) – szintén a szövegtagolás tapasztalata, hogy misszilisek írnokai változatosan használhatják fel az írásjeleket ugyanazon funkció kifejezésére, ami többször rendszert követ. Vélhetően a rövidítés helyesírásában is vannak szabályosságok az írásjelhasználatban, legalábbis egyéni gyakorlatok állapíthatók meg.

Svetkovics Katalin, Batthyány Ferenc és Perneszy András leveleinek többségében megtalálható volt a rövidítés valamely fajtája, s főként a névszók esetében fordult elő; azoknak toldalék nélküli és szuffixummal ellátott változatait egyaránt érintette. A redukcióhoz használt írásjelek a pont, vessző, kettőspont és az ún. nazális rövidítés. Utóbbi a kódexekhez hasonlóan többnyire valóban a szó végi nazalist rövidítette (pl. *hanē*), esetenként szó belsejében is betöltötte ugyanezen szerepet. A kutatás céljának megfelelően a rövidítéseknél is egyéni sajátosságok nyomát kerestem mind minőségi, mind mennyiségi szempontból. A Svetkovics-levelezés 100 tagjának korábbi vizsgálata során arra a következtetésre jutottam, hogy a legtöbb szó rövidítése hasonlóan valósul meg egyéni sajátosságot nem mutatva. Kivételt jelentenek ez alól a megszólításként használt *kegyelmed* – *kegyelmes*, valamint *nagyságod* – *nagyságos* lexémák, melyek rövidítése többször eltér a szöveg más elemeitől, s gyakran sajátos színezetet vesz fel (Kocsis 2019a: 237–238). Az eltérést véleményem szerint a szavak előfordulásának aránya indukálja. A levélkiadások szójegyzékeinek adatai alapján a három/négy szótagú szavak közül ezek a

leggyakoribb visszatérő elemek a levelezésekben (vö. Hegedűs–Papp 1991; Terbe 2010; Darvas 2012), hasonlóan a kódexek egyes kifejezéseihez (pl. *próféta*, *psalmus*, *zsoltár* stb). Az írnokok többsége ezekre a formulákra a megszokott rövidítésmód mellett következetesen alkalmazott valamiféle sajátos formát. Ez az egyéni gyakorlat a fenti szempontok mellett körülhatárolható még a toldalékolás szempontjából is. A szuffixumok használatában a következő adhat egyéni sajátosságot: a) a szöveg lejegyzője köt-e valamilyen toldalékot a rövidítéshez (például: *Jm kwldettek **keg**: az mj zolgankatt Balas deakott* [S214.; 1571] vagy *Jwue mj hozzank | ferencz Jspan, melli mjnd szegen wramnak mjntt | Ennekem mjnd penig **,kgnnek**, szolgalt* [S213.; 1571] stb.);⁵⁶ b) ha megjelenik toldalék, mi állhat a rövidítés mellett (hasonult: *këddel* [S187.], nem hasonult forma: *Nagh:wal* [P13.]); c) a rövidítés és toldalék közé ékelődik-e írásjel (*k:tul* [S25.] ~ *kēnek* [S198.]).

A levelek rövidítéseit a hangjelöléshez hasonlóan rendszerekbe soroltam a korábbiakban bemutatott kritériumok alapján. Először szigorú rendszerezéssel (grafémajegynyi pontosság) kezdtem meg a besorolást, de hasonlóan a korábbi jelenségekhez, itt sem volt működőképes az elv (vö. Kocsis 2019a: 238). Ezért a vesszők és pontok között nem tettem különbséget, amennyiben a jelölés logikája megegyezett. Például: a *.k*, *.k*, *.k*, *.k*, adatokat nem választottam el, hanem egyazon kategóriába soroltam, mivel az írásjel használatának az elve megegyezett (írásjel-betű-írásjel). Összesen 37 mintázatot tudtam elkülöníteni (lásd 5. melléklet).

A korpusz rövidítési sajátosságainak felmérése és leírása után a kezek és a rövidítésrendszerek kapcsolatát vizsgáltam meg egyes levelek összevetésével, illetőleg a teljes korpusz fényében. Már a rendszerezés fázisában előrelátható volt, hogy az egyszerűsítés ellenére a rövidítésrendszerek száma nem egyenlő a kezek számával, amiből arra következtethetünk, hogy egy személy több rendszert is használhat. A levelek egy részében ugyanis sem a *kegyelmed*, sem a *nagyságod* lexémák vagy rövidítéseik nem adatolhatók (pl. S2., S18., S80., S224., S252.), ami jelen esetben

56 A deákok egy része ugyanis gyakran a *kegyelmed* és *nagyságod* rövidítései után nem teszi ki a toldalékot, még akkor sem, ha a szövegkörnyezet megkívánja.

nem a kézkülönbségből, hanem a tartalmi eltérésből ered.⁵⁷ Másfelől a rövidítés is véges elemszámú készletből épül fel⁵⁸, így nagy valószínűséggel különböző írások is alkalmazhatnak hasonló vagy ugyanolyan megoldásokat. A hangjelölési és rövidítési részrendszerek száma közötti eltérés önmagában véve lehetséges, azonban az nem reális, hogy a kisebb elemszámú rövidítések több csoportot hoznak létre, mint a nagyobb elemszámú hangjelölés. Ez a túlzott tagoltság jelének látszik, amely a rendszer leírására alkalmas (tehát helyesírás-történetileg nem elvetendő!), ám nem segíti az azonosítást. Megszüntetésére tovább egységesítettem a csoportokat. Az új kategóriák kialakítása már pusztán három szempont alapján történt: a) a rövidítést érintő elemek minősége és mennyisége toldalék nélkül, b) a rövidítést érintő elemek minősége és mennyisége toldalékkal, c) az írásjel helyzete. Az újabb összevonás eredményeként 19 csoportot kaptam. Az újbóli rendszerezésnél több levél esett egy csoportba (10. táblázat).

10. táblázat. Csoportosítás a rövidítések alapján

Típus	Rövidítés	Toldalékolt forma	Nagyságos	Levelek száma
1.	k:	k:twl		43., 47., 65., 115., 118., 141., 158., 250.
2.	k. k:		b jh h h	5., 16., 17., 22., 23., 25., 62., 70., 71., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 133., 134., 146., 148., 149., 155., 156., 160., 161_b; 163., 167., 168., 164., 170., 175., 176., 177., 178., 180., 182., 186., 190., 191., 192., 193., 194., 195., 196., 197., 198., 211., 216., 217., 229., 230., 231., 232., 245., 246., 247.

57 A szóhasználatban jelentkező stilisztikai különbségek természetesen részét képezik az identifikációnak, azonban nem helyesírási szempontból.

58 A rövidítés elemeinek használata nem véletlenszerű, hanem sajátos logikával működik. Egyes írások csupán a kezdőbetűt hagyják meg (*k*, *n*.), míg mások (talán a megértést segítő) az első hármat (*keg*., *nag*.), a harmadik típusban pedig a két mássalhangzó betűt (*kg*., *km*.). A szó eleji magánhangzó leginkább csak akkor marad meg a rövidítésben, ha azt toldalék követi (*kenek*., *kedhez*.).

Típus	Rövidítés	Toldalékolt forma	Nagyságos	Levelek száma
3.	.k.	kenĕk, k.ĕnek kĕtek		29., 30., 31., 63., 74., 85., 90., 93., 94., 95., 96., 98., 99., 121., 126., 127., 136., 139., 140., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 159., 165., 166., 169., 171., 172., 183., 185., 187., 199., 212.
4.	.k. ,k,	kĕdhez		6., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 64., 68., 72., 73., 78., 81., 86., 87., 88., 92., 129., 130., 179., 188., 189.
5.	.k. ,k,	kegh:nek		83., 89., 100., 114., 131.
6.	k.	k :det		32., 33., 44., 54., 55., 56., 60.
7.	:k:			21.
8.	.k. kĕ			7., 8., 67., 76., 77.
9.	ke ed, keg			46., 48., 57., 61., 69., 79.
10.	keg:		Nag:	19., 26., 28., 34., 35., 36., 75., 107., 109., 119., 128., 137., 161., 184., 204., 206., 218., 220., 226., 227., 228., 242., 248., 249., 253.
11.	keg.	keĕged		38., 39., 40., 82., 84., 105., 106., 108., 112., 113., 116., 132., 147., 152., 162_b, 173., 174., 201., 207., 225., 240., 256.
12.		kegel:		110., 162., 181., 208., 250., 251., 255.
13.	kegh:	keĕged		111.
14.	k: keg:			9., 12., 117., 157., 200., 202., 203., 205., 209., 210., 214., 215., 221., 222., 236., 237., 238., 239., 241., 244.,
15.	kmed .k.	kmedhoz		10., 13., 14., 15.
16.	kenĕnek	kmĕd, knĕk		91., 97., 101., 102., 103.

Típus	Rövidítés	Toldalékolt forma	Nagyságos	Levelek száma
17.	kegel:			110.
18.	kēk			123., 138.
19.	kg.	kgnek, kgdett		213., 219., 223., 243.
20.	nincs adat rövidí- tésre			1., 2., 11., 18., 20., 24., 37., 49., 80., 224., 252., 254.

A levelek vizsgálata után arra a következtetésre jutottam, hogy a rövidítések szintén kapcsolatot teremthetnek a misszilisek között. Sőt, a kellő rugalmassággal kezelve egy írnok teljes munkáját is (részben) körülhatárolják. Mivel dinamikus rendszerről van szó, az évtizedeken át tartó pontos egyezés nem lehetséges, csak a kulcsjelenségek szintjén létezik, így azonban produktív szempont. Ugyanazon időintervallumból származó leveleknél számos egyezés előfordul, például Svetkovics 5. és Perneszy 1. csoportja között. Mind az időben kisebb, mind a nagyobb távolságra lévő kéziratok esetében történt sikeres alkalmazás alapján úgy gondolom, hogy a rövidítésrendszer elemzése magas identifikáló erővel bír a levélírnokok azonosításában, az általam felvázolt szempontok pedig más területről és korszakból származó levelek esetében is működőképesek.

6.11. ÖSSZEGZÉS: A HELYESÍRÁSI SAJÁTOSSÁGOK FELHASZNÁLÁSA AZ IDENTIFIKÁCIÓ SZEMPONTJAKÉNT

A helyesírás és az identifikáció kapcsolatában végzett vizsgálataimnak két célja volt: egyfelől felmérni, hogy a misszilisírnokok azonosításában hogyan alkalmazhatók a szinkrón és diakrón kéazonosság-kutatásokban már létező szempontok, másfelől új lehetséges kritériumok kialakítása. Az egyes szempontokkal kapcsolatban a következők állapíthatók meg:

Szempont	Eredmény
Hangjelölés	A kritérium sikerrel alkalmazható a misszilis esetében (is), nagy identifikáló erővel bíró jelenség.
Néma <i>h</i> vizsgálata	A szakirodalomban a hangjelölés részeként nem kezelték kiemelt szempontként, identifikáló ereje változó, egyes leveleknél meghatározó lehet.
Betűkettőzés	A levelek többségében nem mutat nagy eltérést, de egyes kezekenél egyedi.
Szövegtagolás	Alkalmazható a leveleknél is, identifikáló ereje az esetek többségében mérsékeltebb, mint más szempontoké.
Elválasztás	Más szövegtípusoknál alkalmazható, a levelek esetében nem eredményes.
Kis- és nagybetűhasználat	A helyesírás részeként nincs külön kiemelve a szinkroniában. 16. századi levelek esetében nem informatív.
Rövidítés	A szinkroniában előforduló szempont, ami azonban a misszilis esetében sikerrel alkalmazható, erős identifikáló ereje van.

A szempontok alkalmazásával, illetve a helyesírás azonosításban betöltött szerepével kapcsolatban pedig megállapítható, hogy:

- nem lehet teljes egyezést elvárni a levelek helyesírási rendszerében, ehelyett kulcsjelenségekre kell fókuszálni;
- a kis elemszám, a tér és időbeli különbség miatt el kell fogadni annak a tényét, hogy két írnok részrendszerei között lehet átfedés;
- egyetlen részrendszer ezért nem lehet az azonosítás alapja;
- az átfedés indokoltá teszi a gyengébb identifikáló erővel bíró jelenségek (pl. központozás) vizsgálatát is abban az esetben, ha a nagyobb identifikáló erővel bíró jelenségek (pl. hangjelölés) között átfedés van.

A könnyebb átláthatóság érdekében a szempontokat egyenként mutattam be, de természetesen az eljárás során ezeket egyszerre szükséges érvényesíteni a közös eredet megállapításához.

7. A SZÖVEGPRODUKCIÓ HIBÁINAK ÉS JAVÍTÁSAIKNAK SZEREPE AZ AZONOSÍTÁSBAN

7.1. A HIBATIPOLÓGIA ALAKULÁSTÖRTÉNETE

Kézzel írott nyelvelméleinkben megfigyelhető, hogy az írnokok időről időre hibát vétenek a szöveg papírra vetésekor. A történeti tudományok kutatói az elsődleges források használata során folyamatosan szembesülnek e tévesztésekkel, azonban a legtöbb tudományterület szempontjából nem minősítik jelentős információértéssel bíró jelenségnek. Kivételt jelent ez alól a paleográfia, az irodalomtörténet és a nyelvtudomány, amelyek az írásban elkövetett hibázásokat beemelik vizsgálataikba. Paleográfiai szempontból a tévesztések és azok javítása a scriptori gyakorlatok, ezen keresztül a dokumentumok mint tárgyi emlékek tanulmányozásának részét képezik (vö. Kato 2008; Wakelin 2014). Az irodalomtudomány a szöveg hagyományozódásának vizsgálatában támaszkodik a hibázásokra, annak mint egységnek életét, változásait figyelve meg segítségükkel (Wakelin 2014: 187–216; Lázs 2016). A nyelvtudomány ma már a scriptorok nyelvi jellemzőinek leírásában és az írnokok azonosításában használja fel a hibákat (Haader 2009b, 2011b), ez a megítélés azonban viszonylag lassan nyert teret a tudományterületen.

A nyelvtörténet íráshibákkal szembeni megítélése Haader Lea 1995-ben megjelent tanulmánya következtében változott meg. Munkájában felhívta a figyelmet arra, hogy a scriptorok hibái nem egy kaotikus halmaz részei, hanem rendszeresség figyelhető meg bennük, mintázatot adnak (1995: 421). Tanulmányában Elena priorisszának Ráskay Lea által leírt levelét hibatipológiai szempontból is elemezte, s összevetette a misszilisben elkövetett hibázások minőségét és arányát a Ráskay által másolt kódextrészek hibáival. Vizsgálatával Haader nem pusztán a szövegek írnokainak azonosságát bizonyította, de az itt kifejtett eljárás módszertanával lefektette a történeti hibatipológia alapjait. Későbbi publikációban

(pl. 1996/1997, 1998, 2004, 2009a, 2010, 2011a, 2011b, 2012, 2014 stb.) mindinkább finomított módszertanán, s a (történeti) pszicholingvisztikai megközelítéssel új elméleti keretbe helyezte a kérdéskört (2009a). Munkásságával felhívta a figyelmet a nyelvtörténet addig elhanyagolt területére, és a hibák kutatásának módszertani elveit kidolgozva megteremtett egy új diszciplínát, a történeti hibatipológiát. A tudományág céljaként a nyelvmemlékekben adatolható írásbeli hibázások rendszerszerűségeinek feltárását és leírását határozta meg. Eredményei pontosabb képet adnak a történelmi korok nyelvhasználatáról, valamint segítik az írnokok nyelvészeti profiljának megalkotását, a scriptorok azonosítását és elkülönítését (Haader 2004, 2009a, 2009b, 2011b).

7.2. A SZÖVEGPRODUKCIÓS HIBÁK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZEREI

A hibák tanulmányozásának korai időszakában a kutatók a jelenséget rendszerint egyetlen nézőpont alapján közelítették meg (paleográfai, helyesírási, rendszertani stb.). Az egy szempontúság azonban hosszú távon nem vezetett eredményre, mivel nem volt képes az adatok összességét kezelni, ezáltal az írásbeli tévesztéseket rendszertelen, nem kutatható jelenséggént mutatta be. A történeti hibatipológia ezzel szemben már a kezdetektől a több szempontú vizsgálat mellett érvelt, mivel kutatásának tárgyát összetett jelenséggént értelmezte (vö. Haader 2009, 2011a; Wakelin 2014). Megközelítésében a hibázások olyan különböző típusú fizikai hordozókon fennmaradó nyelvi jelenséggént határozhatók meg, amelyek a szövegprodukción folyamán működő összetett mentális folyamatok eredményeinek lenyomataiként jelennek meg, s valamilyen módon eltérnek a szöveget létrehozó személy vagy személyek által elfogadott nyelvi normától. Vizsgálatuk ezért nem végezhető el egyetlen tudományterület aspektusából, csakis komplex, interdiszciplináris megközelítéssel. Haader Lea maga is hangsúlyozza két terület, a pszicholingvisztika és a paleográfia együttes alkalmazásának fontosságát a kutatásukban (2009, 2011a). Munkáiban pedig érezékelhető, hogy ezeken felül a vizsgálatokhoz

nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti ismeretek is szükségesek (vö. Haader 2009, 2011a, ill. Wakelin 2014).

A történeti hibatipológia viszonylag új területe a nyelvészetnek, módszertanra jelenleg is formálódik. Számos kérdés merül fel benne, melyek egy részének megválaszolásában a társtudományok is segítenek. Az egyik elsődleges, hogy milyen szövegek alkalmasak a vizsgálatra. A szinkrón pszicholingvisztika szerint a nyelvhasználat bármely formája során létrejöhetnek megakadásjelenségek (Gósy 2002; Huszár 2005; Gyarmathy 2015). Ezt a megközelítést elfogadva feltételezhetjük, hogy bármely írott nyelvi produktumban vizsgálható a jelenség, tehát valamennyi nyelvmlék kutatható ebből a szempontból. A szövegekben megjelenő tévesztések és azok javításának mértéke viszont eltérő, ahogyan arra a jelenkor önmonitorozás és -korrekciós vizsgálatai is rávilágítanak (vö. Hockett 1967; Baddeley 2001; Huszár 2005). A hibázások diakrón vizsgálatánál ezért fontos, hogy a kutató ismerje az adott kor szöveg- és nyelvmléktípusait, keletkezési körülményeik jellemzőitől egészen nyelvhasználatukig.

Alapvető fontosságú módszertani kérdés még, hogy mikor azonosítható a hibázás (normától való eltérés) ténye. Szinkrón nyelvi anyag vizsgálata során a kutató a kérdés eldöntésében saját nyelvi kompetenciájára támaszkodhat, történeti szövegek esetében azonban már problematikusabb a jelenség megítélése. A nyelvtörténeti ismeretek, illetve az adott kor (és műfaj) irodalmában való jártassággal kialakított történeti pótkompetencia elengedhetetlen a nyelvmlékek hibáinak azonosításában. Ez a tudás azonban részleges, mivel a különböző történeti korok nyelvhasználatát a kutatók nem érik el a maguk teljességében, így egyes elemeik rejtve maradnak, például a hangzó nyelv, a spontán beszélt nyelv stb. A hibák azonosítása során felmerülő bizonytalanság Haader szerint úgy küszöbölhető ki, ha a hibatipológiai vizsgálatok az írnokok által javított hibákra alapulnak. Ezek esetében ugyanis a kutatók biztosak lehetnek a hibázás tényében, hiszen a kor nyelvhasználója is annak minősítette az adott elemeket (vö. 2014: 90). A hibák vizsgálatához tehát alapvető fontosságú a korrekció jelenlétének megállapítása. A javítások vizsgálatában a legcélravezetőbb az eredeti kézirat tanulmányozása,

ennek hiányában a lehető legkisebb információvesztéssel járó, magas minőségű színes képek szükségesek.

Az észlelt és azonosított hibázások típusba sorolása a pszicholingvisztika módszereivel történik. Joggal tehető fel a kérdés, hogy a múltban lezajló mentális folyamatok hogyan vizsgálhatók a jelenkor kutatói számára. A szinkrón nyelvtudomány már évtizedek óta foglalkozik a megakadásjelenségek kérdésével, azonban eredményeit és eljárását történeti anyagon sokáig nem használták fel (történetéről bővebben Huszár 2005; Gyarmathy 2015: 15–16). A szövegprodukciónak mentális folyamatait történelmi korszaktól függetlenül hasonlóan működnek, ezért a jelenkorban adatolt diszharmonikus jelenségek és a történeti szövegek hibái között feltárja a párhuzamokat és különbségeket (Haader 2009, 2014). A hibatipológiai vizsgálatok diakrón nyelvi anyagon való elvégzése több szempontból is lehetséges. Egyfelől, ha elfogadjuk az egyöntetűség elvét (Labov 1965), akkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy bár a szövegprodukciónak tartalma és megformálásának módja részben változott az idő múlásával, háttérében mégis ugyanazon mentális folyamatok működtek. Másfelől ezen mechanizmusokról nincs közvetlen információ a szinkroniában sem, hibátlan közléseknél ugyanis ezek nem hozzáférhetők (Gyarmathy 2015: 12). Az elemzés és modellálás azért valósulhat meg mégis, mert a diszharmonikus és az ép megnyilatkozások mögött ugyanazon folyamatok állnak, így a kutatók a hibázásokon keresztül közvetve férnek hozzá a jelenséghez és rekonstruálhatják azt (Laver 1973; Pouplier–Hardcastle 2005). Ha tehát az írás mögött álló mentális folyamatok csak az írott szöveg hibáin keresztül vizsgálhatók, akkor ebben a tekintetben a szinkrón és diakrón elemzések anyaga nem mutat lényegi különbséget, hisz mindkét esetben a produktum az egyetlen forrás, amely a kutató rendelkezésére áll.

A jelenkori nyelvhasználatot elemző eljárások azonban mégsem alkalmazhatók direkt módon a történeti szövegek esetében. Az eltérő szövegprodukciónak gyakorlatok háttérében ugyanis részben eltérő mentális folyamatok állnak, másfelől a diszharmonikus jelenségek nem általánosságban, hanem „mindig az adott nyelv/nyelvjárás normatívként elfogadott szabályainak mondanak ellent” (Gyarmathy 2015: 12). Vizsgálatuk során ezért mind a nyelvi produktum típusára, mind a lét-

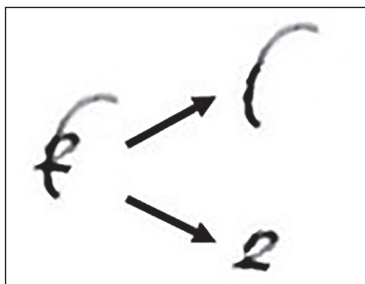
rehozáshoz használt nyelvre és nyelvváltozatra figyelembe kell venni, s azoknak megfelelő specifikus módszereket alkalmazni (Gyarmathy 2015: 12). Haader Lea kutatásai során sikerrel adaptálta a pszicholingvisztika eredményeit a kéziratos szövegek, ezen belül is a kódexek vizsgálatához. Eredményei kiindulópontként szolgálnak más történeti szövegek elemzéséhez, de szintén nem direkt módon ültethetők át, csak a nyelvemléktípusok közti különbség szem előtt tartásával.

7.3. SZÖVEGPRODUKCIÓ MEGVALÓSULÁSA ÉS A FOLYAMAT SORÁN ELKÖVETETT HIBÁZÁSOK

A szövegprodukción létrejötte – legyen az hangzó vagy írott – több fázisból áll. A megnyilatkozás folyamata két fő egységre osztható, a tervezési és kivitelezési szakaszokra. Tervezés során a nyelvhasználó meghatározza a közlés tartalmát, a felhasználandó nyelvi elemeket és az azok fizikális létrehozásához szükséges cselekvéseket. A kivitelezési szakaszban a már megtervezett részek megvalósítása történik. A két fázis, szükség szerint, további alegységekre bontható (vö. Gósy 2002; Huszár 2005).

A nyelvhasználat hangzó és írott formája közti fő különbség a fizikai megvalósításhoz kötődik, ami azonban már a tervezési szakaszra is hatással van. A beszéd folyamatát akusztikai, míg az írást vizuális tervezés előzi meg. A művelet során a grafémák térbeli elrendezésének módját határozza meg az egyén, ezáltal a hangzó beszéd „időbeliségét az írás folyamata térbeliséggé alakítja” (Huszár 2005: 42–43). A tervezés során a nyelvhasználó nemcsak az írás minden elemének pozíciójáról, hanem azok formájáról is döntést hoz. Az írás összetevői: a **grafémajegy** (a betű grafikus alkotórésze), az **írásjel** (maga a betű), a **betűklaszter** (az adott nyelvben együttesen gyakran előforduló betűk csoportja például magyarban *és, ny, el, meg* stb.), a **lexéma** és a **layout** (a teljes írott szöveg, margókkal, szövegekzi szünetekkel, [kis- és nagy-]betűk egymáshoz való viszonyával), amelyek mindegyikének megjelenése a szövegben egy-egy tudatos vagy nem tudatos döntés eredménye (Rickheit–Stronher 1993: 187).

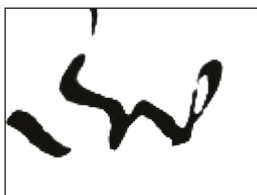
4. ábra. A szöveg elemei⁵⁹

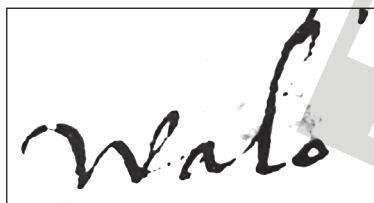
a. A k betű felbontása grafémajegyekre

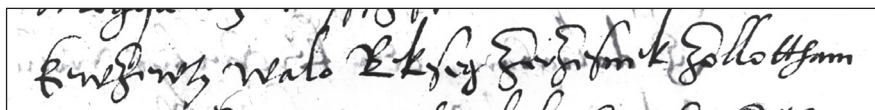
b. Teljes k betű a 16. századi kéziratban

c. Betűklaszter (ew)

d. Lexéma megvalósítása 16. századi kéziratban

e. Layout megvalósítása 16. századi kéziratban

59 A szemléltetéshez felhasznált képek a Svetkovics-levelezésből (S114.) származnak.

Mind a hangzó, mind az írott nyelv esetében szükséges a spontaneitás alapján is megkülönböztetni a nyelvhasználat formáit. A tervezettség mértékétől függően a beszédprodukciónak egy skála mentén rendezhető el, melynek egyik végpontját a teljes mértékben rögtönzött megnyilvánulások, másikat a már egyszer létrehozott szövegek újbóli megalkotása képezi (Wacha 1974: 209–210; Fábricz 1988; Gyarmathy 2015: 9–11). Jelen kutatás szempontjából három fázis kiemelése szükséges: spontán, félspontán, interpretatív nyelvhasználat.

Az írás esetében spontánnak minősíthetők azok az esetek, mikor a nyelvhasználó előzetes eltervezés nélkül hozza létre az írott nyelvi produktumot (vö. Wacha 1974: 209; Gyarmathy 2015: 10). Félig spontánnak vagy félig interpretatívnak nevezhetjük azokat az eseteket, amikor a megvalósítás valamely területét érintő részleges tervezés előzi meg a nyelvhasználatot (Gyarmathy 2015: 9). Interpretatív vagy tervezett a közlés akkor, ha egy, már létrehozott, vagyis tartalmában és formájában meghatározott szöveg újbóli megvalósítása történik, mint például írásban a másolás vagy a diktált szövegek lejegyzése. A megnyilatkozás spontaneitása összefüggésben áll azzal, hogy a szöveg létrehozója azonos-e a szöveg leírójával. Amennyiben a szöveg megalkotójának és lejegyzőjének a személye azonos, az írás folyamata mindhárom módon egyaránt megvalósulhat. Abban az esetben viszont, ha a szöveg létrehozója és lejegyzője külön személy, nem beszélhetünk spontán nyelvhasználatról. Ennek oka, hogy az írás előtt ilyenkor előzetesen a szöveget vagy tartalmában, vagy tartalmában és megformálásában is megtervezik, s papírra vetése csak ezt követően történik meg.

Az írás folyamatát, amennyiben a nyelvhasználat spontán, megelőzi a tartalmi és a formai tervezés, mely során a nyelvhasználó meghatározza a közölni kívánt szövegegységben szereplő információkat, valamint azokat a nyelvi eszközöket, amelyek segítségével a közlés történik. Ezt követően, vagy ezzel egy időben a kivitelezés tervezése zajlik, mely során a nyelvi elemek fizikai jelekké történő kódolása megy végbe. Az írás esetében ez egyfelől vizuális tervezést jelent, ami magába foglalja a fonéma-graféma megfeleltetést, illetőleg az írás már fent bemutatott elemeinek térbeli elrendezését; másfelől kinetikus tervezés

is zajlik, amely az írás létrehozásához kötődő mozgássor meghatározását jelenti. A tervezési szakaszokat a grafomotorikus kivitelezés, azaz a megvalósítás zárja (vö. Lengyel 1999).

A félspontán írásgyakorlatok kivitelezése a fent leírtakhoz igen hasonló, azzal a különbséggel, hogy a megvalósítás előtti közvetlen tervezést egy korábbi, de be nem fejezett előzi meg.

Az interpretatív írásgyakorlatok közül jelen vizsgálat szempontjából kettő, a másolás és a diktálás folyamatát szükséges bemutatni, ugyanis ezek a módszerek bizonyosan szerepet kaptak a 16. századi levelek létrehozásában. A diktált szövegek létrejötte komplex folyamat, melyben hagyományosan két személy vesz részt, s az így létrejövő szöveg a kettejük közös nyelvi produktuma. A szövegek tollbamondásának két fázisa van. Az első a diktálóhoz tartozik, mely során egy spontán (vagy félig tervezett) megnyilatkozást hoz létre. A beszéd létrejötte két alegységre bontható, a tervezésre és az akusztikai kivitelező szakaszra. A második fázis a mindenkori írnokhoz kötődik, ennek során megy végbe a hangzó beszéd írássá alakítása. Ennek első lépése a kapott akusztikai ingerek feldolgozása, a tervezési szakaszban a hangok grafémává alakítása, kivitelezésük vizuális és kinetikus tervezése, majd a megvalósítás, vagyis a szöveg lejegyzése.

A másolás mögötti mentális folyamatok a diktálással szemben több szempontból és nagyobb mértékben térnek el a spontán és a félspontán nyelvhasználat fázisaitól. A másolás két szakaszból áll, melynek során egy írott nyelvi produktumot annak észlelése és (bizonyos fokú) megértése után ismét írott szöveggé alakít a nyelvhasználó (Haader 2014: 48). A folyamat első szakasza egy olvasási fázis, mely során a scriptor a grafémákat dekódolja (Haader 2014: 48). A másolás következő fázisában a látott és bizonyos mértékben feldolgozott szöveg újbóli megvalósítása történik, melyet a feljebb már leírt vizuális és mozgási tervezés előz meg; majd a megvalósítás követ (Haader 2014: 48–50). A hibázásokkal kapcsolatban a kutatók egy része megjegyzi, hogy a másolás a szövegprodukciónak a spontán megnyilvánulásnál mechanikusabb formája, mely a folyamatra jellemző, egyedi tévesztéseket eredményez (vö. Wakelin 2014).

A szövegprodukciónak létrehozásának bármelyik fázisában fellépő zavarok egyaránt okozhatnak olyan hibákat, amelyek a nyelvhasználat folyamatosságát megszakítják (Gósy 2002: 193). E jelenségeket összefoglaló néven a szinkrón pszicholingvisztika megakadás- vagy diszharmóniás jelenségeknek nevezi (vö. Gósy 2002; Szende 2002; Huszár 2005). Az írásbeli szövegprodukciónak hibáit, az elírásokat a pszicholingvisztika a hangzó nyelv hibáival veti össze, s abból kiindulva vizsgálja. Az eltérő megvalósulási mód következtében a két szövegprodukciónak hibáiban nincs teljes átfedés, számos olyan jelenség van, ami csak az egyik típust jellemzi. Csak az írásban történő nyelvhasználat hibája például a betűk formája közti hasonlóság következtében létrejött tévesztés, melynek egyik gyakori megvalósulása ugyanazon írástípuson belül az *m* és *n* grafémák felcserélése. Szintén kifejezetten az írás jellegzetessége a betűcsere által okozott betűklaszter vagy teljes szó megjelenése, mikor is a tévedésből megjelenő betű „hozza magával” a vele gyakran megjelenő grafémákat (Huszár 2005: 44).

A megakadásjelenségek kategorizációjára több különböző elmélet alakult ki a szinkrón pszicholingvisztikában (vö. Fromkin 1973; Berg 1988; Gósy 2004; Huszár 2005; Szépe 2008; Gyarmathy 2015). Ennek oka, hogy a jelenségek elemei igen változatosak, mind kiváltó tényezők, mind megvalósulásuk, mind javításuk tekintetében. Ebből az összetettségéből ered, hogy már a legelső kategorizációs kísérletek is több szempontból sorolták be a szinkrón jelenségeket (vö. Meringer 1908), s ez a többszempontúság lényegében a mai napig megmaradt.

Haader Lea a kódexek hibatipológiai vizsgálata során (2009a, 2010, 2011a, 2011b, 2012, 2014) megállapította, hogy a diakrón adatok kategorizációja sem végezhető el egyetlen kritérium alapján, ezért a történeti szövegek hibáinak tipologizálására több szempontot felhasználó modellt állított fel. Rendszerező elvének kulcselemei a hibát kiváltó tényezőnek, az érintett szövegegység minőségének és a javítás módjának vizsgálata (2014: 94), melyeken belül alkategóriákat határoz meg. A modell sajátja, hogy a szempontok hierarchiája nem kötött, hanem változhat.

7.3.1. Az írásban elkövetett hibázások kiváltó okai

Az írott szövegprodukciónak hibái eredhetnek a tervezés és a kivitelezés zavarai ból egyaránt. A hibázást kiváltó tényező meghatározásában a rontott szövegegység (amennyiben javítás után észlelhető), illetve maga a korrekció van a kutató segítségére. Az írott történeti forrásokban a hibázásokat kiválthatja:

a) A szövegegység sorrendjében történt tévesztés. A jelenség bármilyen nyelvi egységet érinthet a betűktől a többmondatos szövegig. A sorrendi zavar irányától függően két alcsoportra osztható: anticipációra és perszeverációra. Az **anticipáció** alkalmával egy, a szöveg sorrendjében későbbi elem korábban jelenik meg az írás során, mint ahol (tartalmi, logikai, grammatikai szempontból) szerepelnie kellene. Svetkovics Katalin 1568. december 6-án Batthyány Kristófhoz írt levelében az írnok a *Wýragos wasarnapthol* kifejezésben a *Wýragos* szó elejét javítja. Feltehetőleg a *wasarnap* szót kezdte el előbb írni a *Wýragos* helyett. A *was* rész leírása után észlelte a hibát, törölte, majd ráírta a *Wý* betűket. **Perszeveráció** esetében a szöveg egy, már létrehozott eleme tévesen ismét megjelenik a szövegben. Batthyány Ferenc Svetkovics Katalinnak írt utóiratának (KL60.; 1526) *jö katus en zerethe leaniom agya jsten agya* sorában az *agya* szót ismétli Batthyány. A sorrendi tévesztések altípusának arányai nem egyenlők a hétköznapi nyelvhasználatban. Huszár Ágnes a szinkroniával kapcsolatban megállapítja, hogy az írott szövegprodukciónak esetében az anticipáció gyakoribb jelenség (vö. 2005: 44).

b) Az írásbeli hibázások hátterében gyakran a szövegrészek **kihagyása** áll. A kihagyás a sorrendtől nagymértékben független jelenség, egy szövegrész megjelenésének hiányát jelenti. A tévesztett nyelvi elem minősége igen változó, a betűtől a többmondatos egységekig terjedhet. A tervezés és kivitelezés szakaszához egyaránt kapcsolódó jelenség, a szövegprodukciónak hibák leggyakoribb típusa (Huszár 2005; Haader 2014). Batthyány Ferenc feleségéhez írott utóiratában (KL59.; 1529) számos tévesztés található, köztük kihagyás is. Az: *ees nivgodalomra*

agja szakaszban a *nivgodalom* lexémát annak rontott változata: *nigod* előzi meg, melyből a levélíró kifejejtette a *v*-t.

c) Mind a szinkrón, mind a diakrón szövegproduktcióban egyaránt előfordul a tévesztések hátterében a **téves szótalálás**. A jelenség a tervezéshez és kivitelezéshez egyaránt kötődő folyamat, melyet a szavak közti hangalaki és/vagy szemantikai hasonlóság indukál. Megvalósulása folyamán a tervezett lexéma helyett egy ahhoz hangzásában vagy jelentésében közeli szó valósul meg. Vér András záloglevelének (Magyar Nyelvemlékek 21.; 1504) *myhalj lejanjat* <*katko az*> *katar[j]na azont*, ennek sorában a törölt *katko az* rész azért kerülhetett be, mert a megnevezett személy hivatalosan használt neve helyett az írnoknak előbb a becézett jutott eszébe.

d) **Zöngésségi párok tévesztése** a fentieknél ritkább oka a szövegproduktció hibáinak. A hangzó nyelvre jellemző, de az írott szövegproduktcióban is megjelenő tévesztés alapja a mássalhangzórendszer egyes elemei közti hasonlóság. Az írnokok a tévesztés e fajtájánál a zöngésségi pár nem megfelelő tagját használják a szövegben, vagyis nem a morfológiai, lexikai, jelentéstani szempontból indokoltat. Herczeg Miklós Batthyány Ferenchez írt levelének (KL82.; 1529) *es Nemett orzagnakjs Meg maradasa melle meg adnam the .k.* Erteny sorában az *orzagnakjs* szóban előbb *g*-t ír a *k* helyett a levélíró. A jelenség hátterében a más nyelvi szocializáció, nyelvjárási háttér és a koartikuláció egyaránt állhat. Fontos megjegyezni, hogy csak azon hangok esetében beszélhetünk e jelenségről, melyeknek artikulációs mozgása csupán egyetlen mozzanatban, a zöngékezésben tér el.

e) Az írásban elkövetett hibázások hátterében **morfoszintaktikai eredetű tévesztések** is állhatnak, melyek során a scriptor a szintaxisnak nem megfelelő grammatikai szerkezeteket, morféákat használ a mondatban (pl. a szám- és személybeli egyeztetés stb). Fontos megjegyezni azonban, hogy a redundáns elemek nem minden esetben számíthatók ide, ezek gyakran javítatlanok is maradnak a szövegekben. Nádasdy Márton nyugtájának (KL91.; 1530) aláírásában találunk példát a jelenségre: *nadasdy marthon | keze yrasa az glozaa | en akaratommal waghon | es yeghe=lwen*, ahol a *glozaa* szót eredetileg *glozaat* [glosszát]-nak írta a szerző, majd törölte a tárgyragot.

f) Az írott nyelvi produkció sajátosságos hibáinak egy csoportját a **betűformák közti hasonlóság** okozza. A hibázások e típusa a kivitelezéshez kötődik, s a hasonló grafémajegyekből felépülő betűket érinti. Fontos megjegyezni, hogy ugyanazon írásrendszeren (pl. basztarda, humanista, kurzív stb.) belül valósulhat meg a jelenség. A rendszerek között ebből a szempontból nincs átjárhatóság. A tévesztett elemek között fonológiai és szemantikai kapcsolat nincs, pusztán vizuális és mozgásbeli, melyek hatására az írnok nem a tervezett betűt, hanem ahhoz kinézetében és létrehozásának módjában igen hasonlót ír le. Gyarmati Balassa Menyhért Pálffy Péterhez írt levelének (Magyar Nyelvmélekek 42.; 1546) *meg kýwlgjem, es Az vtan mýwely -k- Az nekem walo wallast, Az nekem* sorában található *vtan* szó *n*-je *m*-ből javított, aminek a betűk közti hasonlóság állhat a hátterében.

g) A kéziratok egyes hibái és javításai a **szöveg megvalósításának fizikai problémáiból** erednek. A tévesztések e fajtája a szöveg létrehozásának kivitelezési szakaszához kötődik, a jelenség során az írnok környezete, az írás körülményei hatnak vissza az írás folyamatára. Ide sorolhatók az írnok fizikai állapota miatti javítások (például remegő kéz miatti „csúnya” írás, foltos írás, tintafoltok), anyaghibák (például rosszabb minőségű papíron nem látszó tinta), mechanikai hibák (túl vékonyan vagy halványan írt betűk javítása). Az Országos Széchényi Könyvtárban Babonás lóorvoslás (Magyar Nyelvmélekek 30.; 16. sz. eleje) néven őrzött dokumentumában több példát is találhatunk a jelenségre. *A Kerýwld megh haromser es kezdwel <har> az hatan serementyben | thereld meg, es mýnden wthwal nyomd megh, az ýna ýwteth* sorokban a *Kerýwld* szó első *K*-ja valószínűleg formája, míg a *megh* *h*-ja halványsága miatt került javításra.

h) A szövegprodukció tévesztéseit esetenként nem egy, hanem egyszerre több tényező is generálhatja. Ha minimum két forrása is van a szöveghiba létrejöttének, **multikauzális** eredetű hibákról beszélünk. A tévesztések néhány csoportja ugyanis összekapcsolódhat, például a zöngességi párok tévesztése téves szótalálással is együtt járhat, vagy a betűformák keverése anticipációval társul és egymást segítve eredményezhetik a tévesztést a szövegben. Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyához írt levelének (Magyar Nyelvmélekek 39.; 1544)

valami aszont es lean sorában a *valami* szó mögött kihúzva egy *mi* betűkapcsolat olvasható. A tévesztés oka lehet egyfelől perszeveráció (a *valami* vége jelenik meg újra), illetve anticipáció is (néhány sorral lejjebb így folytatódik a szöveg: *ki lata volna tñled mint czinalod* – elképzelhető, hogy a *mint* jelent meg előbb).

i) A hibázások háttérében álló jelenségek nem minden esetben megfoghatók a kutatók számára, összefoglaló néven ezek a **nem meghatározható háttérű hibák**. A tévesztést kiváltó tényezőt ezekben az esetekben a javítás teljes mértékben elfedte, így arról sem a korrekció, sem a kontextus nem árulkodik. Dobó Ferenc szerződésének (KL96.; 1531) *ewcheym nem perlyk, ez Mynden tehethsegemserenth Melletek Lessek* sorában a *Lessek* szó után egy áthúzott *r* szerepel, melynek megjelenését sem a javítás, sem a kontextus alapján nem lehet megindokolni.

7.4. AZ ÍRÁSBELI HIBÁK ÉSZLELÉSÉNEK ÉS JAVÍTÁSÁNAK MÓDJAI

A szövegprodukciónál közben a beszélő folyamatosan ellenőrzi írott vagy hangzó megnyilvánulásait, önmonitorozást végez, vagyis nyelvhasználat közben a beszélő nemcsak létrehozza a kívánt szöveget, hanem ezzel egy időben ellenőrzi is különböző szempontokból annak helyességét (Huszár 2005: 38). Hangzó beszéd esetében a beszélőt az akusztikai visszacsatolás (fonológiai hurok) segíti az ellenőrzésben (Baddeley 2001), míg írásban a látás és az írás kivitelezéshez kapcsolódó ugyancsak fiziológiai ingerek összessége.

Amennyiben a beszélő a hibákat nemcsak észleli, hanem javítja is, **önkorrekcióról** beszélünk. A szövegprodukciónál hibák javításának mind szóban, mind írásban többféle megvalósulása lehetséges. Hockett a hangzó nyelvre vonatkoztatva különbséget tesz rejtett (covert editing) és nyílt javítások (overt editing) között (1967/73: 118–119). A hangzó beszédhez hasonlóan a nyelvemlékek szövegkorrekcióinak is több megvalósulási módja van. Egyes megoldások igen látványosak (pl. a szöveg áthúzása), míg mások rejtettnek is mondhatók (pl. egy betű írás közben történő

módosítása). A javítás érinthet betűt, betűkapcsolatokat, morféákat, szavakat, sőt szókapcsolatokat vagy nagyobb egységeket is. A javítás mértéke, vagyis hogy egy hibát követően a scriptor mekkora szakaszt javít ki, változó. Egyes írnokok csak a rontott részeket korrigálják, míg mások egy rontott elem esetén a teljes egységet (pl. betűnél teljes szót). Hogy pontosan mi motiválja ebben a scriptorokat, nehéz megmondani. Wakelin szerint a korrekciónak két célja lehet: a megértés segítése és/vagy az esztétikum. E két szempont működhet kölcsönösen, de egymásnak alárendelve is, mely hierarchiában a szerepek változók, az írnoki alkat függvényei (vö. Wakelin 2014).

A javítás idejével kapcsolatban Haader megállapítja, hogy legalább két korrekciós fázissal kell számolni a történeti szövegeknél (2014: 93). Az első fázisban az írnok **azonnal észleli az írott hibát**, és ezt lineárisan javítja. Jelei az írásképből a félbehagyott, írás közben módosított betűk, javított, újakezdett, törölt szavak (vö. Haader 2014: 93). A korrekció másik típusa az **utólagos**, melyről szintén információval szolgál a javítás helye, például az interlineáris (ilyen Macedóniai László és Miklós levelének [KL81.; 1529] *Azt erthwk hogh mathyasth kazaban be nem eresthed* sorába beékelt a *hogh*), a marginális (Báthori István II. Lajoshoz írt két fogalmazványának margóin [KL56.; 1526] a betoldások. Utóbbiról Haader megjegyzi, hogy a „fontosabb tartalmi korrekcióknak inkább ez a terepe és formája” (2014: 93).

A hiba javításának módját meghatározta tehát az íráshordozó anyaga, a szöveg létrejöttének körülményei (például a szöveg elkészítéséhez a scriptor rendelkezésére álló idő hossza) és az írnoki alkat (vö. Wakelin 2014: 101–127). Az írott nyelvi produktumok javítási mechanizmusai három fő csoportra oszthatók: törlés, takarás vagy betoldás alkalmazása. A főbb kategóriák mellett a forrás típusától függően esetenként további alkategóriákba sorolhatók a technikák (ezekről részletesen Haader 2014; Wakelin 2014: 102–127). A misszilisekben mindhárom fő kategória megtalálható. A javítási technikák altípusairól – összevetve más kéziratok korrekcióival a leveleket – elmondható, hogy a misszilisek írnokai inkább a kevésbé esztétikus, ugyanakkor egyszerű és gyors módszereket alkalmazták, amely megoldások a szövegtípus viszonylag rövid idő alatt történő előállításának is megfeleltek.

Az írásban elkövetett hibázások gyakori korrekciós módja a **törlés**, melynek elsődleges célja a rontott szövegegység eltüntetése. Az írnokok emellett olykor a kifejejtett részek pótlása során is töröltek, helyet biztosítva így a szöveg hiányzó elemeinek (Wakelin 2014: 107). Funkciótól függően a módszert alkalmazták önmagában, betoldással vagy felülírással (overwriting) kombinálva.⁶⁰ A misszilisekben két törlési technika nyomai figyelhetők meg: dörzsölés és felhígítás. Előbbi megoldás azonnali korrekció következménye, míg utóbbi azonnali és későbbi javítási fázisoké is.

Az írnokok által rontott szövegrészek javításának egyik leggyakoribb módja a hibás egység **lefedése**, vagyis áthúzása vagy átírása. A misszilisek esetében e két technika alkalmazása gyakori, feltehetően azért, mert ezek gyors, az írás folyamatosságát és gördülékenységét nem megszakító megoldások (vö. Wakelin 2014: 110). Amennyiben az áthúzott szakaszt a folyószövegben a „helyes” forma követi, azonnali, míg betoldással társulva utólagos korrekciós fázisba sorolható a megoldás. Az átírás a rontott egység kiigazítása a betűforma kiegészítésével, vagy a helyes változat ráírásával. A grafémajegyek módosítása inkább azonnali javításra enged következtetni, míg az átírások esetén a korrekció ideje nem határozható meg egyértelműen.

A misszilisekben többször előforduló korrekciós megoldás a **szövegrészek utólagos betoldása**. A módszer önmagában is állhat (kifejejtések esetén), de törléssel vagy lefedéssel is társulhat. A hiányzó elemek betoldása a levelekben főként interlineáris;⁶¹ pozíciója közvetlenül a hiba/kifejejtés feletti vagy ahhoz közeli (vö. Wakelin 2014: 108). Az értelmezés segítésére az írnokok gyakran jellel utalták a helyére a kifejejtett részeket. A javítás e módszere utólagos korrekcióra utal.

60 Wakelin szerint a felülírás vagy betoldás nélküli törlés ritkábban alkalmazott, mivel a folyószövegben üresen hagyott hely lehetőséget ad az idegen kezeknek a beírásra, ezáltal a szöveg értelmének megváltoztatására (2014: 108–109).

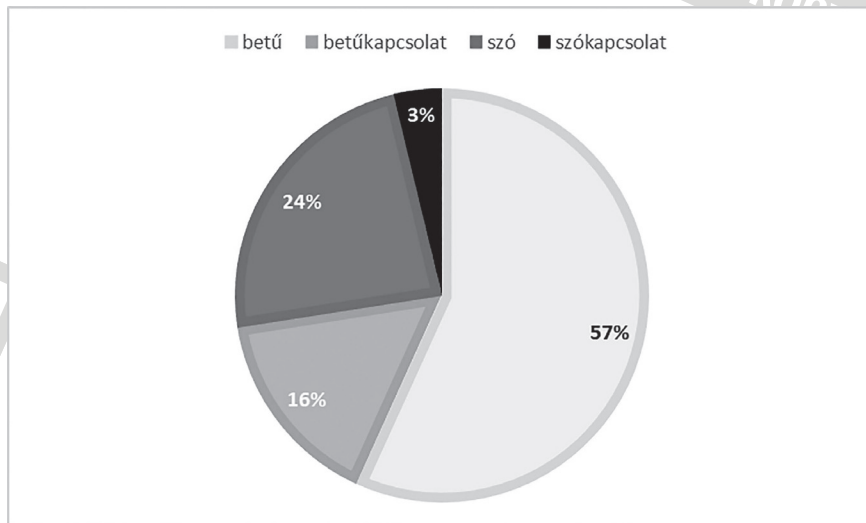
61 Marginális betoldások a levelek fogalmazványaiban, illetve saját kezű levelek esetében találhatók – igen kis számban. A legelső sorba történő beékelések besorolása vitatható. Véleményem szerint azonban, mivel ezen betoldások pozíciója a sorhoz kötődik és nem foglalja el a felső margót szabadon, inkább az interlineáris csoporthoz sorolandó.

7.5. A VIZSGÁLT KORPUSZ SZÖVEGPRODUKCIÓS HIBÁINAK BEMUTATÁSA

A hibatipológiai vizsgálatot először a báziskorpuszon végeztem el. A korpusz a pszicholingvisztika értelemezésében az offline típusú korpuszok közé sorolható (vö. Huszár 2005). A kutatás során a misszilisek javított szövegproduktions hibáit vizsgáltam meg. Fontos megjegyezni, hogy a korrekciós esetek mellett a szövegcsopórtban vannak olyan helyek, melyek mind a mai beszélő nyelvi kompetenciája, mind a történeti szövegek ismerete alapján kialakult pótkompetencia szemszögéből hibának értékelhető, de javítatlanok. Ezek az elemek a fent leírt okok miatt nem kerülnek bele vizsgálatomba. Az általam elemzett 257 misszilis nem mindegyikében voltak javítások/hibák: 133 levélben összesen 324 javított hibát találtam. A hibázások mennyisége igen eltérő volt levelenként. A mennyiség természetesen szorosan összefüggött a terjedelemmel. Terjedelmük alapján a levelek három csoportba sorolhatók: a rövid (110 vagy annál kevesebb szó); közepes (110 és 230 szó között) és hosszú (230 és 350 között). Ezeken felül néhány kivételes esetben a levél 2–3 vagy ennél több oldalból állt (több mint 1000 szövegszóval). A rövid terjedelmű levelekben átlagosan 1–2 hiba volt adatolható, a közepesekben 3–4, míg a hosszúkban 5–6 vagy efelett.

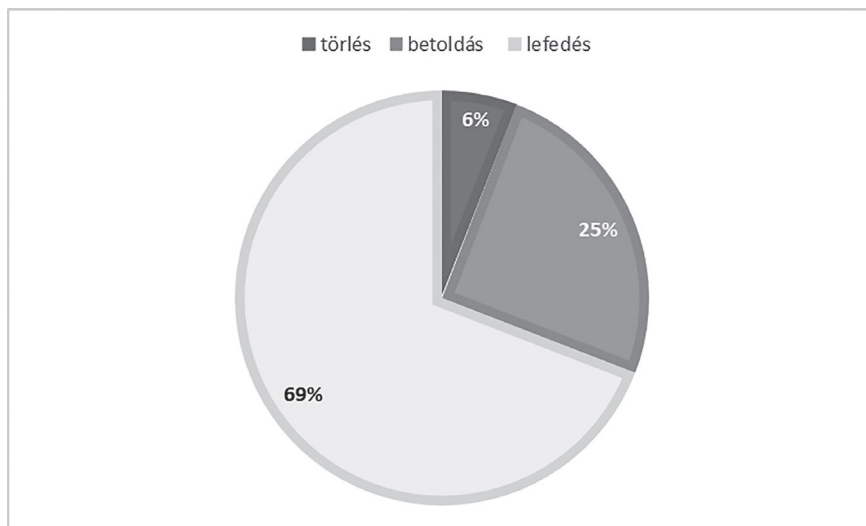
A levelezésben a javítások grafémát, betűkapcsolatokat, szavakat és teljes layoutokat egyaránt érintenek, megoszlásuk azonban aránytalan. A betűjavítások a leggyakoribbak (181 eset), ezt követik az egy lexémát (77 eset), betűkapcsolatokat (beleértve a betűklasztereket és a morfémákat is [51 eset]), szintagmát vagy annál nagyobb egységet (12 eset) érintő javítások (5. ábra).

5. ábra. A javított nyelvi egységek előfordulási aránya

A vizsgált levelekben a korrekció három alapvető technikája (törlés, betoldás, lefedés) egyaránt jelen van, sőt alkategóriáik is adatolhatók. Az alkalmazott módszerek közül kétségtelenül a leggyakoribb a lefedés (69,14%), míg a betoldások (25%) és törlések jóval kisebb arányban (5,86%) szerepelnek (6. ábra).

6. ábra. A korpuszban alkalmazott javítási technikák egymáshoz viszonyított előfordulási aránya

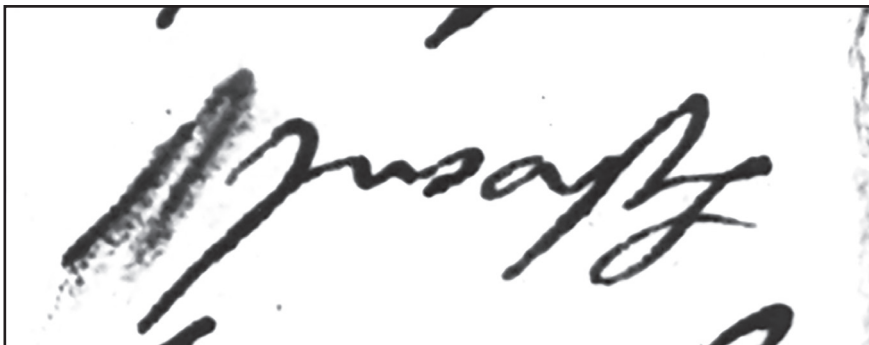

A javítás eszközei közül a legkisebb mértékben a **törlést** alkalmazták az írnokok, ami a forrás létrehozásának (sürgető) módjával magyarázható. A korrekcióra alkalmazott törlési technikák közül a hígítás (7. ábra) és dörzsölés (8. ábra) nyomai fedezhetők fel; kaparásra utaló jelek nincsenek. A javítási fázisok idejének megállapítása az esetek jelentős részében (87%) nem megvalósítható. A korpusz egy kisebb csoportjában azonban javított részek egymáshoz való viszonya lehetővé teszi a korrekció idejének megállapítását. A módosítások egy csoportja (17 esettel) a sorban követi a törölt szakaszt, ami alapján a hibázások azonnali észlelésére következtethetünk. Négy levél esetében a törlésre írva jelenik meg a korrekció, illetőleg interlineárisan (további 9 eset), ami az utólagos változtatás nyoma. A Svetkovics-levelekben az írnokok e módszert betűk, betűkapcsolatok és szavak javításánál alkalmazták.

7. ábra. A **hogy** szó javítása az S149. levélben

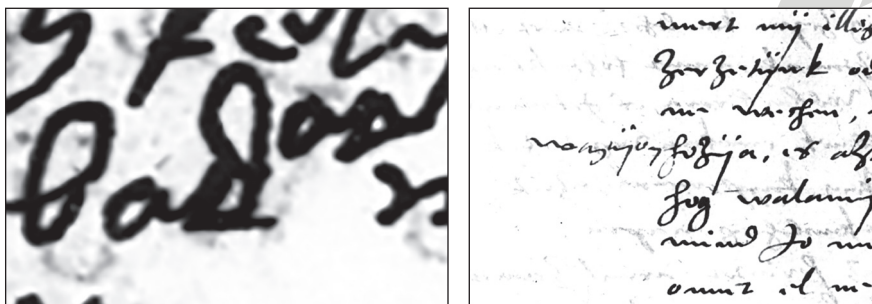

8. ábra. Dörzsöléssel javított A betű az S134. levélben

A vizsgált misszilisek következő javítási technológiája a **betoldás**, melynek mértéke valamivel nagyobb a törlésekénél. A betoldások minden nyelvi elemet érinthetnek a korpuszban, leggyakrabban mégis a szavak (33,45%) és a szintagmák (19,26%) esetében alkalmazták az írnokok. A betoldások mintegy 90%-a interlineáris, a maradék 10% a jobb és bal margón (a szövegtől függően) kap helyet (9. ábra). A pótolni kívánt egység helyét az esetek kevesebb mint felénél (47%) utalójellel jelzi a scriptor, amely lehet kereszt (10. ábra) vagy a mai idézőjelhez hasonlatos két vessző (11. ábra). A javítás 9 levél esetében lefedéssel szerepel a levélben, ami utólagos szövegmódosításokra vezethető vissza, többnyire azonban önmagában alkalmazzák az írnokok a technológiát. A betoldás sajátossága, hogy a hibázásokat kiváltó mentális folyamatok közül a kihagyással/kifelejtéssel átlátható a kapcsolata, többnyire meghatározható kiváltó okként ez a jelenség.

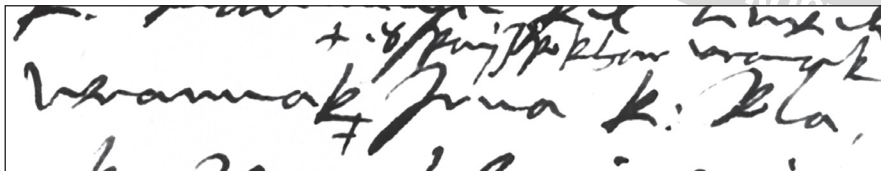
9. ábra. Jel nélküli interlineáris betoldás (S8. levél) és marginális betoldás (S24. levél)

10. ábra. A betoldásokhoz használt „jelek az S131. levélben

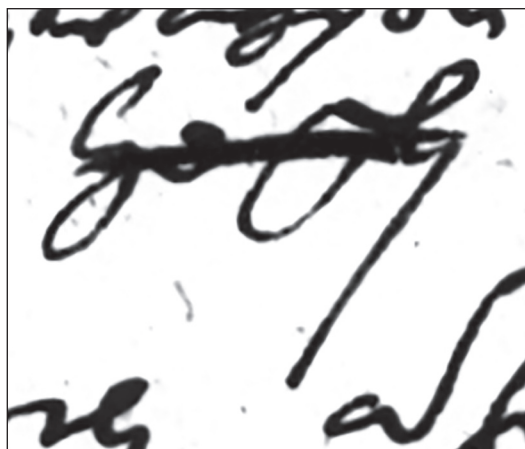

11. ábra. A betoldásokhoz használt + jelek az S122. levélben

A **lefedés** a korpusz legtöbbször megjelenő hibajavítási módja, mely minden nyelvi egységet érint. A korrekció történhet grafémával (68% [12. ábra]) és áthúzással (32% [13. ábra]). Utóbbi technika esetében a módosított (az írnok által jónak tartott) szövegrész helye alapján a korrekció fázisa kikövetkeztethető. A vizsgált misszilisek 30%-ban a rontott lexémát egyértelműen annak a javított változata követi, ami az azonnali javítás tényét támasztja alá. A levelek kisebb hányadában (16%) a javítás interlineáris, ami az utólagos korrekcióra utal. A lefedések 54%-a esetében a javítás ideje nem állapítható meg biztosan.

12. ábra. A hogy szó javítása áthúzással az S119. misszilisben

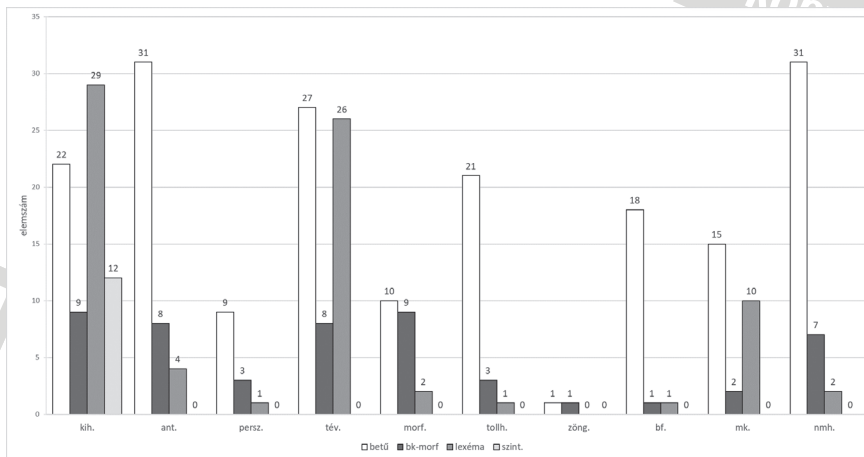

13. ábra. A hibásan leírt *a* betű *k*-ra történő javítása átírással az S121. levélben

A hibázások javítása mellett az azokat kiváltó mentális folyamatok igen változatosak a Svetkovics-korpuszban. Az általam vizsgált misszilisekben összesen 310 javított hibát találtam. Megoszlásuk nem arányos a szövegben, a betűjavítások a leggyakoribbak (146 eset), ezt követik az egy lexémát (89 eset), betűkapcsolókat (59 eset), szintagmát (17 eset) érintő javítások. Az eloszlás arányát a 14. ábra diagrammja szemlélteti.

14. ábra. A korrekciót kiváltó jelenségek egymáshoz viszonyított aránya

A hibák rendszerezésére a Haader-féle kettős szempontrendszerű kategorizációs modellt alkalmaztam, mely a korrekció funkcióján, valamint – az írás tényének hibákra s azok javítási lehetőségeire való kihatást figyelembe véve – a hiba javítási módján alapul (2014: 94). Módszere kódexekhez lett kidolgozva, ugyanakkor a szövegek közti különbségek által megkívánt változtatásokkal missziliseken is eredményes.

A rendszerezés első szempontja a hibát kiváltó tényező, amely segítségével 9 csoportot tudtam kialakítani. A tévesztések háttérében álló jelenségek igen változatosak a levelekben. A javítások 23%-ában a hiba oka a kihagyás (1. példa), 20%-ában téves szótalálás (2. példa). Gyakori még a korpuszban a sorrendi tévesztések közül az anticipáció (3. példa), a hibák 13%-a vezethető rá vissza. A levelekben ezen felül azonosítható még perszeveráció (4. példa), tollhiba (5. példa), zöngésségi párok tévesztése (6. példa) és morfoszintaktikai eredetű hibázások (7. példa), ezek egyikek értéke sem haladja meg a 10%-ot. Az egy jelenségre visszavezethető hibák mellett a levelekben olyan tévesztések is szerepelnek, amelyek multikauzálisak,

vagyis egyidejűleg több ok állhat mögöttük (11% [8. példa]), valamint olyanok is, amelyek kiváltó oka nem meghatározható (8% [9. példa]). A korpusz missziliseiben nem találtam olyan hibát, amely a betűformák közti hasonlóságra vezethető vissza. A téves szótalálások között azonban vannak olyan adatok, amelyeknél az írásképp is hasonlóságot mutat, például a 3. levelében az írnok az *azt* szó helyett az *arth* |árt| lexémát jegyzi le. Ez azonban nem sorolható tisztán a grafémák formai egyezései által kiváltott tévesztések közé, az írásképp inkább része (a hangalak) mellett a tévesztésnek.

A hibatípusokat az alábbi összefoglalás szemlélteti a korpuszból származó példákkal:

1. Kihagyás: Az S119. levélben (1568) az írnok előbb a következőt írja: *A leve[l] | kegnel arra*, majd kiegészíti a kifelejtett *wagyon* lexémával (így kapja a helyesnek vélt: *A leve[l] | kegnel **wagyon** arra* változatot).
2. Téves szótalálás: A báziskorpusz 112. levelében (1568) az *Spanyolok | Es az fēlső Nemētek kézēt Volt Valamý Viadal* szakaszban az írnok a *Viadal* szó előtt az azzal szemantikai kapcsolatban álló *Had* lexémát írta le, majd korrigálta a szakaszt.
3. Anticipáció: A Svetkovics levelezés 42. misszilisében (1565) olvasható a következő szakasz: *es Jrýa Megh keg: az. | En⁶² Jspanomnak. howa wýtesse* melyben az *En* lexéma alatt egy *J* betű olvasható. A betűk formája, a szavak elrendezése és tartalma alapján valószínűsíthető, hogy a sorrendben előbb következő *En* helyett a későbbi *Jspanomnak* szót kezdte el írni a scriptor, majd a hibás sorrendet észre véve, javított.
4. Perszeveráció: Az S134. levélben (1569) található példa a jelenségre: *az Jwasth | masth fogatom kj*. Az idézett részletben az *Jwast* szó előtt a levél írója egy *A* betűt kezdett írni. A szövegben egyfelől közvetlenül a szó előtt szerepel egy *az* (viszont minuszkula, így kevésbé valószínű, hogy ez váltotta ki a tévesztést), illetve a hibázás fölött szinte közvetlenül az *Apro* szó áll. Valószínű, hogy az újból megjelenő nagy *A* utóbbi hatása.

62 A rontott szövegrészek kiemelése tölem.

5. Tollhiba: Az S253. levél (1575) második sorában a *kwzegrol* kifejezés *k*-jának szárát rontja így az írnok, majd javítja a betűt.
6. Zöngésségi párok tévesztése: Az S254. levélben (1575) a *zegeztessed | szegeztessed* szó *d*-je helyett előbb *t*-t ír.
7. Morfoszintaktikai: Az S3. levélben (1538) a *Nozolja | se wezzen Jnkab chinaltas tewbket* szintagma *Nozolja* szavára az írnok előbb kihelyezte a tárgyragot, majd tévedését javította.
8. Multikauzális: A jelenségre az S116. levélben (1568) találunk példát a következő mondatban: *kj az azzonj | Embert megh Eolte Volt, En Terüenth hattam Volt felele*, amelyben az írnok, a második *Voltot* tévesen jegyzi le, majd észrevéve a hibát, kihúzza azt. A lexéma javításának oka lehet esztétikai javítás (tollhiba – a szó betűi más szövegrészekhez viszonyítva szétesők), lehet perszeveráció az előző *Volt* hatására, illetve az igeidők kiigazítása is.
9. Nem meghatározható háttérű hiba: Az S249. levélben (1549) több hasonló megoldás is adatolható, például a *Leweleitth* szavának *t* betűi javítottak, ám a ráírás következtében nem állapítható meg a kiváltó tényező, ahogy néhány sorral lejjebb következő *keseben* *n*-jéhez kapcsolódó törlés oka sem kikövetkeztethető egyértelműen.

A misszilisek javított hibáit ezután tovább csoportosítom annak alapján, hogy a scriptor milyen minőségű szövegrészt javít ki (hasonló hibák esetében csak a rontott elem korrekciója történik meg vagy annál nagyobb egysége). A kategorizáció következő szintje tehát az, hogy a javítás milyen nyelvi elemet érintett.

Az alkategóriákon belül néhány esetben egy további rendszerező kritérium bevezetése is lehetséges, amely a javítás helyét és módját egyesíti. Bár, mint említettem, a misszilisek írnokai nem használnak olyan kifinomult javítási technikákat, mint a kódexek scriptorai, némi egyediség esetükben is kimutatható. A levelek jegyzőinek egy része hibáikat a lexémák leírása után veszi csak észre, s ilyenkor betoldással, rá(vagy át)írással, kihúzással javít; míg mások már írás közben észlelik a produkció zavarát és „menet közben” változtatnak. Erre utalnak a megkezdett és be nem

fejezett grafémajegyek, az egymásból kialakított betűk stb. A javítás e két folyamata összefüggésben lehet az írnoki alkattal, s azt tükrözi, mennyire volt egyik vagy másik deák figyelmes. Elfogadom annak lehetőségét, hogy a fáradtság és mentális állapot időnként befolyásolta a folyamatot, s lehetnek eltérések. Ugyanakkor folyamatos ismétlődés esetében kapcsolatot feltételezek írnok és javítási technika között. A kategorizáció harmadik szintje a kihagyás, az anticipáció, a perszeveráció, a téves szótalálás, a morfematikus tévesztések, a tollhibák, a zöngésségi párok betű-, betűkapcsolat- és morfematikus egységei esetében volt vizsgálható.

7.6. SZÖVEGPRODUKCIÓS HIBÁK SZEREPE AZ ÍRNOKOK AZONOSÍTÁSÁBAN

Az identifikáció kérdésével foglalkozó szinkrón és diakrón munkák egyetértene nek abban, hogy a szövegekben megjelenő hibázások felhasználhatók az egyén és a szöveg azonosításában (vö. Haader 2014; Wakelin 2014; Gyarmathy 2015). Az azonosításhoz alkalmas markerekről azonban eltérő véleményeket formálnak. Ahogyan az identifikációkutatás egészében, úgy a hibázások esetében is láthatjuk azt a megoszlást, hogy azok a kutatások, amelyek érdeklődésük középpontjába a forrást mint fizikai hordozót állítják, a külső (formai) jegyekben látják az azonosítás kulcsát, a hibázásoknál tehát a javítás módjára, idejére, eszközeire koncentrálnak (vö. Wakelin 2014). A szöveget előtérbe helyező vizsgálatok viszont inkább tartalmi szempontokra alapoznak, azaz azt vizsgálják, hogy korrigált elem és korrekció milyen kapcsolatban állnak (stílis, tartalmi, eszmei stb.). A nyelvtudomány megközelítését problémamentesen egyik csoportba sem lehet besorolni. A paleo-gráfiához hasonló mértékben nem fordít(hat) nagy figyelmet a korrekció fizikai megvalósulására, mivel azonban a javítás gyakran összefügg a javítandó nyelvi elem minőségével, figyelmen kívül sem hagyhatja azt. Másfelől a tartalmi módosítások esetében a nagyobb eszme- és művelődéstörténeti feltárásokra nem vállalkozhat, ám a stílis, bilingvis vagy dialektológiai szempontú változtatások már szorosan kutatásának tárgyát képezik. Haader identifikációs vizsgálataiban mindkét rész

szerepet kap, azonban az elemzett forrástól függően változó, hogy melyikre tevődik a hangsúly (1996/1997, 1998, 2004, 2009a, 2010, 2011a, 2011b, 2012, 2014).

A hibatipológia alapján történő azonosítás során felmerül a kérdés, hogy amennyiben a szöveget nem egy személy hozta létre, úgy a megjelenő hibák kinek a nyelvhasználatát vagy kompetenciáját tükrözik? Erre eddig sem a történeti, sem a szinkrón identifikációkutatások nem adtak választ. A szövegprodukción leíró szakirodalom megállapításai alapján a következők feltételezhetők: az újbóli megfogalmazások, nagyobb egységek betoldása, téves szótalálások inkább a tervezési szakaszra jellemző folyamatok. Így nem zárható ki, hogy ezek lehetnek a diktáló hibái – bár megjegyzendő, hogy a téves szótalálás a gyakran együtt szereplő fordulatok esetében köthető írnokhoz is. A betűkihagyások, az alakilag hasonló grafémák cseréi pedig inkább a kivitelezés részét képezik, így ezek inkább a scriptor hibái lehetnek. A hibák javítási mechanizmusai az írnokhoz tartoznak, a kéz sajátosságai.

7.7. A HIBÁZÁSOKON ALAPULÓ AZONOSÍTÁSBAN ALKALMAZHATÓ ELJÁRÁSOK

A szinkrón és diakrón identifikációs vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy az írnok személyéről a hibázások gyakorisága és a tévesztések minősége is árulkodhat. A vizsgálat során ezért mennyiségi és minőségi szempontok alapján is szükséges elemezni a forrást, ami alapján kikövetkeztethető, hogy a misszilisek esetében a gyakoriság vagy a típus informatívabb-e a scriptorral kapcsolatban.

Mivel a misszilisek terjedelme igen eltérő, a hibák gyakoriságának mérése is sajátos megközelítést igényel. Számszerű meghatározásuk nem elegendő, arány-párokba rendezésük szükséges, melyeknek egyik tagját a tévesztések, másikat pedig azon egységek száma adja, melyekben a jelenség előfordulhat. A hibák mennyiségével kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben nem csak egy betűt ront az írnok, akkor minden tévesztett elemet figyelembe kell-e venni – és ha igen, milyen szinten (betű, morféma, szó). Véleményem szerint maga a hibázás a szöveg létrehozásának egyetlen momentuma, függetlenül attól, mi áll a

hátterében, vagy mekkora nyelvi egységre hat ki. Az írnok a hibázott szónak nem minden elemét rontja el külön-külön, hanem egyetlen hiba következtében a teljes lexéma megváltozik. Vizsgálatomban ezért minden hibázás értéke egy, függetlenül attól, hogy betűt vagy egész tagmondatot érint.

Az aránpár másik felét adhatja az oldalak (lapok), sorok, szavak, szótagok és betűk mennyisége. Az eltérő (méretű) kézírások miatt azonban sem az oldalakhoz, sem a sorokhoz való viszonyítás nem szerencsés, mivel egy nagybetűvel író személy kevesebb szöveget tud ugyanazon helyre leírni, mint egy kisbetűket használó, így előbbinek kevesebb lehetősége van ugyanazon egységen belül hibázni. A lexémákhoz, morfémákhoz, grafémákhoz való viszonyítást egyaránt megbízhatónak tartom. Az adatok könnyebb feldolgozása érdekében a szó/hiba mérést alkalmazom.

Az írnok személyére vonatkozóan, ahogyan korábban írtam, a hibák gyakorisága mellett informatív lehet az elkövetett tévesztések minősége. Ennek feltétele, hogy az írnoknak legyen egy (vagy akár több), rá jellemző tévesztése, azaz típushibája. Kérdés, hogy levelek esetében felfedezhetők-e ilyen tévesztések, vagy a forrás létrejöttének módja kiküszöböli ezeket. Ha vannak típushibák, akkor melyek ezek; markánsak-e annyira, hogy egy forráscsoport elemeit rendszerezni tudják, és azonosítsanak scriptorokat? A feltett kérdések megválaszolása szintén csak korpuszvizsgálat útján lehetséges. A hibák kvantitatív vizsgálata után ezért azok kvalitatív elemzését is elvégeztem. A korpusz elemeit tipológiai szempontból csoportosítottam két szempontra alapuló rendszerben. A csoportosítás egyfelől annak alapján történt, hogy mi a tévesztést kiváltó jelenség, másfelől pedig, hogy mi a rontott nyelvi egység⁶³. Figyelembe vettem a szövegtípusok és azok keletkezési módjai közti különbségeket, amelyek alapján feltételeztem, hogy eltérések lehetnek a megjelenő hibák típusában, az egyes kategóriák előfordulásának arányaiban is.

63 A rontott és javított nyelvi egység fogalmát nem használom szinonimaként, mivel a javítás mértéke nemcsak a hibás elemet érintheti, hanem azon túlmenően is megjelenhet.

Valószínűsíthetjük, hogy a javítás módja és a hibázott nyelvi egység között összefüggés van. Kérdés, hogy mennyire szoros ez az összefüggés. A javítási módok léteznek-e a forrásban önállóan, vagyis előfordulnak-e a szövegen átívelő önálló metódusai, amelyek magukban jellemezhetnek egy írnokot? Avagy a nyelvi elem és a technika között annyira szoros az összefüggés, hogy utóbbi a scriptorról igen kevés információt ad? E kérdések megválaszolásához elvégeztem a báziskorpusz leveleinek csoportosítását. A Haader-féle módszert követve két szempontot alkalmaztam a misszilisek hibatipológiai rendszerezésében. A besorolás alapja egyfelől a javítás módja volt, ami magában foglalja az alkalmazott technikát és a korrekció fizikális helyét. Nyolc különböző módot találtam a levelekben erre: 1) törlés, 2) törlés és ráírás, 3) betoldás jellel, 4) betoldás jel nélkül, 5) lefedés javítással, 6) lefedés áthúzással, 7) lefedés áthúzással és javítás a sorban, 8) lefedés áthúzással és interlineáris javítás. A rendszerezés másik szempontja az volt, hogy a rontás és a korrekció milyen nyelvi egységet érint. Megkülönböztettem betű, betűkapcsolat/morféma, szó és szintagma, vagy annál nagyobb egységet érintő hibázásokat. A levelek előzetes vizsgálata során figyeltem fel arra, hogy egyes írnokok a kisebb nyelvi egységek esetében hajlamosak nemcsak a rontott elemet, hanem annál nagyobb egységet is módosítani. A betű és betűcsoport/morféma esetében ezért két alkategóriát vettem fel aszerint, hogy a javítás csak a rontott egységet vagy a teljes lexémát érinti-e.

7.8. KEZEK ÉS HIBÁK

A misszilisek hibatipológiai elemzése után azt szerettem volna megtudni, hogy van-e az általam vizsgált csoportban kezekre jellemző hiba. A korábban paleográfiai, nyelvjárási, hangjelölési és hibatipológiai elemzések eredményeit összevettem a hibatipológia adataival, a hibázott szövegegységek, okok és javítási módok közt kerestem mintázatokat.

Előbb kvantitatív alapon kíséreltem meg a kéziratok csoportosítását. Ezzel arra szerettem volna választ kapni, hogy a hibázás gyakorisága lehet-e egy írnok sajátos-

sága. Voltak levelek, mint az S5. és S117., illetve az S84. és S210. levélpárok, amelyek tagjai mutattak egymással paleográfiai hasonlóságot, ám a bennük lévő hibák aránya erősítette meg az azonos eredetet, melyet a hangjelölés ugyancsak igazolt. A levelek többségénél azonban változó volt a hibák aránya, így ez a megközelítés nem tűnt használhatónak. Ezt követően kvalitatív szempontokat alkalmaztam az identifikálásban, a hibatipológiai besorolásban a szigorú egyezéseket vizsgáltam, vagyis mindhárom tipológiai kritérium együttállása és a korábban kialakított csoport közti egyezést kerestem. Azt feltételeztem, hogy a szigorú kritériumok miatt nem lesz átfedés, így meglepő eredmény, hogy az egyes csoportokban, mint például az S127., S135., S150., S153., S154., S164., S166., S169. leveleket magába foglaló első paleográfiai egységben, az azonos kategóriájú javítások ismétlődése tovább erősítette a kézazonosság feltételezését. A levelek többségében azonban nem várható el mindhárom feltétel egyezése. A fent említett S5. és S117. levelekben és az ide tartozó S6. levélben a javított egység minősége változó, de az egyik leggyakoribb ok a kihagyás. Az S104., S106., S108. misszilisekben a javított rész szintén eltérő, de a javítás oka ismét azonos (anticipáció).

Összehasonlítottam ezenfelül a Svetkovics-misszilisek és Perneszy András első csoportjának hibáit. Mindkét levelezés esetében nagy volt a kihagyások aránya. Azonban, amíg a Svetkovics-misszilisekben az anticipáció, perszeveráció, betűformák okán létrejött tévesztés aránya is magas, addig Perneszynél a kihagyás mellett a téves szótalálások és tollhibák mennyisége nagyobb. Perneszynél ezek az írnok típushibái, ám Batthyányné leveleiben különböző kezekben tér vissza ugyanaz a tévesztésfajta. A jelenség lehet a diktáló nyelvhasználatának része, hiszen a hangzó nyelvben is megvalósulhat a hangok sorrendi cseréje. A diktálás folyamata során azonban nem valószínű, hogy ezeket a(z értelmezést) zavaró hibákat így jegyezte le az írnok. Elképzelhetőnek tartom, hogy a két hibatípus szövegbe kerülése nem diktálási, hanem másolási hiba, a levelek jelentős része pedig tisztázat. Ezt támaszthatja alá, hogy több helyen a rontott szövegegység fölött vagy alatt olyan betű vagy szó látszik, ami formájával indukálhatta a hibát, mintha az írnok szeme tévedt volna el. Ilyen a fent bemutatottak közül például az

S121. levél *k*. rövidítése alatti *a*, amely alatt szintén egy *a* betű szerepel (13. ábra), vagy az S134. misszilis.

A hibatipológiai vizsgálatok a kézazonosság megerősítésében vagy cáfolásában a misszilisek esetében felhasználhatók. A javítási technikák a kézről keveset árulnak el, aminek oka a kéziratok keletkezési körülményeiben keresendő. Informatívabb a hibát kiváltó tényező, illetve az érintett szövegegység mértéke, esetenként ezek aránya, azonban hogy az azonosítást mi segíti, mindig az adott kéz, illetve korpusz függvénye. Más szempontokkal összevetve, a hibatipológia a paleográfiától, hangjelöléstől, nyelvjárási jegyek vizsgálatától gyengébb szempont, a központoszáshoz, stilisztikai jegyek elemzéséhez hasonló erejű. Valószínű, hogy fogalmazványok esetében még informatívabb lenne.

8. NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK SZEREPE A SCRIPTOROK IDENTIFIKÁCIÓJÁBAN

8.1. A NYELVHASZNÁLATI ELEMZÉSEK ÉS A KÉZAZONOSÍTÁS KAPCSOLATA

A szinkrón és diakrón identifikációkutatásban egyaránt fontos szerepet játszik az egyéni nyelvhasználat vizsgálata (Nagy F. 1980; Vigh 2007; Hiltunen–Peikola 2007; Szegedi 2018). Az idiolektust számos tényező formálja, melyek hatására több különböző sajátosságból felépülő egyéni rendszer válik belőle, ezért a helyesíráshoz hasonlóan a nyelvhasználat vizsgálata is több szempontból valósulhat meg. Ezek közül az identifikációban elsőként a nyelvjárási sajátosságokra irányult a kutatók figyelme, amit mind a jelenkori, mind a történeti kéziratok vizsgálatában fontos szempontnak tekintenek (Vigh 2007: 64–68; Haader 2004: 197–198; Wiggins 2004: 10–12; Kocsis 2015: 73–77, 2016a: 223–228). A dialektus mellett azonban számos egyéb jelenség is van, amely unikálissá teheti a nyelvhasználatot. Az igazságügyi szövegnyelvészet ezek közül a nem, az iskolázottság, a műveltség, az életkor, a kétnyelvűség és a társadalmi csoport hatásait vizsgálja; illetőleg ezeknek a szöveg különböző részeiben, például a helyesírásban, a szóhasználatban, a stílusban, a beszédaktusok megformálásában stb. való megjelenését (Nagy F. 1980; Vigh 2007; Szegedi 2018). Az írnokazonosítás történeti irányzata azonban a területi változatok mellett a nyelvhasználat más összetevőit mindaddig kevésbé vette figyelembe annak ellenére, hogy több olyan nemzetközi és hazai kutatás is született, amelyek ennek létjogosultságát és indokoltságát bizonyították. Risto Hiltunen – Matti Peikola (2007) és Kathleen L. Doty (2007) a salemi boszorkányperek nyelvhasználatát elemezve mutattak rá arra, hogy az írnokok műveltsége, foglalkozása és a társadalmi csoporthoz való tartozása a stíluson és a perspektíván is nagymértékben nyomot hagy, e különbségek pedig segítik a literátorok megkülönböztetését. Haader Lea kódexSCRIPTOROK nyelvhasználati jellemzésében hívta fel a figyelmet több alkalom-

mal arra, hogy a nyelvi interferencia hatással van a hangjelölésre történeti szövegekben is (2009: 62, 68, 69); valamint a társadalmi csoport, a származás (2009: 64, 66) és a képzettség is sajátos nyomokat hagyott kéziratokon (2009: 69). Terbe Erika a Svetkovics-misszilisek formuláiban fedezett fel egyéni használatot, amely véleménye szerint összekapcsolható az írnokok váltakozásával, ezáltal az írnokok elkülönítésének szempontjául is szolgálhat (2015: 117–122).

A könyv következő fejezeteiben a nyelvhasználati sajátosságok és a misszilisírnokok identifikációjának kapcsolatát mutatom be. Az előző azonosítási kritériumokat tárgyaló részhez hasonlóan egyfelől a már létező elemzési szempontok levelekre történő adaptálásának, illetve nagy terjedelmű korpuszon való alkalmazásának lehetőségét szemléltetem, másfelől új lehetséges megközelítéseket keresek. A konkrét szövegek elemzése előtt a vizsgált jelenségek bemutatása történik meg, mivel a nyelvhasználat elemzéséhez szükséges a 16. század nyelvállapotának, változatainak, azok viszonyrendszerének ismerete és megértése. Ezt követően térek rá az egyes vizsgálati szempontok alatt a korpusz sajátosságaira, amelyeket a nyelvjárási, a szocializációs és pragmatikai sajátosság alá rendelve mutatok be, vetek össze, s értékelem az identifikációban betöltött szerepük alapján.

8.2. A NYELVHASZNÁLATI JEGYEK IDENTIFIKÁCIÓBAN TÖRTÉNŐ FELHASZNÁLÁSÁNAK ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A vizsgálat első lépése azon sajátosságok felmérése, amelyek a szocializáció következtében, illetőleg a nyelv társadalomban való működésének eredményeiként jelentek meg a forrásban. Azonosításuk elsősorban a korszak szövegemlékeinek kontrasztív vizsgálatával valósul meg, emellett a kutatót saját történeti pótkompetenciája, illetőleg a jelenben kialakult nyelvhasználati tudása (kellő elővigyázatossággal) is segíti, hiszen annak gyökerei a vizsgált korszakig nyúlnak vissza – különösen igaz ez a nyelvjárási jegyek esetében (vö. Németh 2004: 15–16).

A nyelvhasználati sajátosságok megállapítását a jelenségek adattárakba rendezése, majd az adatok feldolgozása követi. Utóbbi folyamán kerül sor a levelek

nyelvhasználatának leírására, vagyis a nyelvi profil megalkotására (Nagy F. 1980: 77; Szegedi 2018: 127). A vizsgált sajátosságok a nyelvtudomány három részterülete: a dialektológia, a szociolingvisztika és a pragmatika alá sorolhatók, s annak ellenére, hogy együttesen formálják az egyén nyelvváltozatát, elemzésük különböző módszertani eljárásokat igényel. A továbbiakban ezért elemzésüket külön fejezetekben részletezem.

A nyelvi profil létrehozásában azonban az idiolektus valamennyi jegye szerepet játszik, s minőségi és mennyiségi ismérvek alapján hoznak létre egy, az összehasonlítás alapjául szolgáló képet. Szükségesnek tartom megjegyezni ezért, hogy bár az egyes jellemzőket külön tárgyalom, a dolgozat végső következtetéseinek megállapításában együttesen vesznek részt.

A nyelvhasználati sajátosságok kézazonosításban való felhasználásának alapvető kérdése, hogy az írnokok által készített levelekben melyek azok a jegyek, amelyek hatása egyedivé teheti a misszilisírnokok nyelvhasználatát. Más szövegemlékek esetében a nyelvjárási jegyek megjelenése gyakori, egyes esetekben a lejegyző markáns vonása (Haader 2004: 197–198; Wiggins 2004: 10–12; Hiltunen–Peikola 2007: 49; Berente 2017b: 7–14). Valószínű, hogy a dialektus sajátosságai a misszilisírnoknál nemcsak megtalálhatók, hanem erős azonosító értékkel bíró jegyek is. Diktált levelekben kisebb valószínűséggel a szociolingvisztikai sajátosságok is érvényesülhetnek a szövegben, de ezeknek csak egy része, a kétnyelvűség használható a kéz jellemzésére. A kéz nyelvhasználatának más elemei nehezen különíthetők el a fejtől, ugyanakkor nem zárható ki a pragmatikai, stilisztikai jegyek azonosíthatósága, ezáltal az identifikációban történő felhasználása.

A kézazonosítási vizsgálatok során felmerül annak a kérdése is, hogy a szövegben megjelenő egyedi sajátosságok kinek a nyelvhasználatához kötődnek? A fej és kéz viszonyának meghatározása az identifikáció fontos lépése. A kérdés eldöntésében kulcsszerepet kap a szövegek összevetése (vö. Deme 1959: 6–11, 25–70), azonban ezt nem egyben, hanem a vizsgált jelenség szempontjából külön-külön szükséges megtenni. A levél, a diktált szöveg nem teljes egészében tartozik vagy a kézhez, vagy a fejhez, hiszen a szöveg létrejöttének módja hol az egyik, hol a másik személy

nyelvhasználatát hagyja érvényesülni (vö. Haader 2006). Elképzelhető, hogy egy nemesi magánlevél szóhasználata a diktálójának stiláris jegyeit viseli, felmutatva neme, életkora, társadalmi csoportja jellemző vonásait, miközben a deák nyelvjárása dominál a lejegyzett szövegben. A fej és kéz kérdésének megválaszolásához az írott szöveg elemeit (helyesírás, hibák, nyelv, nyelvjárás, stílus stb.) külön, a korabeli kommunikációs gyakorlat fényében kell mérlegelni, s azokat az elemzés függvényében személyhez rendelni (vö. 6., 7. fejezet vonatkozó részei). A diktáló és lejegyző viszonya az identifikáció olyan kérdése, amelynek teljes feltárásához az általam vizsgált korpusz nem szolgáltat elég adatot. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben megbízható információkat kapjunk, olyan vizsgálati anyagból kell kiindulni, amelyben a diktálótól és az írnoktól is számos szövegmélt maradt fenn. Amennyiben a kutató rendelkezik olyan korpuszsal, ami az imént említett feltételeknek eleget tesz, úgy a fej és kéz kapcsolatának elemzése megkezdődhet a saját kezű levelek elemzéséből kiindulva a közös, később a mások segítségével készített produktumok irányába. A nyelvhasználati jegyek vizsgálatának tehát nem a fej és a kéz egymáshoz való viszonyának feltárása volt a célja, hanem felmérni annak a lehetőségeit, hogy milyen módon segíthetik a nyelvhasználati sajátosságok az írnokok elkülönítését abban az esetben is, ha a fej és a kéz egymáshoz való viszonya nem deríthető fel a maga teljességében.

8.3. NYELVHASZNÁLAT A 16. SZÁZADBAN

A 16. század nyelvhasználatát, a kor nyelvemlékekben való gazdagságának hála, több szempontból is leírható és rekonstruálható (Juhász 2018: 314–316). A diákron nyelvészeti kutatások a középmagyar kor nyelvészeti feltárása során évtizedeken keresztül a dialektológiai sajátosságokra fókuszáltak, a legrészletesebb képpel ezért a nyelvjárásokról rendelkezünk (vö. Bárczi 1956; Benkő 1957; Deme 1959; Papp 1959; Abaffy 1965; Terbe 2001; Kocsis 2015, 2017; Juhász 2018). A 20. század második felében a történeti szociolingvisztikának (Mollay 1982; Kakuk 1996; Sándor 1997; Zelliger 1999) és az utóbbi években virágzásnak indult tör-

téneti pragmatikának (Sárosi 2015; Bácsi 2015; Mohay 2015; Petykó 2015; Kocsis 2017, 2019) köszönhetően pedig már a nyelvhasználat egyéb területeiről is van némi információnk. Nyelvemlékeink tanúsága, hogy a kora újkorban a magyar nyelvnek számos területi és társadalmi változata élt, amelyek összetett viszonyrendszerben álltak egymással. A 16. század hadi, politikai és kulturális változásai pedig intenzív hatással voltak a magyar társadalomra, az általa használt nyelvre és ezen változatok struktúráira is.

A kora újkori település- és népességtörténeti változások egyik közvetlen következménye a beszélők számának csökkenése és a nyelv területi változatainak átformálódása volt. A törökdúlás következményeként az ország középső, hódoltsági területein a magyar beszélők száma drasztikusan lecsökkent (Benkő 1957: 84; Juhász 2018: 332). A túlélő magyar ajkú népesség részben elmenekült, részben pedig asszimilálódott. Az oszmán hódítás nemcsak a déli nyelvjárásokra volt hatással, hanem a nyelvterület egészére. A menekülő lakosság anyanyelvjárásával ugyanis letelepedése után hatással volt a befogadó település nyelvjárására. A demográfiai mozgás jelentős keveredést okozott a magyar nyelv területi változataiban, s ha a betelepülők nem is formálták át teljesen a befogadó dialektusokat, mindenesetre új elemekkel gazdagították (Benkő 1957: 85). A keveredés ellenére az egyes területi változatok sajátosságaik alapján felismerhetők és körvonalazhatók. Abaffy Erzsébet Sopron megye nyelvét bemutató monográfiájában mindezt így fogalmazza meg: „...az a kusza és nehezen kibogozható nyelvi állapot, melyet középkori nyelvemlékeink mutatnak, a 16. század elejére kitapintható nyelvjárási területekbe, csoportokba sűrűsödött, melyeknek különleges vonásai jellegzetesen kiütkeznek” (Abaffy 1953: 28).

A 16. század nyelvjárási régiói⁶⁴ – a törökdúlás által csak részben vagy közvetetten érintett területeken – a valamikori középkori előzmények folytatásai.

64 A 16. századi nyelvjárások pontos térképét jelenleg még nincs módunk megrajzolni. Tekintettel arra azonban, hogy napjaink nyelvjárási régióinak alapja már ekkor kialakult (vö. Abaffy 1953: 28), a fejezet további részeiben a magyar dialektológiában jelenleg is alkalmazott területi megoszlás régiófogalmait használom (Imre 1971: 329–375; Kiss 2001: 257–395; Bodó–Vargha–Vékás 2012: 51–54), remélve, hogy ezáltal az olvasót is segítem.

Ugyanekkor ezen dialektusok képezik a jelenkori régiók alapjait, történetüknek „ideiglenes” végpontjai (Benkő 1957: 88). Az egyes régiók, csoportok és helyi nyelvjárások besorolása, a jelenkor dialektusaihoz hasonlóan (vö. Imre 1971: 329–375; Kiss 2001: 257–395; Bodó–Vargha–Vékás 2012: 51–54), hangtani, morfofonológiai, morfológiai és lexikai alapon történik (Benkő 1957: 26–34; Deme 1961: 26–29; Abaffy 1965: 19–23). A napjainkban számon tartott régiók közül a 16. században már fellelhető a nyugat- és a dél-dunántúli, a közép-dunántúli-kisalföldi, a palóc, az északkeleti, részben a Tisza–Körös menti (bár a lakosság száma drasztikusan lecsökkent), a mezősegi, a székely és a csángó, illetve ezek alapjai (Benkő 1957: 44–46).

A kora újkorban igen jelentős mértékű volt a nyelvjárások keveredése (Benkő 1957: 84–88; Abaffy 1965: 10–11; Juhász 2018: 314–316). Ennek hátterében részben a fent már említett törökdél állt, ami migrációra készítette a magyar ajkú lakosságot (is) (Benkő 1957: 84–85), de számos egyéb tényező is eredményezhetett népességmozgásokat ebben az időszakban, mint például az oktatás, a hivatali szolgálat (munka) és a családi kapcsolatok fenntartása és kiterjesztése; bár egyik esetben sem beszélhetünk oly mértékű demográfiai változásokról, mint a hadi állapotok esetében. A 16. századi értelmiségből különösen a deákok híresek mobilitásukról (lásd Abaffy 1965: 14), de rajtuk kívül más csoportok is mozgásban voltak.

A nyelvjárások keveredését tárgyalva nem hagyhatjuk ki a levelezés gyakorlatának, illetőleg a nyomtatványok elterjedésének hatását. Mindkét dokumentumtípus esetében nyelvjárási szövegekről van szó. Igaz, számos olyan írott és irodalmi alkotás volt, amely a szélsőségesebb területi jelenségeket mellőzte, de nem voltak teljes mértékben mentesek a táji vonásoktól (vö. Juhász 2018: 333–334). Megjegyzendő, hogy az írásbeliség nyelvet egységesítő hatása már a 16. században megjelenik, hatóereje azonban még korlátozott, s csak a társadalom egyes csoportjait érinti. Felmerül a kérdés, hogy léteztek-e a korban tiszta nyelvjárási típusok. A 16. század népmozgásait ismerve ennek esélye igen csekély, ha létezett is a korban érintetlen helyi nyelvjárás, a periféria részét képezte.

A fennmaradt dokumentumokból (életrajzi adatok, levelek stb.) tudjuk, hogy sokan azok közül, akik tudtak írni, viszonylag ritkán hagyták el huzamosabb időre nyelvjárási régiójuk területét (pl. a kis- és középnemesi osztály tagjaiból többen, vö. Abaffy 1965: 14–18), így még ha csekély esély is van rá, de elképzelhető, hogy a nyelvemlékek között több olyan van, amelyekben tisztán csak egy dialektus sajátosságai érvényesülnek.

A középmagyar kor folyamán a fent leírt tényezők együttesen járultak hozzá a korábbiaktól homogénebb nyelvváltozat(ok) megjelenéséhez (vö. Benkő 1957; Deme 1959; Papp 1959, 1961; Molnár 1963; Szathmári 1968; Juhász 2018). Nem tudjuk, hogy mindez a hangzó nyelvben hogyan realizálódott, a ránk maradt írott források azonban azt mutatják, hogy az 1500-as évek elejétől az írnokok egy része a nyelvi jelenségek egy körét nem használta. Ezek a főként hangtani és morfofonológiai sajátosságok, amelyeknek (legalább részben) területi kötöttsége is volt. Benkő Loránd véleménye szerint amióta az írott nyelv létezik, azóta folyamatosan jelen van a törekvés, hogy a leírt szöveg szabatosabb legyen a beszéltnél (vö. Benkő 1957). Ennek egyik megvalósulási módja egyes területi jelenségek különböző mértékű elhagyása és/vagy a nyelvi divatnak megfelelő felvétele (Benkő 1957). A nyelvtörténet kutatói egyetértének abban, még ha a definiálás közt akadnak is eltérések, hogy a különböző korszakokban mindig voltak olyan normatív jelenségek, melyekhez igyekeztek igazodni az írnokok. Ez azonban nem egyetlen, a maihoz hasonló szabályrend követését jelentette. Egy átfogó preskriptív rendszer helyett a korban dinamikus helyi normák léteztek (pl. keleti, nyugati normatípus, ezeken belül *í-ző*, *ő-ző* stb.). A 16. századi Dunántúlra a legjellemzőbb az *í-zést* elhagyó normatípus, ami esetenként az *ő-ző* norma követésével egészült ki (Benkő 1957). A ma ismert sztenderd fogalmát tehát nem alkalmazhatjuk a középmagyar kor eleji nyelvi állapotokra, bár kétségtelen, hogy ezen presztízsváltozat valóban ebben az időszakban jelenik meg, és kezd fokozatosan erősödni a gyakorlatban (vö. Benkő 1957: 4–7; Deme 1959: 80–86; Papp 1961: 9–24; Molnár 1963: 5–14; Juhász 2018: 33–337). Mint azt korábban említettem, nem tudjuk, hogy a hangzó nyelvben hogyan működtek

ezen változatok; a ránk maradt dokumentumok alapján azonban megállapítható, hogy hatásuk nem volt általános érvényű, csupán egy adott régióban érvényesült, s ott sem minden beszélő nyelvhasználatában. Nem túlzás talán kijelenteni, hogy a köznyelv felé mutató normák kezdetben nyelvhasználói csoporthoz kötődtek (majd idővel egyre bővült a használók köre), s használatuk meghatározott kommunikációs helyzetekhez kapcsolódott.

A 16. század nyelven kívüli tényezőinek hatása nemcsak a dialektusok és beszélők számában hozott változást, hanem a nyelvhasználat más területein is. Ezen tényezők egy része, illetőleg hatásmechanizmusai a nyelvhasználók megnyilatkozásai alapján rekonstruálhatók a diakroniában is (Romaine 1988: 1453–1456; Zelliger 1999: 510; Németh 2013: 313–322; Gréczi-Zsoldos 2013: 178–179; Petykó 2015: 147–152). A magyar nyelvhasználat területi vonatkozásai mellett az egyéb társadalmi tényezők hatása folyamatos, újabb és újabb adalékokat szolgáltatva az újkor nyelvi gyakorlatairól. A 16. századi Magyar Királyságban elterjedt volt a két- és többnyelvűség. A fennmaradt dokumentumok arra utalnak, hogy a magyar mellett a latin, a német, a horvát, a szerb, a cseh, a lengyel és az oszmán-török nyelvek használata volt a leggyakoribb a lakosság körében, de emellett más nyelvek használatára (pl. olasz) is találunk nyomokat. A kétnyelvűségen kívül azonban csak igen kevés fogódzónk van a középmagyar kor beszélőinek társadalmi sajátosságainak nyelvi vetületéről, aminek fő oka a források hiánya és hiányossága. Nyelvemlékeink csak bizonyos társadalmi rétegek és csoportok nyelvhasználatát tükrözik, azonban az írnokok szolgálata miatt nem lehetünk biztosak abban, pontosan mely jegyek kötődnek ezen csoportok beszélőihez (Németh 2013: 316).

8.4. AZ ÍRNOKOK ELKÜLÖNÍTÉSE A NYELVJÁRÁSI JEGYEK ALAPJÁN

A kéazonosító eljárások kiemelt fontosságú szempontja a nyelvjárási sajátosságok elemzése. A diakrón identifikációkutatás számos olyan módszertani kérdéssel és problémával szembesül vizsgálatainak során, amelyek az egyidejű anyag elemzésénél

nem merülnek fel. A magyar nyelvtörténetben az írnokok vagy a szerzők megkülönböztetéséhez a kutatók időről időre figyelembe vették már ezeket a sajátosságokat (Deme 1961; Papp 1961; Haader 2004). A módszert ennek ellenére még nem tekinthetjük kidolgozottnak, mivel a hivatkozott szerzők több lényegi kérdésben nem foglalnak állást: ezek részint a vizsgált dokumentumtípust, a nyelvváltozatok viszonyát, illetve olyan módszertani pontokat érintenek, mint a kvalitatív és kvantitatív elemzések szerepe. Jelen munkában a misszilisek írnokainak eredményes identifikálása céljából azonban szükséges foglalkozni ezen alapvető, lényegi kérdésekkel, vonatkozó módszertani állásfoglalással együtt. Megállapításaim elsősorban a levelek írnokaira vonatkoznak, de a vizsgálat szempontjai más korabeli kéziratok esetében is kiindulópontként szolgálhatnak a hasonló kutatások számára.

A kora újkorból ránk maradt szövegek nem tükrözik és nem is tükrözhetik a 16. század élőnyelvét annak teljes valójában, hiszen egyfelől az írás folyamata mintegy szűrőként funkcionálva gátolja egyes nyelvi jelenségek rögzítését (Deme 1959: 19); másfelől a korszak helyesírási rendszerei nem tették lehetővé az egyes hangtani jelenségek visszaadását vagy (egységes szabály hiányában) következetes jelölését (vö. Juhász 2018: 332–338). A kéziratok közti különbségek arra engednek következtetni, hogy ez a gátló funkció más-más mértékben hatott az írnokokra. Egyes literátusok dialektusuk több meghatározó sajátosságát is hagyták érvényesülni a szövegben, míg mások kerültek a nyelvjárási jegyek használatát. Abaffy Erzsébet, Bárczi Géza, Deme László és Papp László kutatásai rámutatnak arra, hogy minél gyakorlottabb volt egy írnok, tehát minél több különböző nyelvváltozatot ismert, annál inkább hajlamos volt a regionalizmusokat elhagyni, esetenként akár keverni a különböző variánsokat (Abaffy 1965: 14–17; Bárczi 1954: 174; Deme 1959: 71–81; Papp 1959: 8–52). A deákság a 16. századi (írott) nyelvhasználati normáknak és a későbbi sztenderd alapjainak a kialakulásában kétségtelenül kulcsszerepet játszott. Kérdés azonban, hogy mindez mennyire volt tudatos, illetve hogy normakövetésről vagy egyes jegyek kerüléséről beszélhetünk-e inkább. Deme (1959) és Papp (1959, 1961) egyaránt foglalkozott a norma kialakulásának kérdésével a középmagyar korban, s több írnok esetében szándékosnak vélték az egyes nyelvjárási

jelenségek elhagyását. Ugyanakkor a részletes elemzés alapján mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy csak egyes (markáns) sajátosságok elhagyásával vagy föléboltozódásával számolhatunk, máskor pedig egyenesen megkérdőjelezzük a szabályrend hatóerejét: „ami van, az nem kötelező erejű, valószínűleg nem is elég nagy tekintélyű még; a hozzá való alkalmazkodás talán nem is valamilyen tudatos törekvés eredménye;” (Deme 1959: 84), illetőleg rávilágítanak arra, hogy még a következetes és tudatos nyelvhasználók esetében sem egyöntetű e törekvés (lásd Drágffy János levelezése [Papp 1961]). Mindezek fényében a 16. századi deákok erőteljes dialektális sajátosságokat kerülő magatartására nem alkalmazható a mai értelemben vett normakövetés fogalma. Az egyes jelenségek elhagyása ugyanis nem egy már létező szabályrend követése, hanem kettős folyamat: részben az írnok által értékesnek tartott példák követése (Juhász 2018: 333–335), részben a zavarónak ítélt jelenségek elhagyása (Németh 2004: 29–30). E két tényező együttes hatásával alakult ki fokozatosan a norma a hétköznapi gyakorlatban, spontán sztenderdizáció (Németh 2004) következtében.

A deákok által írt kéziratok további kritikája a nyelvváltozatok keveredésének lehetőségén alapszik (Deme 1961; Papp 1961; Abaffy 1965). A nem saját kezű leveleknél ugyanis megtörténhet, hogy a missziliseket lejegyző deák és a diktáló nyelvjárása különbözik, s a kéz így egy második nyelvváltozatot visz a szövegbe, esetenként szándékosan vagy akaratlanul módosíthatja vele azt. Ezt különösen abban az esetben vélték hátrányosnak a kutatók, ha a deák személye ismeretlen; életrajzi adatok hiánya miatt ezért nem köthető területhez, így anyanyelvjárásáról sincs információ (vö. Abaffy 1965: 14–17). A dialektológiai kutatások egy része (pl. lokalizáció) ezért ezen írnokok munkáit kevésbé tudja hasznosítani, mint a kevésbé gyakorlott s kevesebb változatot ismerő az írnokét. Ha azonban nem a közösség és egy-egy adott dialektus, hanem az egyén és a jelenségek felől közelítjük meg ezen írnokok hagyatékát, szembeötlő, hogy valójában gazdag forrással állunk szemben. Mivel az identifikációkutatásnak nem a valamikori nyelvjárások rekonstruálása vagy az írnok helyhez kötése a célja, a bennük található dialektális jegyek a kutatók számára informatívak és sok esetben fontosak is lehetnek.

8.4.1. A deákok által írt levelek elemzése nyelvjárási szempontból

8.4.1.1. Az identifikáció alapját képező nyelvjárási jelenségek

A szinkroniában a köznyelv-dialektus szembenállás segítségével a kutatók számára jól körülhatárolt, hogy milyen jelenségek területi eloszlását és varianciáját várhatja el. A 16. században azonban ez az oppozíció még nem létezett, helyette pusztán a dialektusok álltak egymással szemben. Hogy ebben a nyelvállapotban mi számít területinek, annak megítélésében elsősorban a 16. századi szövegemlékekre, a történeti szociolingvisztikai szakirodalomnak a korszakra vonatkozó megállapításaira, a történeti és etimológiai szótárakra, a jelenkor nyelvöldrajzi eredményeire, a nyelvatlások anyagára és saját történeti pótkompetenciájára támaszkodhat a kutató (Németh 2004; Kocsis 2016a). Mindezek alapján a 16. századi misszilisekben a következő jelenségcsoportok, területi jelenségek varianciáját vizsgálom.⁶⁵

Labializációs szembenállások

Az illabiális magánhangzók labializációjának hatóköre a középmagyar korban szélesedett ki (Benkő 1957: 88). A változás két fő típusa: az első szótagbeli ajakrész hangok módosulása (*szim* ~ *szüm*) (vö. Juhász 2018: 334), illetőleg a hangsúlytalan szótagi illabiálisok labializálása (*anélkil* ~ *anélkül*) (Abaffy 1965: 35, 2003: 601; Hajdú 1987: 444–446). A labializáció létrejöttét hangsúlyi helyzettől függetlenül bizonyos fonotaktikai helyzetek, például az egyes mássalhangzók (*b, p, m, l, r, j*) közelsége is indukálhatta. Benkő véleménye szerint a labiális *ü*-zés a magyar nyelvterület egészen előfordult, de minősége szerint területi megoszlás tapasztalható használatában. A hangsúlyos szótagi típus a dunántúli, főként a dél-dunántúli térséget jellemezte, de megterhelt volt még a székely régióban is, s itt hat legerősebben a hangsúlytalan változata is (Benkő 1957: 88).

65 A nyelvjárás-történeti irodalomból tudjuk, hogy a középmagyar kor területi változatai igen színesek, ezért a dolgozat nem vállalkozhat a korszak nyelvállapotának teljes bemutatására, helyette a Dunántúl, ezáltal az értekezés szempontjából releváns jelenségeire fókuszál.

A labiális *ö*-zés az *i ~ ü* szembenálláshoz hasonló vonásokat mutat a 16. században. Az *e ~ ö*, *ē ~ ö*, *é ~ ő* oppozíciók a szintén már az ómagyar korban megindult labializációs tendencia következményei, az *ü*-zéssel egy időben zajlottak le, s az *e > ö* hangváltozás esetében is megkülönböztethető hangsúlytalan (*ember ~ embör*) és hangsúlyos szótagi (*fel ~ föl*) típusok. A *ö*-zés változó mértékben minden nyelvjárásban megjelent (Benkő 1957: 89; Abaffy 2003: 601–602), melynek oka, hogy bizonyos fonotaktikai helyzetek, így a már fent említett *b*, *p*, *m*, *l*, *r*, *j* mássalhangzók elősegítették a labializációt (Abaffy 1965, 2003). Ennek ellenére, azonban aránya soha nem emelkedett az *e*-zés fölé, még azon időszakokban sem, mikor használata a nyelvi divat részét képezte (Benkő 1957: 89). A legerősebben *ö*-ző vidékek a dél-dunántúli régiók voltak, valamint a Duna vonalától keletre, a török által megkímélt, vagy legalábbis nem teljes mértékben elpusztított alföldi városok (Benkő 1957: 88). Az *ü*-zéshez hasonlóan a tendencia legkevésbé az északi és északkeleti részeket érte el. Megjegyzendő azonban, hogy a törökdúlás elindította migráció következtében a jelenség átmenetileg az illabiális keleti területeken is megjelent, pl. Békésben és Biharban (Benkő 1957: 88).

A labiális *a*-zás feltehetően a kor más labializációs tendenciáihoz hasonlóan terjedhetett. A kor hangjelölési sokszínűsége miatt azonban ezen változások adatolása szinte lehetetlen a 16. században (vö. Benkő 1957: 89).

Zártsági szembenállások

Az *í*-zés a 16. században igen gyakori jelenség volt. Az *ē > i*, *é > í* változás a legtöbb nyelvjárásban, ha csak néhány *í*-ző alak erejéig is, de előfordult (Benkő 1957: 89). Ennek oka egyfelől a nyelvi divatban keresendő, mivel rövid ideig az *ö*-zéshez hasonlóan szokásba jött – még ha kisebb mértékben is (Benkő 1957: 89). A jelenség a nyugat-dunántúli, északnyugat-dunántúli és északi területeket jellemezte leginkább (vö. Benkő 1957: 89; Abaffy 2003: 606). A nyelvterület számos pontján azonban a nyíltabbá válási tendencia is jelen volt, s az *í*-ző alakok helyén *é*-ző változatok jelentek meg (pl. *kígyó > kégyó*, *kín > kén*) (Benkő 1957: 90).

Az $a \sim o$ hangok zártsági oppozíciójának viszonyában a 16. század során jelentős változások álltak be. A nyelvterület keleti és nyugati felében két ellentétes irányú változás jelent s szilárdult meg. Az ún. mezőségi a -zás esetében a névadó régióban a 16. század elején egy nyíltabbá válási folyamat indult meg, melynek során az a vagy $á$ hangok magukhoz hasonították a következő szótagi o -kat (Benkő 1957: 90). A progresszív asszimiláció következtében $o > a$ változás jött létre előbb a hangsúlytalan szótagokban pl. *várom* > *váram*, *vagyok* > *vagyak* (Juhász 2018: 336). A jelenség idővel analógiásan továbbterjed a hangsúlyos szótagi o -kra további nyíltabbá válásokat eredményezve (pl. *sok* > *sak*, *jobb* > *jabb*) (Benkő 1957: 90).

A mezőségi a -zással egy időben a nyugati országrészben egy zártabbá válási tendencia ment végbe. A jelenség kialakulhatott a $-t$ tárgyrag előtt, $-k$ többesjel és birtokos személyjelek után az a hang zártabbá válásával; másfelől az $á$ hangot tartalmazó szótagok utáni a vokálisok disszimilációja során pl. *lába* > *lábo*. Az $á$ utáni o -zás Erdélyben is megjelent, azonban (főként a Közép- és a Nyugat-) Dunántúlról valamivel régebben, s nagyobb mértékben adatolható (Benkő 1957: 90; Juhász 2018: 336).

A zártsági és nyíltsági változásokból minden bizonnyal az $\ddot{a} \sim e \sim \ddot{e}$ oppozíciók sem maradtak ki a korban. Az $a \sim \ddot{a}$ különbségekhez hasonlóan a kor helyesírási gyakorlata, néhány kivételtől eltekintve, nem teszi lehetővé a jelenség objektív vizsgálatát nyelvelméleinkben (Benkő 1957: 91–92; Juhász 2018: 314).

Diftongusok

Nyelvelméleinkben már az ómagyar kortól észlelhető a kettőshangzók megörökítésének szándéka (Abaffy 2003: 337–344), e hangok vizsgálatát azonban több tényező nehezíti. Egyfelől (korszaktól függetlenül) feltételezhetjük, hogy a nyelvhasználót az írás során befolyásolja, hogy a diftongus elemeit mennyire érzékeli külön, illetőleg mennyire olvadnak azok össze számára. Ha a diftongus hangjai közel egyenlő nyomatékúak, úgy nagyobb eséllyel érzékeli, és írja le mindkét tagot az írnok. Amennyiben viszont a két tagnak nem egyenlő a nyomatéka, az egyik félhangzós vagy még redukáltabb ejtésű, úgy a beszélő nagyobb eséllyel érzékeli

azt már egy hosszú monoftongusnak, s írásban is valószínűbb, hogy így jelenik meg. A kettőshangzók érzékelésének problematikája mellett a nyelvtörténeti szövegekben vizsgálatukat a korszak helyesírási gyakorlata is nehezíti. Ilyen nehezítő tényező, hogy a 16. századi hangjelölésben egyes betűk egyaránt jelthettek magán- és mássalhangzót is (vö. 6.2. fejezet 5. táblázat), amihez hozzáadódott az a szokás, hogy az egymás mellett álló, ugyanolyan betűvel (is) lejegyezhető hangok esetében az írnokok csak egy grafémát írtak le, amivel viszont egyszerre jelölték mindkét hangot. Svetkovics 149. levelében például olvasható a *gileskezen* kifejezés [*gyűlés közben*] ('gyűlés közben'), ahol a *g* után álló *j* egyszerre része a *gy* (*gj* formában) és az *i* hang jelölésének. Az *ou*, *uo* diftongusok felismerését az *u* mellett álló (és ugyanazon betűvel írható) *v* jelölése; az *ei*, *ie*, *éi*, *é* diftongusokat pedig az *i* mellett álló *j*, illetve a palatális mássalhangzó jelölése; az *iü*, *üi* kettőshangzóét pedig a *v*, az *i* és a palatális mássalhangzó írásmódja egyaránt nehezítheti. A hangjelölés okozta bizonytalanságok ellnére számos helyen nagy biztossággal adatolhatók a diftongusok, ami alapján következtetéseket vonhatunk le egy-egy korszakban az állapotukról és használatukról. A kora újkorban a magyar magánhangzókészletben a monftongusok mellett a kettőshangzók is területi varianciát mutattak. A 16. századból a diftongusok két típusa adatolható sikerrel, mindkettő a nyelvállásfok alapján meghatározott. Az első az ún. nyitódó diftongusok, melyekben a diftongus első tagjához viszonyítva a második alacsonyabb nyelvállásfokú (*ie*, *ié*, *uo*, *üö*), ezen hangok főként a Nyugat-Dunántúlt, a déli és délkeleti székelységet jellemezték. A nyitódó diftongusok mellett nagy mennyiségben adatoltak még záródó kettőshangzókat a nyelvemlékekben. A záródó diftongusokba a második tag nyelvállásfoka az elsőhöz viszonyítva magasabb (*éi*, *ei*, *ou*, *öü*). A kettőshangzók ezen típusa a dél-dunántúli (Somogy, Tolna), a tiszántúli, az északkeleti és a székely régió egyes vidékeire (pl. Udvarhely) volt jellemző (Benkő 1957: 96). A magánhangzókhoz hasonlóan a kettőshangzók vizsgálata is akadályokba ütközik a 16. századi helyesírási gyakorlata miatt. Feltételezhetjük, hogy a korszakban léteztek a diftongusok egyéb típusai is (nyomatéki, labializációs), azonban ezeket megbízhatóan nem tudjuk adatolni, vizsgálatukat a 16. századi helyesírás nem teszi lehetővé.

Mássalhangzó-sajátosságok

A középmagyar korban a mássalhangzó-állomány is jelentős változáson ment át, melyeknek egy része területi varianciát eredményezett.

Az ómagyar korban megindult palatalizációs tendencia a középmagyar korban részben már lezajlott, s bizonyos mértékben minden nyelvjárás részévé vált (Benkő 1957: 99). A mássalhangzó-palatalizációnak két forrása lehetett. Az első a koartikuláció következménye, a magánhangzók regresszív asszimilációs hatásaként jelentkezett. A 16. században a palóc és jász területről származó nyelvmélekekben felfedezhetők annak nyomai, hogy a *d, l, n, t* hangok az *i, í* és *ü* vokálisok előtt minőséget váltanak.

A palatalizáció megjelenésének másik oka etimologikus. Az *l ~ ly* hangok váltakozásában a korszak elején fő belsejében még szoros összefüggést mutatott a szó eredeti hangalakjával pl. *nyavalya ~ fákla* (szláv *nevolja* ~ latin *facula*). Tövégen ugyanakkor a teljes töveknél a palatális, csonkatőben a depalatális alakváltozatok jelentek meg: *királyom ~ királ*. Analógiás hatásra azonban a Duna nyugati oldalán egyre inkább elterjedtek az *l*-ező, míg a keleti térségben a *ly*-ző alakváltozatok (Benkő 1957: 97–98; Abaffy 2003: 597–598). Az *n ~ ny* oppozíció története az *l ~ ly*-éhez hasonlóan változott. A teljes tövek esetében az *ny* fonéma, míg a csonka töveknél az *n* realizálódott (pl. *aranyas ~ aran*). A század elején a Dunántúlon gyakori volt az *n* szó belseji palatalizációja (*nyő, fenye*), s a tövégen az *n* és *ny* változat egyaránt előfordult a század elején, majd egyre inkább a palatalizált változat felé mozdult el (Benkő 1957: 98–99; Abaffy 2003: 598–599).

A palatalizációval párhuzamosan egy depalatalizációs tendencia is működött a középmagyar korban. Indukálója a palatális mássalhangzó melletti depalatális konzonáns volt, amely asszociatív hatására depalatalizálódott a hang (pl. *hagytá > hadta, vagynak > vadnak*).

A középmagyar korban szintén ható tendencia még a zöngés mássalhangzók zöngétlenedése, melyek következtében zöngétlen médiák alakultak ki. A folyamat egymástól függetlenül mind a keleti, mind a nyugati területeken egyaránt végbe ment (*haB, haD*) (Benkő 1957: 99). Ezt a változást azonban a 16. századi nyelvmélekek nem tudják teljes bizonyossággal visszaadni. A tendencia legintenzívebben

a Dunántúl nyugati, délnyugati területein, Vas és Zala megyei gócból kiindulóan hatott, ahol a *tő* végi konzonáns teljesen elvesztette a zöngés jellegét (*hab* > *hap*, *had* > *hat*). Szintén *e* térséghez kötődik a *v* hang sajátos viselkedése: zöngésítő hatása (zöngétlen mássalhangzó mellett, azt zöngéssé teszi *ötven* > *ödven*) és zöngétlenedése (zöngétlen mássalhangzó mellett elveszti zöngés jellegét *ötven* > *öfven*), amely ezen időszakról már adatolható (Benkő 1957: 100; Juhász 2018: 336–337).

Szintén a Dunántúl délnyugati részéhez kötődik a 16. században megjelenő expozív *gy*-zés, melynek során a mássalhangzókat követő *j* hangok *ty*-vé vagy *gy*-vé alakulnak (*borja* > *borgya*, *apja* > *aptya*).

A mássalhangzók hosszúságát érintő változások a 16. században már részben adatolhatók, azonban átfogó helyesírási norma hiányában itt sem tulajdoníthatunk minden esetet hangtani eredetűnek. A korszakban két tendencia a nyúlás (betűkettőzéssel jelezve) és a rövidülés (kettőzés elhagyása) figyelhető meg. A nyúlás a keleti és nyugati területeken intervokális helyzetben jött létre (*tőle* > *tölle*, *szalag* > *szallag*). A jelenségen belül az egyes hangok esetében külön területi sajátosságok figyelhetők meg. A nyugat-dunántúli részeken ekkor az *s* hangok nyújtásának aránya igen megnőtt (*fényesen* > *fényessen*), míg a keleti területeken az *sz* hangok (különösen a második személyű igeragé) aránya növekedett (*leszesz* > *leszessz*) (Benkő 1957: 102).

Az ómagyar hangváltozások következtében létrejövő hiátusok és azokat betöltő hangok fejlődése a kora újkorban is folytatódott. Míg a korábbi időszakokat főként a hiátus ~ *β* (*v*) szembenállás jellemezte, addig a középmagyar korban egyre nagyobb arányban lett *h* vagy *j* a hiátustöltő (Benkő 1957: 78).

A dentális mássalhangzó előtt álló *l* hangok vokalizációja, illetőleg az így létrejött formák a nyelvterület egészén adatolhatók (*főd*, *vót*), s oppozícióban álltak az *l*-es alakváltozatokkal (Abaffy 2003: 302–303).

Morfofonológia

A kora újkorban a toldalékmorfémák egy része (pl. *-ból*/*-böl*, *-tól*/*-töl*) már számos alaktani változattal rendelkezett (vö. Benkő 1957: 102–105), azonban csak egyes

toldalékok esetében beszélhetünk valóban a variánsok használatának területi kötöttségeiről. A *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről* morféimák hármassága a 16. században csak részben mutat átfedést hangtani szempontból. Mindhárom toldalék esetében vegyesen jelent meg a felső és középső nyelvválású alakváltozat, ám a *-búl/-bül, -túl/-tül, -rúl/-rül* variánsok a Nyugat-Dunántúlon, illetőleg az északkeleti régióban nagyobb arányúak voltak (Benkő A₁ térkép).

A *-szor/-szer/-ször* toldalék esetében a labiális-illabiális variancia rendelkezett területiséggel. A Dunántúlon a toldalék nem illeszkedett, más régiókkal ellentétben az illabiális *-szer* alakváltozat jóval gyakoribb volt.

8.4.1.2. Tájnyelvi variánsok meghatározása a korpuszban

Az adatok elemzésének módszere

Az elemzés első lépéseként felmértem a vizsgált szövegek nyelvjárási állapotát. Először a fent bemutatott, a korszakban eddig adatolt, bizonyíthatóan létező sajátosság szempontjából elemeztem a korpuszt; hangtani, morfológiai, lexikai és szintaktikai sajátosságokat egyaránt keresve a levelekben. Utóbbi két esetben azonban nem találtam változatosságot. A tájszavakról Benkő monográfiájában megjegyzi, hogy a korszakban van területi varianciájuk, de nem olyan gazdag, illetve jól elhatárolható, mint napjainkban (1957: 105). A korpuszban dialektológiai szempontból a szavak vizsgálata nem járt eredménnyel, a későbbi időszakokból származó levelek vizsgálatainak viszont fontos részét képezheti.

Ezt követően az egyes jelenségek részletes elemzését végeztem el azokon a sajátosságokon, amelyek varianciát mutattak a szövegben, tehát alapjait képezhetik az egyes írnokok azonosításának. A diakrón nyelvjáráskutatás a nyelvjárási sajátosságok vizsgálatának módszertanát nagymértékben a szinkrón dialektológia eredményeire és vizsgálati módszereire alapozza, illetőleg azokat adaptálta saját forrásaira (Abaffy 1954, 1962, 1964; Deme 1959; Papp 1957, 1959; Molnár 1963; Pusztai I. 1962). Kutatásomban ezért a szinkrón és a történeti dialektológia szempontrendszerét egymást kiegészítve használtam és érvényesítettem.

A magánhangzók esetében a két jelenséggörre: a zártsági és labializációs variációra helyeztem a vizsgálat fókuszát. Mivel a koartikuláció a vokálisok esetében igen erős hatást gyakorol az adott fonéma realizációira (Gósy 2004), különböző fonotaktikai helyzetekben vizsgáltam a jelenségeket. Az ajakkerekítés szempontjából a középső nyelvállású palatálisoknál megkülönböztettem: a) hangsúlyos helyzetet, b) szó belseji hangsúlytalan helyzetet, c) hangsúlytalan helyzetet – szuffixum előtti pozícióban vagy szuffixumban, valamint d) az *l, r, j* előtti helyzetet, az *ö*-zés esetében pedig e) a *tött, vött, lött* tötípust is elkülönítve (Abaffy 1963: 19; Molnár 1963: 8–10; Papp 1961; Imre 1971 89–157, 173–228; Németh 2004 28–55; Kontra–Németh–Sinkovics 2016: 40–46, 103–110, 127–147). A felső nyelvállású palatálisok esetében pedig a) hangsúlyos helyzetet, b) szó belseji hangsúlytalan helyzetet, c) hangsúlytalan helyzetet – szuffixum előtti pozícióban vagy szuffixumban lévő pozíciókat figyeltem meg. A középső nyelvállásúak d) és e) kategóriáit itt nem különítettem el, mivel a felső nyelvállásúaknál ezen pozíciók nem eredményeztek a korpuszban releváns különbségeket. A magánhangzók vizsgálatának másik hangsúlyos pontja a zártsági szembenállás vizsgálata volt, szintén figyelmet fordítva a szóban elfoglalt helyzetre. Az elemzésben megkülönböztettem: a) hangsúlyos, b) szó belseji hangsúlytalan és c) szuffixum előtti vagy szuffixumban betöltött helyzetet. Utóbbi csoportban szükségesnek tartottam egyes toldalékokat etimológiájukból eredő sajátos viselkedésük alapján külön is elemezni. Ide tartoztak a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* határozóragok és az *-uk/-ük, -unk/-ünk, -juk/-jük, -jünk/-jünk* igei személyragok és az *-uk/-ük, -unk/-ünk, -juk/-jük, -jünk/-jünk* birtokos személyjelek (Abaffy 1963: 21; Molnár 1963: 8–10; Papp 1961; Imre 1971 89–228, 271–289; Németh 2004: 54–70). A mászhangzók esetében a palatalizációs szembenállásokat, az *l* dentálveoláris hangok előtti vokalizációját, a hiátus jelenségét (függetlenül kialakulásának módjától) és annak betöltését, a geminálódást, az explozív *gy* és *ty* megjelenését, a *v* hang hasonulását, illetve a zöngés-zöngétlen párok (különös tekintettel *g* és *k*) viselkedését vizsgáltam (Abaffy 1963: 19–20; Deme 1959; Papp 1961; Imre 1971 241–270; Németh 2004: 72–95). A koartikuláció a konzonánsokra is hatást gyakorol, azonban a realizációjukban okozott különbségek nem minden esetben éreztethetők írásban,

illetőleg a korszak helyesírása nem tette lehetővé ezek elemzését. A mássalhangzók esetében ezért csupán a palatalizációnál különböztettem meg a hangsori pozíciót vizsgálva: a) a szó belseji, b) szó végi toldalék előtti, illetve c) abszolút hangsor végi előfordulásokat (vö. Abaffy 1963: 20). A morfológiai sajátosságok közül a superessivusi *-on/-en*, a locativusi *-t/-tt*, az illativusi *-ba/-ban*, az inessivusi *-ban/ba* helyhatározó rag váltakozást, illetőleg az *-n* igei személyrag viselkedését egyes szám első személyben figyeltem meg (Imre 1971: 32–323).

A jelenségeket kvalitatív és kvantitatív szempontból is igyekeztem megvizsgálni, ezért az elemzés során kialakított adattárban minden olyan helyet rögzítettem, ahol az adott sajátosság megjelenésére hangtani vagy morfológiai lehetőség van. A hangtani sajátosságok esetében például kigyűjtöttem minden olyan hangelőfordulást, amelyekben az általam kiválasztott nyelvjárási jelenségek megvalósulására releváns fonológiai környezet volt található. Hogy melyek voltak ezek a potenciális helyek, azt Németh Miklós módszerét követve a korábban említett források, szakirodalmi megállapítások és a történeti pótkompetencia segítségével állapítottam meg (Németh 2004). Az adattárban minden szótagi előfordulást adatoltam függetlenül attól, hogy egy adott lexéma hányszor szerepel egy szövegben, illetőleg hányszor ismétlődik, mivel maga a nyelvi anyag arról tanúskodik, hogy egy adott lexéma vagy morféma minden használata egy-egy tudatos vagy kevésbé tudatos választás eredménye.

Az adattárba nem kerültek be azok a lexémák, melyeknél nem dönthető el egyértelműen, hogy a lejegyzést helyesírási gyakorlat vagy nyelvjárási hatás formálta, olvasata ezért bizonytalan. A 16. században a hangjelölés szabályozatlanságának következtében a deákok igen sok egyéni megoldást alkalmaztak a lejegyzésben (lásd 6. fejezet). Ilyen egyéni megoldásokat találunk például a rövidítés és a betűkettőzés eltérő szokásánál. Előbbi esetében megfigyelhető egy sajátos gyakorlat, amely során egyes írnokok, ha két különböző fonémát ugyanazon grafémával jelöltek, s ez a két hang egymást követte egy szóban, akkor nem írták le a betűt kétszer, csupán egyszer. Ez a megoldás problémát jelenthet a középső nyelvállású palatálisok labiális-illabiális szembenállásának vizsgálatában, abban

az esetben, ha a szövegben az *ö* hang jelölése kizárólag betűkapcsolatos *ew*, s ezt egy *w* jelölésű hang követi pl. *Jdewel* [*idővel*] vagy [*idével*] (S5.), *rewjyd* [*revid*] vagy [*rövid*] (S246.). A palatális szembenállás vizsgálatában szintén nehézséget okozhat a helyesírás. Betűkapcsolatos jelölés esetén, ha a potenciálisan palatális vagy depalatális hangnak a jelét *j* vagy *i* hang követi, olykor szinte lehetetlen eldönteni, hogy végbement-e a palatalizáció (s jelölése az írnok megoldása miatt nem egyértelmű) vagy sem; például: *kjwanjok* [*kívánjok*] vagy [*kívánnjuk*] (S145.), *hallanj* [*hallani*] vagy [*hallanyi*] (S150.). Nehézséget jelent továbbá a gemináció és a hiátus, illetve hiátustöltés vizsgálata is, mivel egyes esetekben nem eldönthető, hogy hangtani vagy helyesírási jelenségre látunk adatot a szövegben. A gemináció vizsgálatában a fent bemutatott rövidítési szokások mellett nehézséget okozhat még az a szokás is, miszerint a rövidebb írásmód helyett egyes mássalhangzókat jelölő betűket megkettőznek az írkokok (lásd még 6.5.2. fejezet), nemcsak ott, ahol a fonotaktikai helyzet indokoltá teszi, de ott is, ahol valójában nem következhetne be gemináció. Vizsgálatomban ezért főként a szó belseji geminációra koncentrálok, ahol a VCV helyzet létrehozhatja a jelenséget, míg a szó végi eseteket fokozott óvatossággal kezelem. A hiátus létrejötte, illetve kitöltése a hangzó nyelv sajátossága, ugyanakkor más jelenségekhez hasonlóan írásban is megörökíthették az írkokok. A jelenség tanulmányozását nehezíti, hogy azokon a helyeken, amelyek egy hiátus lejegyzésének tűnnek, nem kizárt az írkok egyszerű hibázása, vagyis hogy kifelejt egy betűt. Valódi hiátus jelölésére ott gyanakodhatunk, ahol ezt a szó etimológiája is alátámasztja, például *loasok* ('lovászok' S24.). A hiátustöltés adatolása szintén nehéz, mivel bár feltételezhetjük, hogy ejtésben megjelen(he)t a hiátustöltő hang, ezt a nyelvhasználó írásban már nem szükségszerűen jeleníti meg. Svetkovics 19. számú levelében például a *reá* szót *rea* és *reja* változatban egyaránt megtaláljuk. Nem tudjuk pontosan megállapítani, mi motiválja az írkokot abban, hogy néhol lejegyezze a hiátustöltőt, néhol elhagyja. A hangtani okok mellett (a hang annyira rövid, hogy nem érzékeli) befolyásolhatja, hogy egyes szavaknak fokozatosan rögzül és függetlenedik az ejtéstől az írásképe, de az előző jelenséget egyszerű hibázás, kihagyás is okozhatja.

A vizsgálat célja a levelek elkülönítése a nyelvjárási jegyek alapján, ezért szükséges volt az adattár szűkítése. A korpuszok teljes anyaga ugyanis számos olyan morfémat és hangot tartalmaz, amelyben a fent felsorolt változók eltérő módon realizálódhattak a teljes magyar nyelvterület szempontjából, ám a missziliscsoportban ezen tájnyelvi variánsok egy része – annak ellenére, hogy ugyanezen területről származó, megegyező korú és típusú nyelvmélekek alapján várható lett volna – nem mutatott különbséget. Az identifikálás során ezért azokra az adatokra fókuszáltam, amelyeknél a változók megvalósulásában valóban különbség volt.

8.4.1.3. A nyelvjárási jegyek vizsgálatának eredményei

Az *e ~ ö* szembenállás

A korpusz leveleinek többségében a középső nyelvállású palatális magánhangzó illabiális változója adatolható. A szembenállást, mint korábban említettem, öt különböző fonetikai helyzetben vizsgáltam. Váltakozás minden kategóriában adatolható volt: a) hangsúlyos helyzetben: *Ezweggh* (S120.), *theben* (S140.); b) szó belseji hangsúlytalan helyzetben: *Pentékén* (S162.), *Ertette* (S162.); c) hangsúlytalan helyzetben – szuffixum előtti pozícióban vagy szuffixumban: *keretét* (S132.), *embérem* (S147.), *györgyet* (S138.); d) *l, r, j* előtti helyzetben: *zérént, kellene* (S160_b), *Eremesth* (S160.); e) *tött, vött, lött* tótípus: *wettem* (S122.), *vette* (S108.), *tegen* (S123.), *Ténnek* (S132.). Utóbbi csoporttal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy míg a korszakban a *tött, vött, lött* tótípus lexémái gyakran kivételt képeznek, és akkor is *ö*-zők, mikor a kontextus erősen illabiális, addig a korpuszban ezek a lexémák csak azokban a levelekben labiálisak, amiben más variánsok is. Az általam vizsgált misszilisekben egy csoport kivételével (S132., S147., S158., S160_b, S162.) az *ö*-zés mértéke 30% alatti, maximum 21%. A labiális variáns az *e*-ző és *ö*-ző levelekben egyaránt főként a hangsúlyos szótagban adatolható. Néhány kivételt leszámítva a jelenség ingadozást mutat a korpuszban, esetenként szövegeken belül is.

A levelezésben ezenfelül adatolható:

Az *i ~ ü, í ~ ű* szembenállás

A felső nyelvválású palatálisok használatában egységesek a levelek, variancia néhány lexéma esetében adatolható, amelyek a korpusz egészétől eltérve (*Fülöp, gyűlés, hűvös, művel, szűk, szükség, üzen*) az ajakkerekítés nélküli változót használják például S127., S135., S150. levél.

Az *i ~ ě, í ~ é* szembenállás

Az *i ~ ě, í ~ é* szembenállások nem köthetők a korpuszban olyan mértékben lexémához, mint az *i ~ ü* váltakozás. Az első szembenállás esetében a levelek többségében a zárt (például *ys, Jgin* [S130. S143., S158.], de *esmer, my es* [S120., S123., S159.]), míg utóbbi esetében inkább a nyílt változat realizálódik (*zegen, Azert* [S138., S143., S161_b], de esetenként adatolható a zárt is: *zegin, Azirt, pjnzemerth* [S123., S146., S155.]). A két jelenség egymástól függetlenül adatolható.

Az *u ~ o, ú ~ ó, ű ~ ő* szembenállások

Az *u ~ o, ű ~ ő* oppozíció esetében is viszonylag egységesnek mutatkozik a korpusz. Az *u ~ o* változók esetében a zártabb variáns főként a suffixumokban adatolható (leginkább a helyviszonyragokban), például *Arrwl, falwkbwl, hodwlth* (S120., S126., S151.); a nyíltabb variáns pedig az igei személyragban és birtokos személyjelben *twggjók, louok* (S127., 145.). Az *ű ~ ő* oppozíció zártabb variánsa a harmadik személyű személyes névmásban (*ű*), toldalékokban realizálódik leginkább *w [ű], twle, walamjbwl, felwl* (S138., S141., S159.), míg a nyíltabb gyakorta a *minemű* lexémában, valamint esetenként a suffixumokban *emberewnk* (S127., S128., S154.). A két jelenség nem feltételezi egymást, gyakran egymástól függetlenül adatolhatók. A jelenség ingadozást mutat a szövegben.

Az *o ~ a* szembenállás

Az *o ~ a* váltakozás adatolható, de ritka a korpuszban *Jowawal, Jowa* (S123., S137.). Használata ingadozást mutat.

Depalatális és palatális szembenállás

A korpuszban viszonylag kis mértékben, de adatolható palatális és depalatális váltakozás (például S139., S148., S149., S153., S154., S155., S164., S165. levelek). Utóbbi variáns használata kisebb mértékű, gyakran kötődik lexémához (*bizony, király, szegény*), illetőleg sok esetben a toldalék hatására jelentkezik (*asszonnak*). A variánsok használata ingadozik a levelezésben, esetenként egy szövegben belül is, ugyanazon szóalak esetében is.

Gemináció

Ahogy arra a fentiekben kitértem, a helyesírási/olvasati bizonyosság szempontjából azokra a fonotaktikai helyzetekre koncentráltam a vizsgálat során, ahol a VCV együttállás eredményezhet geminációt. A jelenség igen nagy ingadozást mutat a szövegben, melyben a nyelvjárási háttér mellett a helyesírás szerepe is fontos. A jelenség főként az *s* (*esset* [S120.]), *l* (*Tellesedýk* [S151.]), *ly* (*ollyat* [S125.]) és *r* hangok esetében adatolható (*Jrrette* [S125.]).

Hiátus

A korpuszban számos esetben tapasztalhatjuk, hogy azokon a helyeken, amelyeket ma a hangzó nyelvben hiátusként azonosítunk, az írnok két magánhangzót jelölő grafémát írnak; míg ott, ahol ma a hiátustöltést tapasztalhatjuk, a magánhangzók betűi közé egy mássalhangzót jelölő ékelődik. Ha ezekből az adatokból kizárjuk azokat az eseteket, amelyeket a graféma-fonéma megfeleltetések okoznak (ti. magánhangzót és mássalhangzót egyaránt jelölhetnek) és csak azokra koncentrálunk, amelyekben etimológiai és fonotaktikai szempontból létrejöhet hiátus, illetve annak betöltése, akkor feltételezhetjük, hogy a jelenségek írásbeli rögzítését látjuk. A vizsgált levelekben hiátusra engednek következtetni a *mýveltek* ('műveltek') (S48.), *mýjellje* ('mívelje') (S194.), *loasok* ('lovászok') (S24.), *hoa* ('hová') (S44.), *toáb(b)á* (S52., S57., S63., S64., S88., S91. stb.) stb. adatok. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a 16. századi beszélt nyelvben ezek a lexémák léteztek hiátusos vagy esetleg félhangzós mássalhangzót (-v- vagy -β-, ill. -j- vagy -γ-) tartalmazó

alakváltozatukban, amelyet a lejegyzők egy része hiátusnak érzékelt vagy egyszerűen csak így írt le (Szabó T.: 1960; Abaffy 1965: 199). A levelekben található adatok egy másik csoportja a hiátus betöltésére enged következtetni, például a *rejjam* (S30.), *Elotteyes* ('előtte es') (S76.), *dejjak* (S78.) stb. típusú adatok. Bár ez szintén a hangzó nyelvhez köthető jelenség, elképzelhető, hogy az írnok a beszélt nyelv sajátosságát vetette papírra.

8.4.2. A misszilisek csoportosítása a bennük adatható nyelvjárási jegyek alapján

A levelek tájnyelvi variánsaiból kialakított adattár a nyelvhasználati profil létrehozásának, a levelek elkülönítésének és csoportba rendezésének alapjául szolgált. A történeti dialektológiában több olyan kiadvány is jelent meg, amely valamely történelmi személy, csoport, irodalmi mű, terület stb. nyelvjárási sajátosságait mutatta be (Abaffy 1954, 1964, 1999; Benkő 1960). Ezen kiadványok egy részének a leírásai a kvalitatív elemzésekre alapoztak (pl. Molnár 1963). A 20. század közepétől azonban egyre nagyobb arányban jelentek meg azok az elemzések, amelyek a minőségi elemzés mellett a mennyiséget is vizsgálták (Abaffy 1964; Deme 1961; Papp 1961). A történeti dialektológiában módszertani szempontból kiemelkedő Papp László 1963-ban megjelent *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika* című munkája, melyben nem egyszerűen a mennyiségi vizsgálatok, hanem a célzott statisztikai elemzések létjogosultsága mellett foglalt állást a diakrón nyelvjáráskutatásban. Manapság, a kvantitatív dialektológia korában már természetes, hogy a történeti nyelvjáráskutatás is eredményesen alkalmaz matematikai, statisztikai módszereket (lásd Németh 2004, Gréczi-Zsoldos 2002, 2007, Berente 2017a, 2017b, Sinkovics 2017). A misszilisek elemzése során ezért magam is törekedtem leíró statisztikai módszerek felhasználására.

Az identifikáció során elkészítettem a misszilisek dialektológiai jellemzését, amely egy-egy szöveg esetében alapvetően a nyelvjárási jelenségek típusából (*e-ző*, *ő-ző*, *i-ző* stb.), illetőleg a variánsok közül a realizálódott változatok arányából állt (pl. az *e~ő* oppozícióban a variánsok aránya 73% és 27%). A profilok megalkotását

azok összevetése és a csoportok, vagyis kezek számának meghatározása követte. Egyértelmű volt, hogy ez nem lehet pusztán kvalitatív vagy kvantitatív alapú eljárás – bár sok esetben a minőségi jegyek már első pillantásra is elkülöníthetnek szövegeket, például egy *ö-zőt* (S₁₄₇.) egy *e-zőtől* (S₁₃₈.). Ugyanazon típusú jelenség megjelenésénél azonban már téves egyezést mutat a szempont, mint például az S₁₀₀. és S₁₀₁. levelekben egyaránt adatolható *l*-ezés a szövégen. Ez sugallhatja az egy kéz lehetőségét, az íráskép azonban egyértelművé teszi, hogy két teljesen más személy munkáiról van szó. Hasonló írásképű missziliseknél mindez már téves következtetéseket eredményez, a módszer ezért önmagában nem használható, de finom előválogatásra tökéletesen megfelel.

A kvantitatív elemzés a nyelvjárási jellemzés során is informatív. Az identifikációban azonban ezen eljárásnak (is) megvannak a maga korlátai. Ez egyfelől a vizsgálat céljából, másfelől a korpusz jellegéből következik. Az identifikálás folyamata ugyanis megkívánja, hogy a misszilisekről külön-külön készítsünk nyelvhasználati profilt, s ezt összevetve rendezzük a leveleket csoportokba. A kéziratok hossza változó, ezáltal a belőlük kinyerhető adatok mennyisége is. A rövidebb, pár mondatnyi levelek értelemszerűen kevés adattal szolgálnak, megbízható statisztika készítéséhez viszont elengedhetetlen a megfelelő mennyiségű adat. A számértékekre továbbá kihat maga a szöveg összetétele, hiszen azonos terjedelmű szövegek esetében is számolhatunk annak lehetőségével, hogy – nem szóismétlésből eredően, de – az egyik mintában nagyobb lesz bizonyos nyelvjárási jelenségek megjelenését segítő fonotaktikai helyzetek megjelenése. Mindez nem azt jelenti, hogy a rövidebb levelekben előforduló jelenségeket ne lehetne számszerűsíteni, a kapott értékeket viszont óvatosabban kell kezelni. A kvalitatív elemzés során a kutató elemezhet esetszámokat, illetve százalékos arányokat (vö. Papp 1963; Abaffy 1964.). Változó terjedelmű szövegek esetében azonban a legmegbízhatóbbnak az tűnik, ha a kutató mindkét értéket egyaránt figyelembe veszi (vö. Németh 2004.).

Célszerűnek tűnt tehát a kezdetektől a kvalitatív és kvantitatív megoldásokat együttesen alkalmazni mind a nyelvhasználati profilok, mind a csoportok kialakításában. Az elemzésnek ezen a pontján az egyesített módszerrel 56 kéz volt

dialektusa alapján elkülöníthető. Ez a szám azonban még mindig nagy ahhoz képest, amennyi deák a történeti háttértudás (lásd 2. fejezet), illetve a korábbi szempontok alapján elvárható volt. A kutatás e szakasza rávilágított arra, hogy további finomítások szükségesek. Megoldásnak az mutatkozott, ha a kvalitatív elemzés során az esetleges lexikai vagy morfológiai kötöttséget (pl. az *í*-zés esetében az *Azírtt*, vagy az *a*-zás esetében a *mast*) is figyelembe veszem. A kvantitatív elemzés is további módszertani megfontolású finomításokat igényelt, melyek szükségességét a hapax legomenonok problematikája jelezte. A 16. századi helyesírás szabályozatlanságának (pl. a palatálisok jelölésében) vagy egy ortográfiai hibának (téves betűkettőzés vagy rövidítés, egy *ö* hang *ew* betűkapcsolatos jelölésből kifejtett graféma) következtében az írásképp esetenként megegyezhet a nyelvjárási alakváltozattal anélkül, hogy a lejegyző valóban használná az adott területi variánst. A kvalitatív hangsúlyú elemzésben az egyszeri előfordulású adatok is nagyobb súlyt kapnak az értékelésben, ami növelheti a téves profil kialakításának esélyét. Ugyanakkor a kutató nem feledkezhet el arról, hogy egyes nyelvjárási jelenségek megvalósulásának kevesebb a lehetősége (mint például az *explozív gy*-zésnek az *í*-zéssel vagy *ö*-zéssel szemben), minek következtében jelentőségük ellenére hapax adatok lesznek a rövidebb terjedelmű szövegekben, a kvantitatív megközelítésben leértékelődnek. A misszilisek változó terjedelmű szövegek, jelentős részükben az imént említett problémának reális esélye van. Megoldást talán az adatok súlyozása jelentheti, melynek során a kutató egyfelől az adott szöveg terjedelmére is tekintettel van, másfelől a nyelvjárási jelenségek működését is figyelembe veszi; továbbá, ha az identifikáció alapját a rendszeresen visszatérő adatok képezik, az egyszeri előfordulásúak szem előtt tartásával.

8.4.3. A különböző nyelvjárási jegyek szerepe a kezek számának meghatározásában

Munkám korábbi fejezeteiben bemutattam, hogy a különböző nyelvhasználati sajátosságok más-más mértékben egyedítik az írnokokat. A dialektusok vizsgálatával kapcsolatban is ugyanez mondható el: a különböző nyelvjárási jegyek eltérő mér-

tékben azonosíthatnak egy írnokot. Az előző szempontokkal szemben a tájnyelvi elemzés alkalmával számolni kell azzal, hogy a nyelvterület különböző részein más-más jelenségek lesznek egyediek és mások általánosak, például a Dunántúli térségében az *á* utáni *o*-zás kevésbé teszi unikálissá egy deák nyelvezetét, mint az északkeleti vidékeken. Ennélfogva nem jelenthető ki, hogy bizonyos sajátosságok egyedienek, míg más jelenségek nem, hiszen ez mindig az adott korpusz keretein belül állapítható meg.

A korpusz levelei esetében a nyelvjárási profil megalkotásában és a kezek elkülönítésében a legmeghatározóbb jegyek a középső nyelvállású palatális magánhangzó labiális-illabiális variánsainak a váltakozása volt, mivel ezen különbségek rendszeresen és markánsan visszatérő jelenségei voltak a leveleknek; az oppozíció minden szövegben vizsgálható volt, függetlenül annak hosszától, mivel minden levélben voltak olyan lexémák, melyek lehetőséget adtak a varianciára. Pusztán az ***e~ö szembenállás*** lehetővé tette egyes kezek határozott kiemelését a misszilis-együttesből. A levelek közül egy csoport, a 132., 147., 152., 160_b, 162. misszilisek jól elkülöníthetők voltak az alapján, hogy bennük nagymértékben a labiális változó realizálódott (tovább erősítette az elkülöníthetőségét a többi nyelvi változó: amennyiben azok realizálódhattak a levelekben, szintén egyezést mutattak).

Az *e ~ ö* variancia mellett a profillétrehozásban és kézmeghatározásban a felső nyelvállású palatális labiális váltakozásának, a zártsági szembenállások közül az ***i ~ e, í ~ é, ü ~ ö különbségek bármely pozícióban***, az ***u ~ o határozóragokban*** (kevésbé a személyragokban), a **hiátus** megjelenése és betöltése (különös tekintettel a *továbbá* és *reá* lexémákban), **depalatizáció**, illetve **gemináció**. Utóbbi szembenállások előfordulásai a középső nyelvállású palatális magánhangzóhoz mérve ritkábbak, kevésbé alkalmasak arra, hogy egy nagyobb levélcsoportot fogjanak össze (pl. egy kéz többévi munkáját), mivel nincsenek folyamatosan jelen levelekben. Ezen sajátosságok ezért a finomabb elemzések részét képezték, a nagyobb halmazokat bontották tovább (lásd 204–211. oldal).

A misszilisekben ezeken felül is vizsgált sajátosságok, mint a palatizáció, az *l* kiesés, zöngésségi párok, a diftongusok, az *a ~ e, o ~ e, a ~ o* szembenállás, *-ba ~ -ban*

váltakozás, az *-on/-t/-ba*, az *-n* rag vizsgálata a fentieknél jóval kisebb mennyiségben volt adatolható. Ezen sajátosságok főként két szöveg szembeállításánál voltak döntőek az azonosság megállapításában. Az *explozív gy-zés*, a *v* hang hasonulása nem volt eredményes, a teljes korpusz megfelelő mennyiségű adatok hiányában.

Végezetül a kvalitatív és kvantitatív elemzések együttes alkalmazása az esetszámok és százalékos arányok, illetve a lexikai és morfológiai kötöttségek figyelembevételével differenciálta a korábban kialakított kategóriákat. A Svetkovics-levelezésben így összesen 28 csoportot (ezek részletes bemutatását lásd a 6. mellékletben), a Perneszy-levelekben 3-at, amelyek a következők voltak: 1) P₁, P₂, P₃, P₅, P₆, P₇, P₉, P₁₀, P₁₁, P₁₂, P₁₃; 2) P₄; 3) P₈. A Batthyány-levelekben 4-et eredményezett, összetételük 1) KL₅₉, KL₆₀, KL₆₉, KL₇₀; 2) KL₁₄₄, KL₁₄₇, KL₁₆₆; 3) KL₁₉₀, KL₁₉₁, KL₁₉₂, KL₁₉₅, KL₂₃₆, KL₂₃₇; 4) KL₂₃₄. A báziskorpusz és alkorpuszok összevetésénél egyes nyelvi profilok megegyeztek. A Perneszy-alkorpusz mindhárom csoportja, megfeleltethető volt egy-egy Svetkovics-kéziratnak. Az első csoport a 83., 100., 114.; a második a 163., 167.; míg a harmadik: 89., 131. leveleknek. A Batthyány-alkorpuszból szintén három profil volt megfeleltethető, a 2. profil a Svetkovics 2. és 3. számú, a 3. csoport 5., míg a 4. csoport a 4-es számú levéllel. Az első nyelvhasználati profilra nem volt párhuzam a korpuszban.

8.5. A NYELVHASZNÁLAT TOVÁBBI SAJÁTÓSÁGAINAK SZEREPE AZ AZONOSÍTÁSBAN

A nyelvudomány részterületeinek folyamatos fejlődése és az egyes ágazatainak összekapcsolása révén az identifikációkutatásban is újabb és újabb azonosítási szempontok jönnek létre. A nemzetközi szakirodalomban az új lehetőségeket egyre inkább a szöveg lexikai szintű elemeinek vizsgálatában látják (vö. Dothy 2007; Hiltunen–Peikola 2007). Ezen kutatások alapján az a nézet adja, hogy még az eredeti szöveghez nagymértékben ragaszkodó írók szöveghasználatában is hordozhatja a lejegyző sajátosságait, amely valamilyen nyelvészeti, főként stilisztikai, szociolingvisztikai, pragmatikai szempontból értelmezhető. Kérdés azonban, hogy

a kötöttebb, az írnokoknak kevés teret engedő műfajok (Tátrai 2011; Petykó 2015; Kuna–Simon 2017) esetében a szöveg mely része teszi lehetővé a lejegyző egyéni szóhasználatának érvényesülését.

Dothy pragmatikai kutatásaiban az írnokra jellemező szóhasználat helyének kérdésével is foglalkozik. Véleménye szerint ilyenfajta egyéni sajátosságok a szöveg formális (kötelező) részeivel (pl. formulák) szemben a leírásokban jelenhetnek meg, egy-egy lejegyző egyéni változatának megismerését pedig a hasonló események párhuzamos elbeszélései segítik leginkább (2007: 26–27).⁶⁶ Eredményei alapján felmerül annak a lehetősége, hogy a lexikai elemzés más kötött műfajokat, így a missziliseket lejegyző deákok megkülönböztetésében is hasznosítható.

Szövegtipológiai szempontból a misszilisek mint műfaj értelmezhetők (Tátrai 2011: 79–80; Kuna–Simon 2017: 268–269), a rajtuk keresztül folytatott nyelvi-társas interakciónak történetileg kialakult sajátos szabályrendszere volt, amely mind a szöveg létrejöttét, mind elemeit meghatározta (lásd 3. fejezet). A magánlevelek a hétköznapi kommunikáció szerves részét képezték, azon belül mégis kodifikált normák mentén felépülő és elkülönülő diskurzustípust alkotnak. A műfaj sajátja, hogy a szöveg számos eleme kötött, olykor nemcsak funkciójában, hanem formájában is. A misszilisekben ilyen erősen meghatározott részek a formulák, amelyek olykor szó szerint megegyeznek a különböző levelekben (vö. Papp 1964; Terbe 2015). Ezen kötöttség ellenére sem zárhatjuk ki azonban, hogy a boszorkányperekhez hasonlóan a misszilisek is lehetőséget adtak az írnok nézőpontjának megjelenésére. Kérdés azonban itt is, hogy a levél mely részei azok, amelyek akkora teret engednek az írnoknak, hogy saját szóhasználatát is megjelenjen benne. Megválaszolásához szükséges különválasztani azt, hogy az adott szociokulturális kontextusban a nyelvi viselkedés mely jegyei köthetők a kézhez és melyek a fejhez. Egy diktált levél egészétől alapvetően azt várhatjuk, hogy a diktáló szóhasználatával és nézőpontjából íródik, nem pedig egy – az interakció szempontjából közvetítő – harmadik fél perspektívájából. A levélírás e gyakorlata kevés lehetőséget hagy a lejegyzőnek a szöveg formálására. Az utóbbi évek kutatásai azonban rávilágítanak arra, hogy

66 Elméletének működését a salemi perek négy írnokának kézíratainak szemléléstette (2007: 29–39).

vannak olyan helyzetek, amikor az írnok is alakíthat a szövegezésen. Terbe Erika 2015-ben megjelent tanulmányban hívta fel a figyelmet a misszilisek formulái és a szövegtörzs megformálása közti különbségekre, s rámutatott az előbbi varianciájára, amely sokszor ellentétben áll a diktálás után készült szövegtörzstől elvárható kötött szóhasználattal.

8.5.1. A formulák szerepe az azonosításban – stílári és szociolingvisztikai jegyek

Terbe a Svetkovics-levelek egy csoportjában vizsgálta meg a levélrészek változottságát, s arra a következtetésre jutott, hogy a formulák szerzősége nem minden esetben a fejhez, hanem olykor a kézhez köthető. Ennek magyarázata az lehet, hogy a kor levelezői az ismétlődő, formális egységek elkészítését időnként a deákokra bízta (2015: 119–122). Ezen részek ezért a lejegyző számára szabadabb teret engedtek, ez pedig változatosságot is eredményez ebben a levélrészben is. Vizsgálatában Terbe több különböző formulát vetett össze (formulákról lásd 3.5.3. fejezet), s három különbséget határoz meg közöttük. Az első a formula tartalma; a második annak nyelve; a harmadik, csak az aláírásokra vonatkozó különbség pedig a formulában szereplő név írásmódja.

A tartalmi eltérésekkel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy kisebb különbségekre lehet számítani az egyes levelek és írnokok között. A lejegyző ezekben a részekben sem kapott teljesen szabadkezet. Egyfelől kötötték korának szociokulturális szabályai (lásd 3.5.1. és 3.5.4. fejezet), másfelől meg kellett felelnie diktáló és a címzett (normába illeszkedő vagy esetenként eltérő) elvárásainak (vö. Terbe 2015: 119). A formulák a levél küldőjének nézőpontjából (Tátrai 2011: 213) készültek, s az ő pragmatikai szándékát fejezték ki, ami szintén korlátozta az írnok mozgásterét.

A jelen kutatás során Terbe elméletét követve feldolgoztam a teljes Svetkovics-levelezés, illetve az alkorpuszok formuláit. Minden formula esetében találni varianciát, ám ahogyan azt Terbe is megjegyzi, többnyire nem jelentős az eltérés. Nagyobb különbségek a kezdő formulákban és a velük (többnyire) párhuzamos

tartalmú címzésekben, valamint az aláírásokban vannak. A bevezető formulák és címzések esetében a szóhasználatban, illetve a formula elemeinek meglétében vagy hiányában találni eltérést. Lexikai variancia a címzettre használt jelzők között mutatkozott. A vizsgálat során csoportosítottam a leveleket a bevezető formulák tartalma és a címzett személye alapján. A változás jól láthatóan a címzett személyével van összefüggésben. A latin formulák közül a leggyakoribbak a: *Magnifice domine et frater Nobis honorande, Salutem etc | seruitiorum commendationem* (28.; 1558), *Magnifice domine et Sororie nobis obseruandissime, Salutem et Seruicij | nostrj Commendationem* (40.; 1565), *Magnifice domine, sororie et tanquam fili obseruande, Salutem et nostri | Comendacionem* (25.; 1558) változatok, amelyeket csak időnként váltanak fel a hasonló felépítésű, de más jelzőket is tartalmazó változatok: *Spectabilis et Magnifice domine, et Amice Nobis obseruandissime, | Salutem et seruiciorum Nostorum Commendationem*. (13.; 1552); *Egregie Nobis dilecte, Salutem et Omne bonum* (252.; 1575), *Generosae ac Magnificae Domine Vestri filij Nobis obseruande. Salutem et | et Seruicij Nostri commendationem* (255.; 1575), *Circumspecte nobis dilecte* (20.; 1555). A *spectabilis* és *egregio* kezdésnél látható, hogy a bevezető formula a címzett személyével együtt változik, vagyis a szociokulturális szituáltsághoz igazodik. A *generosae* kezdetű formulák esetében azonban akkor is tapasztalunk varianciát, ha a címzett ugyanaz. A Svetkovics-levelezés elején a Kanizsay Orsolyának, illetve a levelezés végén a Batthyány Boldizsárnak írt levelekben találni erre példát. A Kanizsaynak írt misszilisek között egy magyar (*Kezenetemet es zolgalathomat Jrom kegelmednek. mynth | Jo Azzonyomnak*. [9.; 1550]) és több latin nyelvű bevezető formula is van. Utóbbiak egy kivétellel a *Spectabilis* kezdetűek (*Spectabilis et Magnifica domina nobis observandissima, Salutem et Seruiciorum | nostrorum Commendationem*. [31.; 1562]). A 11. levél (1551) azonban eltérve a címzettnek szóló többi levélről, *generosa* kezdetű (*Generosa et Magnifica domina Nobis obseruantissima, Salutem et | seruiciorum Nostorum Comendationem*). A formula változása valószínűleg az írnok nyelvhasználatával indokolható, bár a Kanizsaynak írt levelek között nagyobb időbeli eltérés van (ugyanakkor a további fennmaradt kéziratok már mind *spectabilis* kezdetűek). Hasonló különbség van a Svetkovics-levelezés

végén, ahol a Batthyány Boldizsárnak írt 251., 255., 256. levelek bevezető formulája szintén a *generosae* kifejezéssel kezdődik, ellentétben az ifjabb Batthyány esetében általában használatos *magnifice* ... formulákkal, amely viszont a környező levelekben megjelenik (pl. 249., 250., 253.). A bevezető formula szóhasználata ebben az esetben mindenképpen az írnok egyéni nyelvhasználatához kötődik, s így meghatározza a kezdet, melyet a paleográfiai elemzés is alátámaszt (vö. Szilák 1979).

A levelek elkülönítésében az aláírásnál adatolhatók még olyan tartalmi különbségek, amelyek segíthetik az identifikációt. Ezek az eltérések azonban nem tévesztendőek össze Svetkovics Katalin aláírásának folyamatos módosulásával, amelyet valószínűleg maga is kontrollált, s amely összefüggött családi állapotának változásával (Terbe 2015: 120–121). Aláírásainak három fő típusa volt. Az elsőben csak a neve szerepelt, pontosabban keresztnéve és férje után felvett családnéve (*Bottjani Katerina* [26.; 1558], *Chatherina Bathjanyj* [27.; 1558]). Aláírásainak másik nagy csoportjában a keresztnév mellett a családi állapotára való utalás és a férj neve is szerepel. A típus további két alkategóriára osztható: a) Svetkovics teljes neve szerepel a családi állapotra utaló kifejezések és férj neve mellett (*Catherina Swethkojth, magnifici quondam domini francisci de Battian relicta etc* [207.; 1571]); b) csak a keresztnév szerepel a családi állapotra utaló kifejezések és férj neve mellett (*Catherina Magnifici quondam domini francisci de Battjan etc Relicta Vidua etc* [205.; 1571]). A harmadik típusban a saját név mellett a családi állapotot kifejező szavak állnak (*Catherina Swethkowjcz Vidua*, [235.; 1572]). (vö. Terbe 2015: 120–121). Kivételt jelent ez alól a 252. levél (1575), amely a keresztnévet és a férj családnévét tartalmazza az özvegyiségre utaló kifejezések mellett (*Caterina Battjannyj etc Relicta Vidua etc*). A levél az aláírás összetétele és paleográfiai szempontból is elkülönül környezetétől. Az aláírás elemei egy kézen belül is változhatnak, az írnok kifelejthet egy-egy elemet, vagy – a körülmények miatt – rövidíthet is. A Svetkovics levelezés utolsó éveiben erre több példa is van, így a 255. és 256. kéziratokban is láthatjuk. A 64. levéltől kezdődően a 212. levélíg azonban úgy tűnik, hogy két írnok, aki paleográfiai és hangjelölésében elkülönülő kéz többnyire vagy a) vagy b) változatot használja. A paleográfiai csoportosítás első keze legtöbbször kihagyja

a Svetkovics családnevet az aláírásból, míg a második kéz beleírja. Kivétel persze akad a csoportokban, az aláírás figyelembevétele viszont ennek ellenére is jól működő szempontnak tűnik.

A tartalmi sajátosságok mellett az elkülönítést az is segítheti, hogy milyen nyelven írták a formulákat. A Svetkovics-levelek zömében (a befejező formulát leszámítva) a szöveg ezen része latin, s csak egy kisebb csoportban magyar (Terbe 2015: 118–119). Felmerül a kérdés, hogy a nyelv megválasztása vajon kinek a nyelvi kompetenciáját tükrözi. A válasz részben egyértelmű: hiszen, ha az írnok nem ismeri a nyelvet, nem írhat rajta hosszabb szakaszokat. Perneszy András levelei azonban árnyalják ezt a képet. Perneszynek magyar és latin nyelvű (teljes) levelei egyaránt maradtak fenn, tehát mindkét nyelvet ismerte olyan szinten, hogy fogalmazni tudjon rajta. A magyar szövegtörzstől leveleiben a formulák nyelve variálódik, a változás pedig szorosan kapcsolódik a címzett személyéhez. Így például a latinul nem tudó Svetkovics Katalinnak rendszerint teljesen magyar leveleket írt. Mindezek alapján elképzelhető, hogy a formula nyelve a címzethez igazodik. A Kanizsay Orsolyának írt misszilisek ezt igazolhatnák, de a mindkét nyelvet ismerő személyek esetében az elmélet megdőlni látszik. Érdekes összefüggés azonban, hogy Svetkovicsnál a fennmaradt magyar formulás levelek legtöbbje a Nádasdy–Kanizsay házaspárnak szólt. A befejező formuláról Papp és Terbe is megállapítja, hogy nem különült el olyan mértékben a szövegtörzstől, mint más levélrészek, a nyelvük ezért többnyire magyar (Papp 1964: 1–18; Terbe 2015: 118). Lehetségesnek tartom, hogy azokban a Svetkovics-levelekben, amelyekben a befejező formula mellett a bevezető, esetleg az aláírás is magyar, a nyelvválasztás oka, hogy a szövegrészeket is diktálták.

Az írnokok azonosítása során a nyelvválasztás a levelek elkülönítésében és az azonosság megerősítésében is segítséget jelenthet. A korai Svetkovics-misszilisek közül például a 17. levél tér el a környezetétől nyelvválasztásában, míg a későbbi levelek közül az S75. és S110. is: ezek kezdő formulája magyar, míg a környező leveleké latin. Ugyanakkor a nyelvválasztás a korai levelek közül a 2-től a 10-ig egyáltalán nem segíti az elkülönítést, mivel itt az írnokok (paleográfiai, ortográfiai szempontból láthatóan több személy) folyamatosan magyar kezdő formulát hasz-

nálnak, míg a korpusz más részeiben a latin formulák vannak túlsúlyban. A formula nyelve, mint a levelek elkülönítésének szemponja jelen korpusz esetében csak kevés sikerrel alkalmazható, egyfajta gyengébb előválogatási szempont, ugyanakkor más kéziratcsoportoknál használata megfontolandó.

Tanulmányában Terbe felhívja a figyelmet az aláírások egy további sajátosságára, a *Svetkovics* név eltérő írásmódjára (2015: 120). A jelenség elemzése részben a helyesírás tárgykörébe tartozna, részben viszont a szociolingvisztikáéba. A 16. század heterogén hangjelölési gyakorlatát ismerve elsőre talán a név lejegyzésének változása nem tűnik többnek, mint a központi norma nélküli helyesírás eredményének. Ez a benne szereplő *v* (*v*, *w*, *u*), *t* (*t*, *th*), *i* (*i*, *j*, *y*, *ÿ*) hangok jelölésénél igaz (vö. Terbe 2015: 120), ám a szó eleji *s* és a szó végi *cs* esetében már szociolingvisztikai szempontok is szerepet játszanak. A lejegyző nyelvi repertoárjába nyelvtudása vagy műveltetése révén kerültek be. A név végi *cs* varianciája szintén összefügghet az írnok származásával. Svetkovics Katalin családja szláv (szlavón) eredetű (lásd 4.2. fejezet), a család neve nagy valószínűséggel a *svet* 'világ' főnévből képzett az-*ic* ('ifjabb, fiatalabb, kicsi') családnévképzővel, vö. *Andrić*, *Jovanović*, *Obrenović* stb. A toldalék végi *ć* [te] a magyar *cs*-től [tʃ] palatalizáltabb hang (vö. Gósy 2004; Volenec 2013)⁶⁷. A magyar anyanyelvű beszélő percepció és artikulációs bázisából hiányzik, rendszerint a magyar *cs* vagy *ty* hanggal helyettesítik. A Svetkovics családnévben a szó végi *cs* és *ty* írásmódok változása tehát ezzel magyarázható. Azonban Terbe felhívja a figyelmet arra, hogy a név írásának egy *cz* változata is létezik. A Svetkovics családnév Svetkovics Katalin szignóiban, testvéreinek, Erzsébetnek és Máriának írt levelek címzésében adatolható, ahol egyaránt váltokozást mutat az írásképe. Megjelenik a *cz* (*Swetthkowiycz* [S198.], *Swetthkovicz* [S200.]), a *cs* (*Swetthkovich* [S205.]) és a *th* (*Swetthkowitz* [S61.]) jelölésmódokkal egyaránt. A korszakban a *cz* betűkapcsolatot a *cs* jelölésére is használták, a korpuszban a nevet *cz*-vel író kezek pedig ezt a jelölésmódot másutt, a magyar *cs* lejegyzésére is alkalmazták, itt tehát valószínű, hogy a *ć* [te]-t az írnok megfeleltette a [tʃ]-nek.

67 Hasonló névadásról Ivan Bojničić (1899), ill. Emilija Laszowskit (1899) a Cvitković famíliákról.

Azokban a levelekben viszont, ahol a *th*-s megoldást adathallhatjuk, valószínű, hogy az írnok nemcsak hallotta, hanem olyan jelentősnek érezte az eltérést a magyar *cs* hangtól, hogy ezt az írásban is megjelenítette. Hogy minek köszönhető ez a fajta érzékenység, nem megállapítható, azonban az írnok nyelvi profiljának részét képezi, hiszen a percepciós bázisáról ad információt. A jelenség további vizsgálata akár más, nem magyar eredetű családnevek bevonásával nemcsak a kézazonosításban lehet a későbbiekben hasznos (egy újabb szempontként), hanem a korabeli két-nyelvűséget is segíthet jobban megismerni.

A további levélrészekben (keltezés, befejező formula) nem találtam olyan különbségeket, amelyek összekapcsolhatók lennének az írnokok váltakozásával, azonban az sem kizárható, hogy más levelezések esetében ezek a szakaszok is informatívak lesznek az azonosításban.

A fej és kéz viszonyában fontos kérdés, hogy a formulák változása mögött mi, pontosabban ki áll. A misszilisek a levél küldőjének nézőpontjából készülnek, aminek a formulák is alá vannak rendelve, tartalmukban tehát a diktáló határozza meg azokat. Ha a formulában nagyobb tartalmi változás van, amelyet a felek közti társas viszony nem indokol, úgy a stiláris változás mögött pragmatikai szándék jelenhet meg. A Nádasdy–Kanizsay-levelezésben több példát is látunk erre (tréfálgatások, magasabb fokú tiszteletadás). Amennyiben a változás mögött semmilyen beszélői szándék nem észlelhető, úgy nem pragmatikai kötöttségű, hanem a műfajhoz kötődő stiláris különbségről beszélünk (Pusztai 1988). A levél műfajára jellemző stílustól való eltérés okozója a fej és kéz egyaránt lehet. A probléma megoldásához szükséges a formulákat külön elemezni típusuk és nyelvük szerint. Svetkovics Katalinról tudjuk, hogy nem beszélt latinul (4.2. fejezet), így a latin formuláinak varianciája az írnokhoz kötődik. Némi kivételt jelent ez alól aláírásának időbeli módosulása, amit tartalmában a fej határozhatott meg. A különböző típusú aláírások egy időszakon belüli váltakozása, illetve a kisebb tartalmi variancia azonban ismételt stíluskülönbség, ami az írnokokhoz kötődik, hiszen nekik volt meg a kompetenciájuk hozzá. A magyar nyelvű formulák esetében Svetkovicsnak is megvolt a nyelvi tudása, hogy a formulák különböző változatait

diktálja, így azokról nehezebb megállapítani, kinek a nyelvhasználatát tükrözik. Nem zárható ki, hogy valóban ő fogalmazta meg mindezeket a levélrészeket, de nagyobb a valószínűsége a kezdő formulák esetében a szövegtörzshöz fűződő tartalmi és fizikai viszonyuk alapján.

Terbe Erika a formulák elemzését a missziliszek azonosításának lehetséges szempontjaként veti fel. Elmélete kiterjesztett korpuszon is működőképes, s a dokumentumtípus egyik sajátos azonosító szempontjának is tekinthető, igaz használatukban továbbra is akadnak kérdéses pontok, amelyek megválaszolásához az eddigieknél is nagyobb mennyiségű levél vizsgálatára és mai napig alakuló és cizellálódó elméleti-módszertani megfontolások beemelésére, adaptálására lesz szükség.

8.6. PRAGMATIKAI SAJÁTOSSÁGOK VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI A KÉZAZONOSÍTÁSBAN

Korábbi kutatásaim során figyeltem fel arra, hogy a 16–17. századi levelezések némelyikében ugyanazon levélírónál a személyes névmások helyén álló megszólításformák azonos címzett esetében, néha csak egy-egy levél erejéig megváltoznak, noha ezt a társadalmi és szituációs kontextus nem indokolná. Csányi Ákos és Nádasdy Tamás levelezésében például Csányi saját kezű missziliszeiben Nádasdyt *kegyelmednek* szólítja (1556. július 27.), míg a paleográfiai szempontból is jól elkülöníthető, deákok által írt leveleiben *nagyságod* formát használja (pl. 1561. november 11.). Ugyanezen jelenség Nádasdy Kanizsay Orsolyával folytatott levelezésében is visszatér (például az 1550. július 6-án és szeptember 4-én írt levelei között). Mivel a felek közti hierarchikus viszony változatlan, a missziliszek szövege pedig úgy van megformálva, mintha maga a fej írná azokat (lehet diktálás, esetleg a másolás), a megszólítások változása nem indokolt. A jelenség hátterében feltételezhetően nem a címzett és küldő kapcsolatában bekövetkezett fordulat áll, hanem az, hogy a missziliszeket más-más személy jegyezte le.

Dothy szerint a szöveg narratív részei adnak lehetőséget az írnok sajátos szóhasználatának megjelenésére, ami a kézazonosításban is felhasználható.

Az írnokok elkülönítése nyelvhasználatuk pragmatikai szempontú elemzésével azon a megfigyelésen alapul, mely szerint a diskurzusból minden beszélő érvényesíti saját nézőpontját a szöveg létrehozása során (Dothy 2007; Tátrai 2011). A nézőpont vagy perspektíva a kognitív nyelvelméletben azon pontot jelenti, ahonnan az aktuális beszélő szemléli és leírja az eseményeket, illetve a világot (vö. Tolcsvai 2000; Tátrai 2011). A nézőpont a szöveg egészének megformálására hatással van, a névmások használatától egészen a látványos stilisztikai különbségeket okozó lexikai választásokig⁶⁸. A szóhasználat változatossága a perspektívák közti váltás szembetűnő jele. Egy helyváltoztatást leírhatunk a következő módon: *Éva Pestre jött.*, de megfogalmazható így is: *Éva Pestre ment.* Mindkét ige kifejezi a cselekvést, irányultságuk azonban attól függ, hogy az aktuális beszélő hol helyezi el magát a térben. Az ige mellett (még mindig ugyanazt a cselekvést leírva) a példamondatban változhat a személy és a hely megjelölése is a beszélő szemszögétől függően; például: *Anya Pestre jött.*, *Éva ide jött.* A történeti szövegekben a nézőpont szövegformáló hatásának vizsgálatára a nemzetközi szakirodalomban találunk példákat. A salemi boszorkányperek kognitív pragmatikai elemzése rávilágított arra, hogy az előre meghatározott sémák mentén felépülő műfajok, mint például a perek, a kötött szöveg egységek ellenére is alkalmasak a pragmatikai vizsgálatokra (Dothy 2007; Hiltunen–Piekola 2007). A történeti szociopragmatika célja, hogy a különböző korszakok nyelvhasználatában megfigyelje, miként hat a társadalmi kontextus a pragmatikai jelentéssel bíró nyelvhasználatra (vö. Culpeper 2010: 75), vagyis az egyén, illetve csoport hogyan használja fel a beszélői szándék elérése érdekében a „szociolingvisztikai repertoárját” (Sárosi 2015: 135). A diskurzusok elemzésével hozzáférhetővé válnak azok a többnyire akaratlanul hagyott jegyek, amelyek segítségével következtethetünk egy személy egyedi nézőpontjára (Dothy 2007: 27–29) s rekonstruálhatjuk a megnyilatkozás célját, a beszélő „szándékát és vélekedését” (Petykó 2015: 147).

68 A lexikai variancia, mint az egyéni stílus hordozója már hosszú ideje a részét képezi a szerzők (különösen szépirodalmi) azonosításának azon műfajok esetében, amelyek nagyobb teret engednek a szövegformálásban a szerzőnek.

A megszólításformák használatának minden korban megvolt a szabályrendszere (Pusztai 1967; Sárosi 2003). A norma megsértése udvariatlanságnak, sőt sértésnek is számíthatott. A 16. században megszólításra szolgálhatott a személynév, a foglalkozást (pl. *kapitány* stb.), a felek közti viszonyt kifejező névszó (*barátom*, *anyám*, *férjem* stb.), illetve a második személyű személyes névmás önmagában, kiegészülve a *kegyelmed* és *nagyságod* névszókkal (vö. Domonkosi 2002, 2007). Utóbbi elemek idővel önállósultak, s gyakran már a névmás nélkül szerepeltek a szövegben. A különböző megszólításmódok használata mindig is igazodott a levelezőpartnerek közti társadalmi viszonyhoz.⁶⁹ A fennmaradt misszilisek alapján rekonstruálhatjuk, hogy az egyes megszólításokat a hierarchia mely pontjain lévő személyek hogyan, kinek az irányába alkalmazhatták. Ezt a 11. táblázat foglalja össze.

11. táblázat. A megszólítások a levelezőpartnerek hierarchikus helyzetének függvényében

Hierarchikus viszony	Megszólítás		
feladó → címzett	te/ti formák vagy hiányzó megszólítás és E/2 igealakok	<i>kegyelmed</i>	<i>nagyságod</i>
magasabb → alacsonyabb	KL59., KL60., KL144., KL147., KL152., S20., S23., S37., S49., S208.		

69 A megszólításmódok és a hierarchia kapcsolatának bemutatása szétfeszítené a dolgozat kereteit, így csak a téma szempontjából releváns névmást és az annak helyén álló névszókat mutatom be.

(közel) egyenlő	S2., S3., S4.	S5., S6., S8., S10., S17., S25., S30., S33., S34., S35., S36., S38., S40., S41., S42., S43., S44., S45., S46., S47., S48., S50., S51., S52., S54., S56., S57., S58., S53., S55., S60., S61., S62., S63., S64., S65., S66., S67., S68., S69., S70., S71., S72., S73., S74., S75., S76., S77., S78., S79., S80., S81., S82., S83., S84., S85., S86., S87., S88., S89., S90., S91., S92., S93., S94., S96., S97., S98., S99., S100., S101., S102., S103., S104., S105., S106., S107., S108., S109., S110., S111., S112., S113., S114., S198., S200., S205., S207., S222., S233., S246., S239., S245., S248.	S26., S28.
alacsonyabb → magasabb		S7., S9., S11., S13., S14., S15., S21., S22., S29., S31., S32., S39., S59., S95., S98.	S12., S19., S26., S27., S28., S27., P1., P2.

A szövegek tanulsága szerint a *te/ti* névmásokat önmagukban a hierarchia magasabb fokán álló személy alkalmazhatta az alacsonyabb pozícióban lévő felé. Ezt láthatjuk Batthyány Ferenc unokaöccsével (KL_{144.}, KL_{147.}, KL_{152.} stb.) és feleségével folytatott levelezésében (KL_{59.}, KL_{60.} stb.). Ha a levelezőpartnerek hierarchikus helyzete nem tért el nagymértékben, esetleg hasonló vagy akár egyenlő volt, többnyire a *kegyelmed* (második személyű névmással vagy önmagában) megszólítást alkalmazták, ahogyan ezt például Svetkovics Katalin Batthyány Kristóffal folytatott levelezésében is nyomon követhetjük (pl. S_{34.}, S_{35.}, S_{36.} stb.). A *nagyságod* forma ezzel szemben a nagyobb hierarchikus különbségben a magasabb rangot betöltő személy megszólítása volt, például Batthyány Boldizsáré a Perneszy Andrással folytatott levelezésben (P_{1.}, P_{2.} stb.).

A társadalmi normák által előírt megszólításoktól való eltérésre több példát is találunk a kora újkori misszilisekben, ám gyakorinak nem nevezhető, háttérben pedig többnyire pragmatikus okok állnak. Az eltérés két módja a felül- és alulcímzés (vö. Sárosi 2003). A felülcímzés esetében a társadalmi pozíció által megkívánt megszólítás helyett magasabbat használtak, mint a Várday–Losonczy perlekedésben (bővebben erről lásd Sárosi 2003); míg utóbbi ennek fordítottja. Amennyiben az alulcímzés a címzett jóváhagyásával történt, úgy a bizalmasság jele is lehetett, Nádasdy Tamást például ismerősei egy szűk köre, így felesége és fivére szólíhatta *kegyelmednek*. A címzett beleegyezése nélkül azonban az alulcímzés udvariatlan, sőt sértő gesztus volt.

A deákok és az ideiglenesen írnoki pozíciót betöltő servitorok, familiárisok uraiktól alacsonyabb társadalmi rangban álltak, ami az általuk használt megszólításokon is látható. A második személyű névmást önmagában soha, a *kegyelmedet* ritkán, legtöbbször pedig a *nagyságod* kifejezéseket használták a főurak irányába. Véleményem szerint ennek a normának a következménye az, hogy egyes írnokok még a más nevében írt levelekben is a saját pozíciójuktól és nem a fejtől elvárt megszólítást alkalmazták. Ezen eltérő formák szövegbe kerülésének két módját valószínűsítem: az írnok megszokásból nem tud váltani vagy szándékosan használja a magasabb változatokat. Használatuk olyan személyhez kötődik, aki

gyakran ír önmagánál magasabb pozícióban lévő embereknek. Az első esetben a megszólítási forma szövegekbe kerülése mechanikus, az írnok nem tud eltérni a megszokott gyakorlattól. A második esetben a megszólítási forma alkalmazása szándékos. Elképzelhető, hogy a forma használatával az írnok célja egy esetleges sértés elkerülése, ezáltal önmaga és a címzett közti status quo fenntartása volt.⁷⁰ Mindkét esetben lehetségesnek tartom, hogy a szövegek nem az elsőként diktált változatok, hanem tisztázatok.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a megszólítás változása valóban az írnok döntése-e, nem pedig a fej pragmatikai szándékát tükrözi. Terbe a misszilisek szövegtörzsét kötöttebb egységnek tartja, melynek tartalmát a levél küldője határozza meg, olykor szó szerint, például a diktálás esetében (2015: 117). Mindez kizárná, hogy a deák bármilyen módon változtasson a szövegen. A szövegtörzs a fej üzenetét hordozó szövegegység, ezért mindenképp kevesebb teret enged a lejegyző szóhasználatának érvényesülésére, bár Terbe sem zárja ki annak lehetőségét, hogy itt is tetten érhető a deák nyelvhasználatának nyoma. Utóbbi megjegyzést Dothy elmélete is támogatja, amely szerint a jegyek, amelyek segítségével következtethetünk egy személy egyedi nézőpontjára, a diskurzusban sokszor nem szándékosak (2007: 27–29). A probléma megoldását a fej más, hasonló tartalmú és célú leveleinek összehasonlítása jelentheti. Ha azt látjuk, hogy bizonyos perlokúciós hatások elérését célzó levelekben (pl. kérés, bocsánatkérés, fenyegetés, feddés) a megszólításformák változtatása gyakori, úgy a fejhez kell rendelni a jelenséget. Ha azonban azt tapasztaljuk, hogy hasonló tartalommal és szándékkal írt levelek esetében a szokásos megszólítástól való eltérés ritka vagy hapax, akkor azt az írnok személyéhez kell rendelni.

A személyes névmás helyén álló főnév varianciája eddigi kutatásaim alapján nem gyakori, ugyanakkor az írnoki profil meghatározó része lehet, mivel igen egyéni vonását mutatja a scriptornak, és bevonható az írnokok azonosításába is. A jelen

70 Főként azoknál a scriptoroknál lehetett ez a fajta tiszteletadás lényeges, akiket a címzett ismert. Fennállhatott annak lehetősége, hogy azonosításukkal a szöveg formába öntése a személyükhöz is kötődik és létrejön a normasértés.

korpuszban ezért megvizsgáltam a szövegtörzsben alkalmazott megszólításokat. A szövegeket a megszólításhoz használt lexéma és címzett alapján elkülönítettem. Svetkovics Katalin levelezésében a személyes névmás (E/2), a *kegyelmed* és a *nagyságod* megszólításokra találni adatot. A variánsok használata többnyire megfelel a kor szokásainak. Az alacsonyabb társadalmi státuszba tartozó személyek, mint például Márton sáfár, Mátyás tisztartó megszólításakor a levélíró a második személyű névmást használta (pl.: *En teneked azth hagyom* [S37., 1564], *walamj Sajtothys hattak wolth az majornenel | aztjys Rea Rakjad merth az nekwł zwkelkedem, es ne mong | ennekem hog nem marad Boltjysar wramtwl* [S49., 1567]). Rajtuk kívül a Batthyány Kristófnak írt levelek némelyikében találni még a megszólítás ezen módját (*Jrod azt hog Mikor walamit kerz* [S2., 1538], *kerlek kewlg Meegh eg zer erthe* [S3., 1538], *atte leueledet meg Ertettem* [S4., 1541]). A hasonló vagy magasabb rang esetébe legtöbbször a *kegyelmed* megszólítási formák alkalmazását tapasztalhatjuk, legyen szó akár a nádorról(!), akár Svetkovics egyik hűgáról. Ezen formák a levelek tartalmával nem állnak összefüggésben, amit talán legjobban a Nádasdyval salétrom és golyóbis cseréjéről folytatott alkudozása (benné több ízben a kérés, bocsánatkérés, felszólítás illokúciós aktusával, pl.: *kmed Meg | bochassa hogj En az globjys dolgarol illjen kjessen | vallazt tezek* [S14., 1552], *azjert kmedet | kerem Ne hagyjon kmed annekewl* [S15., 1552], *az saletrom | felewl Jo vallazt varok kmedtel* [S16., 1552]) szemléltet. Mindemellett a *kegyelmed* forma a teljes Svetkovics-levelezés leggyakoribb megszólítási módja, ám ebben valószínűleg az is nagy szerepet játszott, hogy a misszilisek zömét hasonló társadalmi rangban lévő személyeknek írták. Batthyányné leveleiben a *nagyságod* megszólítás csak alkalmanként tűnik fel a Nádasdy Tamásnak és Batthyány Kristófnak küldött néhány levélben.

Szerencsés eset, hogy néhány kivételtől eltekintve a címzettek egy részéhez több levél is szólt, így lehetőségem nyílt a megszólítási formák váltakozásának összevetésére egy címzett levelein belül. Varianciát, ahogyan fent jeleztem a Nádasdy Tamásnak és Batthyány Kristófnak írt levelekben találni. Mindkettejük megszólítására alapvetően a *kegyelmed* variánst használták az írnokok. A nádorhoz írt tizenegy levél esetében ezalól csak a S12., S19., S27. számú misszilisek jelente-

nek kivételt, amelyekben az addigi megszólítási formákat a *nagyságod* váltja fel. A Nádasdy és Svetkovics közti hierarchikus viszony a levélváltás alatt változatlan. A *nagyságod* megszólítást tartalmazó levelekben nincs olyan illokúciós aktus, amely indokoltá tenné az addigiakhoz viszonyított felülcímzést (sőt, ilyen tartalom a *kegyelmed* megszólítású levelekben van). A váltás tehát nem származhat a fejtől, hanem a lejegyzést végző kéz beavatkozása. Oka a bevezetőben leírt feltevéseken kívül pontosabban nem meghatározható. A három levél a megszólítási forma használata és írásképe alapján is elkülönül a címzetthez akkoriban írt levelektől. Hasonló váltakozást figyelhetünk meg a Batthyány Kristófnak küldött 46 levélben is. A misszilisek közül kettőben (S26., S28.) a kontextushoz viszonyítva felülcímzés van, míg háromban (S2., S3., S4.) a második személyű személyes névmás mellett sem a *kegyelmed*, sem a *nagyságod* formák nem szerepelnek (sem a névmást kiegészítve, sem önmagukban). A Nádasdynak küldött levelekhez hasonlóan a kontextus nem tette indokoltá a megszólítás váltását, ami a levélfolyam többi tagja alapján csupán alkalmi. Úgy gondolom, hogy a varianciát ismételten a kéz változása okozta. A személyes névmás helyén álló megszólítási forma a szövegeket határozottan elkülöníti a környező misszilisektől, mind az S2., S3., S4., mind az S26., S28. kéziratok esetében. Az S2., S3., 4. számú levelekben a névmási megszólítás önmagában történő alkalmazása kapcsolatot teremt az egyik alkorpusz, Batthyány Ferenc leveleivel. A párhuzamot a paleográfiai, helyesírási elemzések is megerősítik.

Batthyány Ferenc legtöbb (a korpuszban szereplő) magyar levelének unokaöcsé és felesége a címzettjei, de találunk néhány főúrhoz szólót is. A misszilisekben szinte folyamatos az egyes szám második személyű megszólítás. Ez alól az egyetlen kivételt a Doroszlayval írt békelevél jelenti (KL61.): ebben a bán szakasza alapvetően a személyes névmási megszólítást alkalmazza, amittől egyetlen esetben tér el. A szöveg végén található egy *kegyelmed* megszólítás, illetve annak rövidítése – bár megjelenését talán a befejező formula indukálta. Valószínű, hogy a megszólítás ezen módja Batthyány nyelvhasználatát tükrözi, amit írnokai szigorúan követtek akkor is, amikor a levelek szövegét lejegyezték. Jó példa erre a feleségével közösen írt levél, amely paleográfiai szempontból egy kézhez köthető (KL166.). A levél

kettős osztatú, első fele a bán, második Svetkovics üzenetét tartalmazza. Az első szakasz kezdő formulái és megszólításai illeszkednek az unokaöcs és nagybáty közti levélváltásba. Svetkovics része kezdő formulájában idomul a Batthyány Kristófhöz írt levelekhez, azonban Batthyányné legtöbb leveléhez képest nem a *kegyelmedet*, hanem a második személyű névmási megszólítást alkalmazta. A jelenség oka, hogy a levelet író deák közvetlenül a bán szolgálatában állt (esetleg szekretáriusa volt) s hozzászólt a Batthyány által diktált levelekben a személyes névmás önmagában való használatához. Ettől a gyakorlattól nem tudott eltérni, vagy nem érezte szükségesnek a váltást akkor sem, amikor Batthyányné volt a diktáló. Mindez megalapozza annak a gyanúját, hogy Svetkovics 2., 3., 4. sorszámmú levelei is hasonló módon, férje személyes deákjának alkalmi megbízásával készültek.

Perneszy András fennmaradt magyar nyelvű leveleinek címzettjei a Batthyányak. A hierarchia alacsonyabb fokán álló szervitor következetesen a *nagyságod* variánsát alkalmazza saját leveleiben. Svetkovics Katalinnak alkalmi írnokaként viszont vált, s a Batthyányné által használt *kegyelmed* formulát alkalmazza. A névmások helyett használt megszólítási formák alapján Perneszy munkái nem különíthetők el úgy, mint a bán deákjáé; viszont írnoki jelleméről megállapítható, hogy alkalmazkodó, a diktáló nyelvezetét hűen követi.

A 8.5. alfejezetben a misszilisírnokok megkülönböztetésének egy új szempontját jártam körül. Az elmélet alapja, hogy az írnok nyelvhasználati gyakorlata a diktálás teremtette szituációs kontextus ellenére is nyomot hagyhat a levélben. A párhuzamos műfajok szövegei már rámutattak arra, hogy a szöveg megfogalmazójának nézőpontja abban az esetben is megjelenik a produktumban, ha az kötött és kevés szabadságot hagy a szerzőnek. Ugyanakkor kérdéses volt, hogy a mások által megfogalmazott, esetleg diktált levelekben is lehetséges-e az írnok, kéz nézőpontjának megjelenése. A Svetkovics-levelek arra hívták fel a figyelmet, hogy egyes esetekben az írnok a diktálás ellenére is változtat a szövegen. Ez a módosítás feltehetőleg nem szándékos, sokkal inkább berögződés vagy pragmatikai szándék eredménye. A vizsgált korpuszban ezen különbségek a személyes névmások helyén álló meg-

szólítások varianciájában nyilvánult meg. A jelenség nem gyakori, ugyanakkor markáns jellemvonása egyes írnokoknak, hozzájárul az írnoki profil megalkotásához. A szempont az identifikációs vizsgálatok során segíti a kéz és a fej nyelvhasználatának elkülönülését. Egy meghatározott időszakon belül, ha a levélfolyamban paleográfiai szempontból változást látunk a misszilisekben, ugyanakkor a levél nyelvhasználatának alapvető vonásai nem vagy csekély mértékben módosulnak, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a konstans változat áll legközelebb a diktáló nyelvhasználatához. Azokban a levelekben, ahol a levélfolyam többi tagjától jelentős módon, illetve az állandóságot mutató, visszatérő elemekben látunk hirtelen váltást, ott a deák nyelvhasználatának megjelenését kell feltételeznünk. Ugyanakkor mindez egy-egy deák elkülönítését is segíti, hiszen az írnoki jellemvonás része az is, hogyan viszonyul a deák különböző diktálók nyelvváltozatához. A Svetkovics Katalin S26., S28., levelei azért is különülnek el környező, illetve az S2., S3., S4., misszilisek esetében az azokat követő levelektől, mivel a többi levélhez/írnokhoz hasonlóan nem követik Svetkovics *kegyelmed* megszólítását, hanem valamilyen más változatot használnak. Ezzel pedig nem csak saját nyelvváltozatukat engedik érvényesülni, de írnoki attitűdjük is megmutatkozik.

8.7. A NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK ÍRNOKAZONOSÍTÁSBAN BETÖLTÖTT SZEREPÉNEK ÖSSZEGZÉSE

Jelen fejezetben a nyelvhasználati sajátosságok írnokazonosításban betöltött szerepét, ennek elméleti háttérét és alkalmazásának lehetőségeit mutattam be. Az itt tárgyalt szempontok a nyelvhasználat eltérő területei, ezért vizsgálatok tanulságaira már az egyes alfejezetek végén részletesen kitértem. A teljes fejezet végén pontokba szedve vázolom a nyelvhasználati sajátosságok és az identifikáció vizsgáلتa anyag, illetve az elemzések alapján levonható (általános) következtetéseket.

A fejezetben bemutatott **nyelvhasználati szempontokról** egységesen elmondható, hogy azok **korlátozottan hozzáférhetők a misszilisekben**. A dokumen-

tumtípus keletkezési körülményei eleve kizárják bizonyos jelenségek szövegbeli előfordulásának, így elemzésének is a lehetőségeit. A korszak helyesírási gyakorlatai a nyelvjárás fonológiai sajátosságainak (például a hosszúság különbségeinek, vagy a palatalizáció egyes eseteinek stb.) megfigyelését gátolják, míg a diktálás ténye a pragmatika és szociolingvisztika tárgykörébe sorolható jelenségek (életkorra, nemre, csoportra jellemző, stiláris jegyek, vagy az egyéni nézőpont megjelenésének több mozzanata) érvényesülését nehezítik, illetve akadályozzák meg. Az **idiolektus egyes elemei** ennek ellenére **mégis adatolhatók** a levelekben, ezáltal az írnokok azonosításában (gyakran jelentős) szerepet kapnak.

A 16. századi magyar nyelv egymástól jól elkülöníthető **területi** változatokban létezett, amelyek között fonológiai, morfológiai és lexikai különbségek is voltak. A korpusz leveleinek nyelvhasználatában a hangtani sajátosságok számos esetben képezték az identifikáció részét, sőt az írnokok elkülönítésében, a toldalékoknál és szókészlet elemeinél nagyobb mértékben vettek részt. Ennek oka, hogy utóbbiakhoz viszonyítva a hangtani sajátosságok, eltérések nagyobb mértékben voltak adatolhatók a szövegekben, ami elsősorban a nyelvi elemek egymáshoz viszonyított számával magyarázható. Lényeges megjegyezni, hogy az identifikációba nem azért kap helyet egy-egy nyelvjárási jegy, mert megfeleltethető a korszak egy rekonstruált dialektusának, hanem mert oppozícióba állítható. A 16. századi nyelvjárások hangtani szabályai a korszakra már kialakultak és viszonylag stabil sajátos, területhez nagyrészt kötődő rendszereket alkottak, így ezeken könnyebben észlelhetők a szembenállások. A morféma használatában is kialakult rendszer, de kevésbé kötődött területhez, s az elemek közti keveredés is előfordult benne (lásd inessivusi és illativusi esetek ragjai). A tájszavak használatában is kialakult egy-egy területi norma, ám ezek olyan kismértékben jelennek meg a feldolgozott szövegekben, hogy inkább csak árnyalják a következtetéseket.

Az egyes **hangtani jellemzők** közül a középső nyelvvállású labiális (hosszú és rövid) magánhangzó(k), illetve az illabiális felső nyelvvállású (hosszú és rövid) magánhangzó(k) elemzése volt a legeredményesebb. Ugyanakkor ezeknek a jegyeknek a vizsgálata önmagában gyakran nem elegendő ahhoz, hogy egy nyelv(járás)

iprofílt jól körülhatároljon, ezért további, ritkábban előforduló jelenségekkel történő kiegészítésre van szükség.

A **szociolektus jegyeinek** és az írnokok pragmatikai sajátosságainak megjelenésére a szöveg keletkezési körülményei igen szűk teret engednek. Előbbi esetben a kétnyelvűség, illetve a szóhasználat (különösen formulákban) segítheti az írnokok elkülönítését, s így alkalmas lehet a levelek nagyobb kategóriákba történő rendszerezésére.

A **pragmatikai sajátosságok** azonosításának színtere ezzel szemben inkább a szövegtörzs, ahol a megszokottól eltérő szóhasználatok és fordulatok segítenek egy-egy írnok azonosításában. Jelen korpuszban a megszólításmódok tették lehetővé, hogy a levelek küldői mellett a leveleket lejegyző személyek perspektívája is megjelenjen a szövegben. A jelenség nagyobb csoportok létrehozását nem teszi lehetővé, a részletes írnoki profil kialakításához azonban hozzátartozik. A szöveg létrejöttének módja miatt az írnokok pragmatikai sajátosságainak azonosítása nem könnyű feladat, s csak kevés adattal szolgál. Feltárása azonban igen érdekes és fontos adalékokkal szolgálhat a levelek létrejöttének kontextusáról.

Amennyiben összevetjük az egyes nyelvhasználati sajátosságok produktivitását az azonosításban, rögtön szembeötlik, hogy a nyelvjárási jegyek elemzése több levélre és jóval nagyobb adatszámmal elemezhető és használható, mint a szociolingvisztikai, stílus vagy pragmatikai sajátosságok. Ebből a szempontból elmondható, hogy a **dialektológiai markerek megfigyelése kulcsfontosságú** a misszilisírnokok azonosításában. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy minden missziliscsoport más, ezért könnyen előfordulhat, hogy az egyik levélcsoporton produktív szempont más korpuszok esetében már nem működik hasonló hatékonysággal.

9. A SZEMPONTOK ÖSSZESÍTÉSE, A CSOPORTOK KIALAKÍTÁSA

9.1. A VIZSGÁLATI SZEMPONTOK ALKALMAZÁSÁNAK TAPASZTALATAI

Az írnokok azonosítása során nyelvhasználati sajátosságok elemzését, illetve az egyes szempontok szerinti csoportosítást a teljes írnoki profil kialakítása követte. A profil kialakításában minden sajátosság szerepet játszott; az elkülönítésben, illetőleg az azonosításban viszont nagyobb jelentőséget kaptak azok a vonások, amelyek a korpuszban bármilyen módon egyedítették a szöveget. A csoportok létrehozása során folyamatosan haladtam az egyes kritériumok mentén, mérlelve, hogy az egyes szempontoknak milyen az azonosító erejük. A kezek meghatározásában többnyire a különböző kritériumok sajátos kombinációja játszott szerepet. A csoportosításban és az azonosításban a legnagyobb kihívást a levelek változékonysága jelentette. Az írnokoknak ugyanis nemcsak a kézírása, hanem a nyelvhasználata is változott idővel. A levelek elemzése során azt tapasztaltam, hogy viszonylag kevés olyan azonosító jegy van, amely változatlan a korpuszban, s ez egyaránt igaz a paleográfiai és a nyelvi sajátosságokra. Előbbiben egyes betűk (esetenként a szókezdő *h*), betűkapcsolatok (különösen *th*) és néhány szó (például *az, és, hogy*) volt, amelyek írásmódja viszonylag állandó. A nyelvhasználatban pedig egyes hangok jelölése (*ö, ü, ty, gy*), illetve szavak írása (nevek, kötőszavak, igeekötők, névmások), a területi sajátosságok maradtak változatlanul.

A szinkrón kriminalisztikaelméletben megjelenő (lásd 2.3. fejezet) abszolút egyedi jegy kategóriára nem találtam példát. Ugyanakkor a korpuszban az egyes szempontok vizsgálata során akadtak olyan jegyek, amelyek ehhez hasonlóan viselkedtek. Ilyen a helyhatározó ragok különírása, amely az S₂., S₃., S₄. leveleket jellemezte, illetve a névelő hasonulása és egybeírása a lexémával, amely az S₄. misszilisben volt adatolható. Hasonló a Svetkovics családnév *z*-vel történő írása

(Zwethkowjch) például az S107. és S109. missziliselnél. Mindez nem egyenlő az abszolút egyedítő jegy fogalmával, inkább a Mancetova–Orlova–Slavuckaja által megfogalmazott általános sajátosságok kontextusban való feltűnőségével (2006: 145). Itt azonban határozottan és élesen különítik el a szövegeket, valóban teljesen unikálisak. Meggondolandó ezért az abszolút egyedítő jegy fogalmának újraértelmezése, és kijelentése annak, hogy ilyen általános identifikáló marker nem létezik és nem is létezhet; egy adott szövegcsoporthoz belül azonban valóban vannak annyira ritka és markáns vonások, amik teljesen egyedivé tehetnek egy kéziratot. Az abszolút egyedítő jegy tehát csak kontextusban létezhet, ott azonban erősebb azonosító értéke van, mint az általános sajátosságoknak. A levelek zömét viszont nem egyetlen egyedi tulajdonság jelenléte, hanem több, sajátos kombinációban való elrendeződése alapján sikerült csoportosítani. A profil megalkotásában a szöveg minden eleme szerepet kapott, de a rendszerezésben és az azonosításban nem, ezért az alábbi bemutatásban is azokat az elemeket emelem ki, amelyek az identifikációban meghatározóak voltak.

A levelek csoportosítását paleográfiai alapon kezdtem meg. Az írásképpel alapján történő rendszerezést a szöveg makroszintű elemein alapuló rendszerezés követte. Jelen esetben a formulák (ezek közül az aláírás és kezdő formula) használata alapján történt a besorolás. A szempont nem írta felül a paleográfiai, ugyanakkor megerősítette az előbbi csoportosítást. Ezt követte a pragmatikai, a hibatipológiai, a helyesírási, majd a nyelvjárási jegyek alapján történő besorolás. Mivel az egyes levelek megírása között olykor jelentős időbeli távolság is eltelt, ezért, ahogyan a korábbi fejezetekben utaltam rá, nem vártam el teljes mértékben pontos egyezést.

A vizsgálat végén a Svetkovics-levelekben összesen 33 nyelvhasználati csoport jött létre (7. melléklet). A csoportok terjedelme igen eltérő volt, egyes nagyobbakba több tucat (pl. 1. csoport 70 levél), míg másokba csak egy-egy misszilis volt sorolható (pl. 23., 26. csoport). Utóbbiak esetében mérlegelnem kellett, hogy az írónoki profilok megalkotása, az írónokok meghatározása során milyen mértékben, illetve módon használom fel ezeket. Pontosabban, hogy egy levelet, egy egyszeri nyelvi produktumot azonosnak tekintek-e egy deák nyelvhasználati profillal,

magával az írnokkal. Ez a kérdés az identifikációs vizsgálatok egyik legnehezebbje. A szinkrón azonosítási eljárások több minta alapján alkotnak meg egy profilt, esetükben azonban ezek a minták általában könnyebben beszerezhetők (lásd 2.2.2. fejezet). A történeti szövegeknél a rendelkezésre álló vizsgálati anyagon kívül újabb minták beszerzése egy profil felállításához nehéz, gyakran lehetetlen az iratpusztulás miatt. Mindebből úgy tűnik, hogy a történeti azonosításnak nincs más választása, mint minden szöveget egyenlőnek tekinteni az írnokkal. Ez azonban csak részben igaz. Vannak olyan írnokok, akiknek csak egyetlen szövege maradt fenn az idők során, őket valóban csak egy kézirat alapján lehet jellemezni. Azonban számolnunk kell azzal is, hogy nem ismerünk minden misszilist, ezért mindig fennáll annak a lehetősége (még ha ez talán túlzón optimistának is tűnhet), hogy újabb dokumentum kerül elő, amelyek árnyalják a profilálást. Szerencsésebbnek tartom ezért az írnokok azonosításában két kategória bevezetését: az írnoki és levélprofilét. Az **írnoki profil** több kézirat alapján kialakított leírás, amely figyelembe veszi az írásképen, nyelvhasználatban bekövetkezett változásokat, ilyen szempontból tehát egy dinamikus kategória. A **levélprofil** egyetlen szöveghez kötődik, nem tudja az időbeli változásokat lekövetni, statikus kategória. A két kategória között átjárás van abból a szempontból, hogy a minta bővítése során a levélprofilok (feltehetőleg némi módosulással) írnoki profilokká válhatnak. A Perneszy-levelezésben például a 9. számú kézirat önmagában áll, csak levélprofil alakítható ki belőle. Ha azonban összevetjük a Svetkovics-levelekkel, látható, hogy paleográfiai szempontból hasonlóságot mutat több levéllel (pl. S32.), amelyek a 4. nyelvhasználati profil részei. A levél és a csoport jellemzőinek összevetésével látható, hogy a Perneszy-misszilis párhuzamot mutat a Svetkovics-szövegekkel, beemelhető a csoportba, így az a profil, ami eddig egy levél volt, már egy írnoki profil részét képezi.

A teljes korpusz vizsgálatával összesen 19 írnoki profilt hoztam létre. Az írnoki profilok kialakítása során tehát figyelembe vettem annak a tényét, hogy az egyén írásképe és nyelvhasználata is változik, de az egyes tényezők nem feltétlenül egyszerre módosulnak. Például a hangjelölésbe új elemek is kerülnek, módosul a

duktus, míg a rövidítési rendszer, a Svetkovics név helyesírása alig változik (ezek fordítottja is igaz lehet). A csoportokat ezért rugalmasan kezeltem, a változó azonosság elvét alkalmazva több, esetleg más szálakon kapcsolódó leveleket is felvéve az egyes halmazokba. Az írnoki profilok létrehozása során kérdéses volt, hogy hány levéltől alakítható ki egy-egy ilyen csoport. Már két levél is elegendő, hogy árnyalja a képet valaki nyelvhasználatáról, ezért az írnoki profil meghatározásához már két misszilit is elégségesnek vettem. Ez a megközelítés igen megengedő, s valószínűleg hiányos profilokat eredményez, ugyanakkor kiindulópontnak alkalmas. További levélcsoportok vizsgálata után a jövőben ezen minimumszám módosítása átgondolandó. A teljes korpuszban voltak esetek, amelyekben még a változó azonosság elvével sem sorolhatók megnyugtatóan egyik vagy másik csoportba, így nem kerültek be az írnoki profilokba. Ezek a levelek egy külön halmazt alkotnak, róluk csak levélprofil készült, írnokaik teljes nyelvi profiluk megalkotása és azonosítása további összehasonlító vizsgálatot igényel más, jelen korpuszon kívüli levelekkel. Ebbe a halmazba jellemzően a levelezés elejéről és végéről származó dokumentumok kerültek. Hogy kik voltak ezek a személyek, nem tudhatjuk biztosan. Feltételezhetjük, hogy nem személyesen Svetkovics Katalint szolgálták, ugyanakkor állhattak a Batthyány család alkalmazásában akár írnokként, vagy (ami még elképzelhetőbb) más feladatkörben.

A rendszerezést követően az írnoki profilok csoportjai a következőképpen alakultak:

1. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók jelölése betűkapcsolatos (g̃y, l̃y, ñy, t̃y), az ö hang jelölésére egy szövegen belül is több megoldást használ a kéz, betűkapcsolatos és mellékjelező variánsokat egyaránt, fő variánsai az ew, ö, ő; az ü hang jelölése mellékjelező, fő variánsa w̃. A *hogy* szó írásmódja *hog̃y*. A rövidítés leggyakoribb formája: .k., a toldalék elé többször a teljes lexéma egy hangja ékelődik *kenek*, *k̃det*, *ketek*. Az aláírás változik, a 72. levéltől a keresztnévvel és a férjre való utalással szerepel leginkább. Nyelvjárási sajátosságok: erősen e-ző (hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt pl. *Eremest*; a hiátus a *továbbá*

lexémában (*Toaba*), más helyeken nem betöltött (*hean*); az *n ~ ny* oppozícióban a szóvégen a depalativált hang jelenik meg rendszerint, szó belsejében a palativált; illabiális *í*-zés, zárt *í*-zés, *ü ~ ö* szembenállás zártabb variánsa. Ide tartozik Svetkovics 41., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 62., 63., 64., 67., 68., 72., 73., 76., 77., 78., 81., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 101., 121., 126., 127., 129., 130., 133., 135., 136., 138., 139., 140., 142., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 156., 159., 164., 165., 166., 169., 171., 172., 178., 182., 183., 185., 187., 188., 189., 190., 198., 199., 211., 212. levele. A levelek mennyisége alapján, illetve abból kiindulva, hogy Svetkovics Katalin több különböző helyszínen keltezett levelének a keze, feltehetőleg a nemesasszony személyes szolgálatában álló deák. A misszilisekben az írkokra tett utalások alapján (lásd 9.2. fejezet), ő Balázs deák. Személyazonosságáról többet jelenleg nem tudunk.

2. profil: hangjelölése kevert; a *gy*, *ly*, *ny* hangok jelölése betűkapcsolatos (*gȳ*, *gȳ*, *lȳ*, *lȳ*, *nȳ*, *nȳ*), a *ty* fonéma jelölésében gyakori a mellékjelező betűkapcsolatos megoldás (*tȳ*, *tȳ*, *thȳ*), de mellette mellékjel nélkül is megtalálható a szövegben (*tȳ*, *thȳ*, *tȳ*, *thȳ*). Az *ö* hang jelölésére egy szövegben belül is több megoldást használ a kéz, betűkapcsolatos és mellékjelező variánsokat egyaránt (*ew*, *eŵ*, *ě*, *eo*, *o*), az *ü* hang jelölése mellékjelező (fő variánsa *w*). A *hogy* jelölése előbb *hogi*, majd folyamatosan átalakul *hog* formára. A rövidítés *k*-, a toldalék legtöbbször egyszerűen hozzákapcsolódik *k:twl*. Nyelvjárási sajátosságok: erősen *e*-ző (hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt pl. *Eremest*, *teb*). A *továbbá* szó alakja: *thowaba*; a szóvégen az *n* depalativált, zárt *í*-zés (*igin*, *zegin*), *ü ~ ö* szembenállás zártabb variánsa a személyes névmásban. Ide tartozik Svetkovics 7., 9., 13., 19., 20., 22., 23., 29., 30., 31., 32., 33., 43., 44., 47., 54., 55., 56., 60., 65., 66., 68., 70., 71., 74., 80., 115., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 134., 141., 146., 148., 149., 155., 158., 160., 161., 163., 167., 168., 170., 176., 177., 179., 186., 192., 194., 195., 210., 216., 217., 222., 229., 230., 231., 234. levele. A kéz által írt misszilisek mennyisége, illetve az alapján, hogy Svetkovics több helyen kelt levelének írka, feltehetőleg Batthyányiné személyes szolgálatában álló deák vagy szekretárius. Személyazonosságáról többet jelenleg nem tudunk.

3. profil: hangjelölése betűkapcsolatos, az *ö* hang jelölésének fő variánsa *ew*, az *ü* hangé *w*. A *hogy* szó írásmódja *hog*; a rövidítés leggyakoribb formája *kmed*, *.k.*, a toldalék közvetlenül kapcsolódik a rövidítésekhez (*kmedhoz*, *knek*). A *továbbá* alakja *Thowaba*. Nyelvjárási sajátosságok: *e-ző*; *l ~ ly* szembenállásban depalatális változat szóvégen (főként *király* szóban); az *i ~ ü* szembenállásnál *i-zés* (*zykewlkewdem* [S14]), az *é* helyén *ié* hang (*Cyepletnem* [S14], *azjért* [S15]); *ü ~ ö* szembenállás zártabb variánsa. Svetkovics 10., 11., 14., 15., 16., (talán 255. és 256.) levele tartozik ide. Az ide sorolt utolsó két levél csoportba tartozása némileg bizonytalan. Az írásképb en vannak különbségek, de egyes betűk hasonlósága erős (*k, h* formálása), a formulák közül ezekben a csoportokban bukkan fel a *Generosae* kezdetű kezdőformula. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi ír noki feladatokat ellátó személy.

4. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók jelölése betűkapcsolatos (*lj, nj, tj*), gy esetében mellékjeles variáns is adatolható (*ġ*). Az *ö* hang jelölése kevert, alapja az *e* és *o* betűk kombinációja (fő variáns: *ĕ*). Az *ü* hang jelölése mellékjelező (*ŵ*). A *hogy* szó írásmódja *hogy*. A rövidítés leggyakoribb formája *keg*. toldalékolva: *keġet*. Az aláírásban szerepel a vezetéknev: *Swethkojth*. Nyelvjárási sajátosságok: a korpusz más leveleihez viszonyítva erősen *ö-ző*, hangsúlyos (*hġyġn* [S48.]) és hangsúlytalan helyzetben (penzġm [S116.]) egyaránt adatolható a labiális változat. Hiátus a *továbbá* lexémában adatolható (*Toaba*). Enyhe illabiális *i-zés* (*Jzen* [S106.]), *ü ~ ö* szembeállításban főként a nyíltabb variáns realizálódik. Ide sorolható Svetkovics 48., 61., 104., 105., 106., 108., 111., 112., 113., 116., 132., 147., 152., 162., 173., 174., 180., 201., 207., 208., 220., 224., 252., 251. és Perneszy 9. levele. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi ír noki feladatokat ellátó személy. Mivel az általa írt levelek egy jelentős része Pornón íródott, lehet hogy egy ideig ott szolgált (talán tisztartóként). Egy ízben átmásolja Perneszy András levelét.

5. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók (*gi, lj, nj, tj*) és az *ö* hang jelölése betűkapcsolatos (*ew, eo*), az *ö* hang fő variánsa *eo*; az *ü* hang jelölése mellékjelező (*ŵ*). A *hogy* szó írásmódja *hogj*. A *továbbá* lexéma alakja *Towaba*, ritkán

Toaba. A rövidítés leggyakoribb formája *.k.*, a toldalék közvetlenül a rövidítéshez kapcsolódik *knēk*, egyes esetekben *e* előzi meg: *kenēnek*. Az aláírásban a családnév *Swetkowitz*. Nyelvjárási sajátosságok: a korpusz többi tagjához viszonyítva *ö-ző*, *e ~ ö* oppozícióban hangsúlyos (*feolsege* [S98]), az *ü ~ ö* szembenállásnál mindkét helyzetben realizálódik a fonéma (*szewken* [S97.], *peor* [P4.], *mjnemeo* [S99.]). Ide tartozik Svetkovics 97., 98., 99., 102., 103., 123. és Perneszy 4. levele. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

6. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók jelölése betűkapcsolatos (*g̃j, l̃j, ñj, t̃j*), az *ö* hang jelölésére egy szövegen belül is több megoldást használ a kéz, betűkapcsolatos és mellékjelező variánsokat egyaránt, fő variánsai az *ew*, *eo*, de az *ü* hang jelölése mellékjelező, fő variánsa *w̃*. A *hogy* szó írásmódja *hog̃j*. A rövidítés leggyakoribb formái a *keg.* és a *k.*; toldalékolás nincs. Az aláírásban a családnév a *Swetthkowitz*. Nyelvjárási sajátosságok: erősen *e-ző*, hiátus nincs a *továbbá* lexémában (*Thowabba*), esetenként más fonotaktikai helyzetben is betöltött: *Reiaj̃ok* (S157.); az *ü ~ ö* szembenállás esetében szövégen és a személyes névmásban a nyíltabb variáns jelenik meg. Ide sorolható Svetkovics 37., 137., 157., 161., 181., 191., 193., 196., 197., 200., 202., 203., 204., 205., 206., 209., 210., 214., 215., 218., 219_b, 221., 222., 225., 227., 228., 232., 233., 235., 236., 237., 238., 239., 241., 242., 243., 245., 249., 253., 254. és 257. levele. A csoport paleográfiai szempontból párhuzamot mutat a 2. csoporttal, ám helyesírása és hangjelölése eltér (2. csoport: *hog, Swetkovittj/y*, 4. csoport: *hog̃j, Svetkovicz*). Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

7. profil: hangjelölése betűkapcsolatos, a *gy* jelölésében sajátos *gh* megoldás gyakori, az *ö* hang jelölése *ew*, az *ü* hang jelölése *w*. A *hogy* szó írásmódja *hogh*; a *meg* szó többnyire néma *h*-ra végződik. A rövidítés leggyakoribb formái *k.* és *kegh*, előbbihez toldalék nem járul, utóbbihoz közvetlenül kapcsolódik (*kegh:nek*). Az aláírásban a családnév megjelenik (*Swethkowitz*). Nyelvjárási sajátosságai: *e-zés* enyhén (*Therekezñek* [S100.]) és erősebb *ö-zés* (főként hangsúlyos szótagi helyzetben: *wezewn* [S83.], *felew̃k, Ewsmerewm* [S100.]) jellemzi. A *továbbá* lexémában hiátus nincs (*Thowaba*). A csoportba Svetkovics 83., 100., 114., valamint Perneszy

1., 2., 3., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18. és 23. levele tartozik. Perneszy András, aki alkalmanként Svetkovics Katalin leveleit alkalmilag papírra vetette.

8. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók és a palatális labiális magánhangzók jelölése is igen vegyes (g: g, gi, ġ; ly: l̥, li, l̥j, l̥j; ny: ñ; ö: ew, eñ, o, eu, ø, eú; ü: ü, u, w). A *hogy* szó írásmódja *hog*, *hog*. A *kegyelmed*, *nagyságod* rövidítése csak a 24. és az 5. misszilisben adatható, jele k. Nyelvjárási sajátosságok: labiális e-zés (*kezikbe, erekkeul, pispek*) és ö-zés (*kewlt, Mehetewt*), labiális i-zés (*Jzentem, Bintetnj*), nyílt e-zés (*elljen, utanees, keral*) jellemzi a leveleket. A *továbbá* lexémában nincs hiátus (*Towabba*). A palatális-depalatális szembenállás esetében az l depalatális szóvégen és toldalék mellett is (*kirall, heelt*), az n-nél váltakozik a két forma (*bizonnyal, azzony ~ toron rol, zeghin*). Svetkovics 1., 2., 3., 24., 25., valamint Batthyány: 147. és 166. levele sorolható ide. Feltehetőleg Batthyány Ferenc írónka, aki alkalmanként Batthyányné leveleit is lejegyezte.

9. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók (gy, ny ~ ġ, ñ), az ö és ü hangjelölésében mellékjelező és mellékjel nélküli, betűkapcsolatos megoldások egyaránt szerepelnek (eo, ew, w ~ ȳ, w̃, w̃). A *hogy* szó írásmódja *hogj*; a *meg* szó többnyire néma h-ra végződik. A rövidítés leggyakoribb formája *keg*, toldalékolva *keged* jellegzetes, szinte a teljes rövidítés fölé hajló rövidítésjellel. Az aláírás családnév nélkül és családnévvel is megtalálható, benne a *Svetkovics* név írásképe változik (*Schwetkowjtz* [S40.], *Swetthkowjcz* [S57.]). Nyelvjárása enyhén e-ző, az ö ~ ü szembenállás esetében toldalékokban a zártabb forma adatható (i-zés nem adatható). A *továbbá* lexéma hiátussal szerepel (*Toaba*). Ide tartozik Svetkovics 38., 39., 40., 42., 57., 69., 79., 82. és 84. levele. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

10. profil: hangjelölése kevert, a gy (gy, ġ) és az ö (ȳ, ew) hangok jelölésében mellékjelező és betűkapcsolatos variánsok egyaránt szerepelnek. A *hogy* szó írásmódja *hogh*. A rövidítés leggyakoribb formája *keg*, toldalék nem kapcsolódik a rövidítéshez. Az aláírásban a *Svetkovics* családnév z-vel és ch-val szerepel (*Zwethkowjch*). Nyelvjárása enyhén e-ző, az ö ~ ü szembenállás esetében toldalékokban a zártabb forma adatható. A *továbbá* lexéma hiátussal szerepel (*Toaba*). Svetkovics 107.,

109., 117., 119., 226. és 240. levele sorolható a csoportba. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

11. profil: hangjelölése kevert, többnyire betűkapcsolatos megoldásokat alkalmaz, a gy jelölésében azonban mellékjel is van (*ġ*). A *hogy* szó írásmódja *hog*. A rövidítés leggyakoribb formája *k.*, toldalékkal *kegh* (*keg:ddel*). Az aláírásban a családnév *cz*-vel szerepel (*Swetkowjcz*). Nyelvjárása *ö-ző*, mely labiális és zártági oppozícióként is a hangsúlytalan szótagban jellemző (*Jgewn, kerewm*); az *ny, ly* helyén gyakori a depalatális mássalhangzó (*bizon, kez[t^h]el*), illabiális *i-zés* a *püspök* és *üzen* szavak esetében. A *továbbá* lexémában nincs hiátus (*Thowaba*). Svetkovics 89., 131. és Perneszy: 8. levele tartozik ide. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

12. profil: hangjelölése kevert, többnyire betűkapcsolatos megoldásokat alkalmaz, a gy jelölésében azonban mellékjel is van (*ġ*). A *hogy* szó írásmódja *hog*. A rövidítés *nag.*, toldalékolt forma nincs. Az aláírásban a *Svetkovics* név nem szerepel, Nyelvjárási jellemzője, hogy az *ü* helyén *i* és *iü* hangok (*kjldem, kjwldem*) állnak. A *továbbá* lexémában nincs hiátus (*Towabba*). A csoportba Svetkovics 26. és 28. levele tartozik.

13. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók jelölése betűkapcsolatos (*gÿ, lÿ, nÿ, tÿ*), az *ö* hang jelölésére egy szövegen belül is több megoldást használ a kéz, betűkapcsolatos és mellékjelező variánsokat egyaránt, fő variánsai az *ew*, *ö, ő*; az *ü* hang jelölése mellékjelező, fő variánsa *w*. A *hogy* szó írásmódja *hogh*; a rövidítés formája *keg., kegel*. Az aláírás *Swÿkowÿch* (S75.) és *Swÿetkowÿch* (S110.), és mindkét levélben magyar. További sajátosság, hogy a keresztnév *Chatleina* (szemben a hagyományos *Katarina, Katerina* változatokkal). Nyelvjárási sajátosság a labiális és nyílt *ö-zés* (*költ* [S110.], *mjnemo* [S75.]). A *továbbá* szó hiátussal (*toabba*) és anélkül is előfordul (*Towaba*), sőt esetenként szóhatáron is betöltött (*elotejes*). Svetkovics 75. és 110. levele alkotja a csoportot. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

14. profil: hangjelölése mellékjel nélküli betűkapcsolatos. A gy hang jelölése *gh, gy, gi*, az *ö* hang jelölése *ew*. A *hogy* szó írásmódja *hogh, hog*. A rövidítés leggyako-

ribb formája *k.*, toldalékolva: *knek, kdet*. Az aláírásban nem szerepel a Svetkovics családnév. Nyelvjárási sajátossága a hangsúlyos helyzetben enyhe *e*-zés (*kezenet, terwen*). A *továbbá* hiátust tartalmaz (*Thoaba*). A palatális-depalatális szembenállás esetében az *n ~ ny* a szóvégen változik (*atornj ~ terwen*). Svetkovics 5., 6., és Batthyány 190., 192., 195., 238. levele tartozik ide. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

15. profil: hangjelölése betűkapcsolatos, az *ö* hang jelölése *eo, ew*. A *hogy* szó írásmódja *hog*. Az *az* névelő többször a következő szóhoz tapad, a *z* hasonul (*appjnz*). A helyhatározó ragok ezzel szemben gyakran nem tapadnak (*ferencz tol*). A rövidítés leggyakoribb formája. A szövegben nincs rövidítés. Az aláírás a lánykori nevet nem tartalmazza. Nyelvjárási sajátosság, hogy labiális-illabiális szembenállásnál *e*-zés (*Eremest*) és *ö*-zés (*lewgen, ewg*) egyaránt található, hasonló mértékben. A depalatális-palatális szembenállásnál előbbi változatok dominálnak (*zekel, tornot, Bizon*), *l* kiesés adatolható (*doga, Nyoc*). Az *ü* helyén *i* vagy *iü* (*tiwle, kjwldettem, kjldettem*) áll. A csoport Svetkovics 4. és Batthyány 234. leveléből áll. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

16. profil: hangjelölése kevert, a *gy* hang többnyire betűkapcsolatos jelölésű (a 8. levélben *g̃ is*), az *ö* hang jelölése *o, e, ew*; az *ü* hang jelölése *w*. A *hogy* szó írásmódja *hogj, hoghj*. A rövidítés szempontjából a csoport nem egységes, a 8. levél rövidítései *ke. keg.*, a 246. misszilisben nincs, a 247. formája *.k*. Az aláírásban a családnév *Swetkovich* változatban adatolható (a 246. levél formulái magyarok). *E*-zés és *ö*-zés egyaránt megtalálható a levelekben (*keztwnk, Kösenethem, fél, leszén, ertöttem*), utóbbi aránya nagyobb. Hiátust nem tartalmaz (*Thowaba*). A mássalhangzók palatális szembenállásában *n* a szóvégen adatolható (*azzon*). A csoportot Svetkovics (talán 8.,) 246. és 247. levele alkotja. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

17. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók jelölése betűkapcsolatos (*g̃, gh, gj*), az *ö* hang jelölésére egy szövegen belül is több megoldást használ a kéz, betűkapcsolatos és mellékjelező variánsokat egyaránt (*ew, eo, o, ew, eö, eo, ö, o*);

az *ü* hang jelölése főként mellékjelező (*w, w̃, ṽ, w̃*). A rövidítés leggyakoribb formája *.keg*. Az aláírásban a Svetkovics családnév nem jelenik meg. Nyelvjárási sajátosságokként *e*-zés (*Terwenkedñy*) és *ö*-zés (*Ertewtthem*) egyaránt adatolható a levelekben; a mássalhangzók sajátosságai közül *l* kiesés (*woth*) Svetkovics 9., 17., 35., 34., 36., 42., 46., 49. és 175. levele tartozik ide. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

18. profil: hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók jelölése betűkapcsolatos (*g̃y, l̃y, ñy, t̃y*), az *ö* hang jelölésére egy szövegen belül is több megoldást használ a kéz, betűkapcsolatos és mellékjelező variánsokat egyaránt: *eo, o, ew̃*. Az *ü* hang jelölése mellékjelező, fő variánsa *w̃*. A *hogy* szó írásmódja *hog̃y, hogj*. A rövidítés leggyakoribb formája *keg*, toldalékolva: *keged*. Az aláírásban a Svetkovics családnév *Swethkow̃ytcz*. Nyelvjárási jellemzők tekintetében a középső nyelvállású palatális szempontjából az *e*-zés és az *ö*-zés aránya egyenlő, az *l* és az *ny* esetében palatalizáció (*keñyesse, kel̃yett, kel̃y*). A továbbá lexéma alakja *Thowabba*. Ide sorolható Svetkovics 251., 255. és 256. levele. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

19. profil: hangjelölése kevert, a *gy* (*g̃, g̃y*) az *ö* (*eo, ö, ő*), az *ü* hang jelölése mellékjelező (*w̃, w̃, ũ, w*). A *hogy* szó írásmódja *hog̃y*; a rövidítés leggyakoribb formája *keg*. Az aláírásban a Svetkovics családnév *Swetkow̃ytth*. Nyelvjárási sajátosságok: illabiális *e*-zés (*kezenet* [S184.]), az *é* hang helyén (*az̃yerth*), továbbá a mássalhangzók sajátosságai közül *l* kiesés (*nekw̃l*) adatolható. Svetkovics 184., 213., 219., 223., 225., 243. és 244. levele alkotja a csoportot. Jelenleg még ismeretlen, a Batthyány-udvarban alkalmi írnoki feladatokat ellátó személy.

Ha összevetjük az egyes elemzési szempontok során létrehozott csoportok számát akár egymással, akár a végső csoportosítással, látható, hogy ezek között eltérés van. Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem kapjuk ugyanazt a visszatérő számot, ha egy-egy profil mögött egy-egy létező személynek kell lennie. Az identifikációnak megvannak a maga korlátai. Bármilyen szempontból is közelítjük meg az egyén azonosítását, egy dolog mindig lesz, ami nehezíteni, sőt esetenként gátolni fogja

az azonosítást: a változás. A beszélő írásképe, helyesírása és nyelvhasználata egyaránt sokat változhat az idő múlásával. Egy olyan időszak pedig, amelyben írásrendszerünk, helyesírásunk és nyelvünk is nagymértékben formálódott, nagyobb teret is engedhetett az egyéni jegyek átalakulásának. Hogy mennyire változtak meg egy-egy írnok sajátosságai, ahogy napjainkban is, egyénfüggő volt. Minden bizonnyal voltak olyan deákok, akiknek viszonylag kismértékű volt a módosulás, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy másoknál az évek múlásával (szinte) teljes átalakulás ment végbe. Minél közelebb esnek egymáshoz időben a mintaszövegek, annál biztosabb az identifikáció.

9.2. NYELVI PROFILOK ÉS ÍRNOKOK

A különböző kritériumok figyelembevételével jelen kutatás során 33 nyelvhasználati és 19 írnoki csoportba tudtam besorolni a leveleket. A csoportok száma nem egyenlő a kezek számával. Az azonosított írnoki profilok, úgy gondolom, bizonyosan egy-egy egy személyhez tartoztak, akik közül többen a Batthyányaknak szolgáltak. A levélegyűttest létrehozó írnokok száma véleményem szerint azonban magasabb, az sem lehetetlen, hogy a nyelvi profilok számával megegyező. Kérdés, hogy ez a szám magas vagy alacsony ekkora levélmennyiség esetén. A levelek számát nézve nem tűnik lehetetlennek, hogy közel háromszáz levelet körülbelül 33 ember hozzon létre. Nem valószínű ugyanakkor, hogy mindnyájan deákként szolgáltak volna, sokkal inkább alkalmi írnokokról lehetett szó. A néhány levél erejéig megjelenő alkalmi kezek is erre engednek következtetni. Ha ezen eredményeket összevetjük Koltai András a Batthyányak főúri udvarának működéséről írt megállapításaival (2012: 264–266, 349–357, összegzés lásd 3.2. fejezet), látszik, hogy valóban gyorsan váltakozott az udvarban deáki vagy ehhez hasonló pozíciót betöltő személyek száma. Az egyes csoportokba sorolt levelek mennyisége és a keltezés alapján az is kirajzolódik, hogy mely kezek szolgáltak huzamosan Svetkovicsnak. Az 1., 2., 3., 4., 7. csoportok kezei szinte az egész levelezésen átívelve megjelennek, az úrnő személyes szolgálatában álló személyeknek kellett lenniük, sekretáriusa(i) vagy

saját deákjai voltak. Ha a keletezések helyszínét megfigyeljük, kirajzolódik, hogy az 1., 2., 3., 7. csoportokba tartozó misszilisek különböző helyszínen készültek, mögöttük ezért olyan literátusokat tételezhetünk fel, akik elkísérték Svetkovicsot útjaira. A 4. csoport azonban Pornón jelenik meg főként, ami arra enged következtetni, hogy helyi írnok, talán egy tisztartó írta azokat.

Érdekes, hogy a Batthyány- és Svetkovics-levelek kezei között viszonylag kevés az átfedés, azokból az időkbl is, amikor még a férj élt, s otthon tartózkodott. Hogy mi ennek az oka, azt pontosan nem tudjuk megmondani. Elképzelhető, hogy mindketten olyan sok feladatot adtak írnokaiknak, hogy csak ritkán tudtak szolgálatot teljesíteni a házaspár másik tagjának, de felmerül akár az is, hogy a Batthyányoknak nem volt bevett szokásuk a másik fél írnokával készíttetni a leveleket. Pontosabb választ nehéz találni.

9.3. A SZEMÉLY MEGHATÁROZÁSÁNAK TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI

A misszilisek, ahogy azt korábban részleteztem, alig szolgálnak adattal azokról az íródeákokról, akik papírra vetették őket. Svetkovics Katalin levelezése ebből a szempontból kivételnek számít, mivel Batthyányné viszonylag gyakran említi deákjait, megbízottjait. Sajnos az említések zöme arról ad információt, ki nincs az udvarban, vagy kinek mi lesz a jövőbeni megbízatása. Ezek az információk is adalékul szolgálnak az írnokok azonosításához, ugyanis ebből összeállítható egy „hiánytáblázat”, vagyis egy olyan táblázat, ami azt mutatja, ki nem írhatta az adott levelet, mivel nem volt jelen.

12. táblázat. Hiánytáblázat az írnokok jelenlétéről⁷¹

Levél száma	Balázs deák	Benedek deák	János deák	Bagodi András	Dely Mihály	Perneszy András	Saller György	titkos deák
43.						–		
63.			–	–		+		
71.				+ / –				
72.						–		
75.						–		
82.		+						
84.		–		–				
85.		+ / –		+ / –				
88.	+					–		
102.						–		
103.				+ / –		–		
104.						–		
105.						–		
107.	–			–		–		
108.				+				
111.						–		
112.								–
113.						–		
114.						+		
115.		+				–		

71

A táblázat azokat a leveleket tartalmazza, amelyben legalább egy deák név szerint említve van.

Levél száma	Balázs deák	Benedek deák	János deák	Bagodi András	Dely Mihály	Perneszy András	Saller György	titkos deák
117.						-		
120.	+					-		
121.	-							
125.					-	-		
127.						+		
131.						+		
135.	+							
136.	-						-	
138.	+					+	+	
139.	+	-	-	-	-	-	-	
140.	+	-	-	-	-	-	-	
141.	-							
151.						-		
153.						-		
159.						-		
162.						-		
210.		-						

Jelmagyarázat:

- + biztos információ arról, hogy a levélben említett írnok a levél írásának idején a levél küldőjének környezetében tartózkodik,
- biztos információ arról, hogy a levélben említett írnok a levél írásának idején nincs a levél küldőjének környezetében,
- +/- a levélben meg van említve egy (lehetséges) írnok, de nincs arról információnk, hogy a levél küldőjének környezetében van-e vagy sem.

Szerencsére a levelekben arra is van adat, hogy ki tartózkodik az udvarban a levél megírásakor. Két levél pedig arról informál bennünket, hogy keletkezésükkor csak egyetlen egy deák volt Németújváron. A 139. levélben Svetkovics Katalin visszautasítja Batthyány Boldizsár kérését, aki azt kéri, küldje át valamelyik deákját. A nemesasszony mindezt azért teszi, mivel csak egyetlen egy deákja maradt az udvarnál, Balázs deák. Egy nappal később Batthyánné ismét levelet küld sógora fiának, amelyben ismételten elutasítja a kérést, mivel még mindig csak egy deákja van otthon, valamint panaszkodik, hogy őt is el kell küldenie Bécsbe. A levél tartalma alapján tudjuk, hogy más deák nem volt kéznél, tehát nem írhatta, ezért a 139. és 140. misszilis Balázs deák írásának tekinthető. A következő levél 10 nappal később íródott, Balázs deák ekkor már elutazhatott, mert a szöveg több sajátosságában is eltér az előző misszilisektől. Batthyánné itt arról tesz említést, hogy maga is Bécsbe készül. A 142. misszilis már ott íródik, amiben ismét visszatér a 139. és 140. levél hangjelölése, és nyelvhasználata is hasonló. Tulajdonságai alapján ezt a levelet ismét Balázs deák írta, akit innentől a leveleket tartalmazó 1. csoport lejegyzőjeként is azonosíthatunk. A csoport további három leveléről (88., 135., 138.) tudjuk, hogy megírásukkor az udvarban tartózkodott, ami tovább erősíti annak a lehetőségét, hogy az első csoport Balázs deákkal azonos. A táblázatból kiderül, hogy a 120. levél is akkor keletkezett, amikor a deák jelen volt. A kézirat duktusa, hangjelölése azonban kizárja, hogy az ő kezétől származna a levél. A 2. csoportba tartozó 47. levélben (1567) üzenté Svetkovics, hogy elolvasás után szaggassa el a címzett (*de ez chak k:nel legjyen, es zakassa k. az lewelet*). A kitételből arra következtethetünk, hogy tartalma bizalmas. Lehetséges talán, hogy a 112. levélben említett titkos deák a 2. kéz, aki szinte végig az úrnőt szolgálta. Utóbbi levél arról is tanúskodik, hogy az alkalmanként felbukkanó 4. kéz nem élvezett ekkora bizalmat.

9.4. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

A kötet a középmagyar kori misszilisek ismeretlen írnokainak azonosítási lehetőségeit dolgozta fel. A munka fő célkitűzése az volt, hogy megvizsgálja a missziliszek azonosításának a módszertani lehetőségeit, illetőleg új irányokat keressen az identifikációban. A dolgozat egy fő korpusz (Svetkovics Katalin levelei), illetve két alkorpusz (Batthyány Ferenc és Perneszy András levelei) feldolgozásával vizsgálta meg a kézazonosítás különböző szempontjaival a levelek elkülönítésének lehetőségeit és az egyes módszerek hatékonyságát a középmagyar kori deákok által írt misszilisekben. A kutatás több különböző tudományterület: a helyesírás, a szociolingvisztika, a hibatipológia és a pragmatika elméleti keretét és módszertanát egyaránt felhasználta.

Az írnokazonosítás különböző irányvonalainak ismeretében (lásd 2. fejezet) a kutatás fő kérdése arra vonatkozott, hogy melyek azok a nyelvi sajátosságok, amelyek alapján a levelek írnokai azonosíthatók. A kérdés megválaszolásához megvizsgáltam a párhuzamos szinkrón és diakrón kutatásokból már ismert kézazonosítási szempontokat. Az egyes kritériumokon belül a már meglévő szempontok mellett új lehetséges irányvonalak feltárását és tesztelését is elvégeztem. A vizsgálatot **paleográfiai előválogatással** kezdtem, melynek végén 40 csoportot kaptam. A csoportok mennyisége a vizsgált levelek számával, az egyes kéziratok keletkezése között eltelt idővel is összefüggésben áll, illetőleg az írás körülményeinek változásával.

A paleográfiai csoportosítást a levelek **helyesírási elemzése** követte. A helyesírás különböző szegmensei közül dolgozatomban a hangjelölést, a nagy- és kisbetűk használatát, a rövidítést, az egybe- és különírást elemeztem. A hangjelölésen belül a lehetséges új szempontként a néma *h* és a betűkettőzés gyakorlatát vettem fel. A különböző ortográfiai sajátosságok közül egyéni mintázatokat mutatott a hangjelölés (20 csoportot különített el) és a rövidítés (19 csoportot eredményezett). A helyesírás különböző részei közül a hangjelölés mutatta a legtöbb olyan jegyet, amely alapján egy-egy írnok elkülöníthető volt. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az

írnokok hangjelölési rendszerei között több az átfedés, ami a hasonló műveltségi háttérrel magyarázható. A helyesírás más területei a korpuszban igen ingadozók voltak, az azonosításban kisebb szerepet játszottak, kisebb identifikáló erővel bírtak. Kivételt jelentett ez alól az egybe- és különírás gyakorlata, amely néhány levelet a Svetkovics- és Batthyány-korpuszban kiemelt a többi misszilis közül. Más leveleknél ugyanez a vizsgálati szempont nem vezetett hasonló eredményre, így a helyhatározó ragok különírását ebben az esetben a vizsgálati anyag abszolút egyeditő sajátosságnak is tekinthetjük. A hangjelölés mellett az ortográfia részterületei közül a rövidítésekben, pontosabban a megszólításként használt *kegyelmed* és *nagyságod* szavak rövidítéseiben látható olyan mintázatok kirajzolódása, melyek segítik egy-egy szövegcsoport meghatározását. A megszólítások visszatérő és sajátos rövidítései tágabb értelemben a szöveg- és dokumentumtípus sajátos azonosító markereinek is tekinthetők.

Az ortográfiai vizsgálatot a **hibatipológiai** követte. A hibázások minősége és azok javítási módja között is párhuzam figyelhető meg, ami a szövegek keletkezési körülményeivel és a dokumentumtípus jellegével magyarázható. A tévesztés és javítási mód közül előbbi azonosított jobban egy írnokot, utóbbi a dokumentum jellegéből adódóan nem adott teret egyéni megoldásoknak. A hibázások esetében nem beszélhetünk teljesen egyedi hibákról, nincs csak egy írnokra jellemző tévesztés. Azonban bizonyos hibatípusok gyakorisága egy-egy kéznél már hozzájárulhat annak azonosításához. A hibák ugyanakkor nem olyan állandó tényezők a leveleknek, mint a hangjelölés, nem elemezhetők minden levélben. A hibázásoknak van identifikáló értékük, de a hasonlóságok és a jelenség előfordulási aránya miatt ez valamivel gyengébb, mint a hangjelölés vagy a rövidítés esetében.

A nyelvhasználati sajátosságok közül a szöveg makroszintű elemeinek, a formulák használatának **stilisztikus különbségei** a levelek csoportosításának jól működő szempontja volt. A formulák közül az aláírás és kezdő formula bizonyult legtöbb egyediséget felmutató részeknek, átfedések és párhuzamok persze itt is akadtak, hiszen ezek tartalmilag részben kötött egységek. A nyelvhasználati sajátosságok közül a **nyelvjárási**, azon belül hangtani jelenségek voltak oly mértékben és mi-

nőségben jelen a korpuszban, ami lehetővé tette az írnokok identifikálását. A hasonló nyelvjárási környezet (egyes írnokoknál vélhetően hasonló anyanyelvjárás is) ellenére egyes jelenségek, különösen az ő-zés, jól meghatározhatóvá tett egyes írnokokat. A nyelvjárás mint azonosítási szempont nem tekinthető egyedinek, viszont a korpuszon belül az egyik legerősebb identifikáló erővel bíró kritérium volt. A nyelvjárási sajátosságok mellett a **kétnyelvűség** mint szociolingvisztikai szempont is felmerült az írnokok azonosítási kritériumai között. Erre a formulák nyelve szolgált alapanyagul. A szempont csak részben érvényesült, mivel úgy tűnik, hogy helyenként a formula nyelvének meghatározásában nem a deák, hanem a diktáló vagy a címzett nyelvtudása volt befolyásoló. Más szociolingvisztikai szempontok vizsgálata az írnok társadalmi hátterének ismerete nélkül, illetve a diktálás miatt nem volt lehetséges. A nyelvhasználat sajátosságai között új vizsgálati szempontként a **pragmatikai sajátosságok** is megjelentek. Diktált levelekről lévén szó, az írnok pragmatikai sajátosságai csak kis mértékben tudnak érvényesülni a szövegben. Ennek ellenére voltak levelek, amelyekben ezek a tulajdonságok is segítették a csoportosítást, így a szempont felvehető az azonosítás kritériumaként. Jelenléte igen informatív, előfordulási aránya miatt azonban nem olyan erős identifikáló szempont, mint a nyelvjárási sajátosságok.

Munkám fejezeteiben bemutatott elemzések alapján – a kutatás fő kérdésére válaszolva – megállapítható, hogy a már ismert identifikációs szempontok közül az elválasztáson, kis- és nagybetűhasználaton kívül minden kritérium különböző mértékben, de szerepet játszott egy-egy kéz meghatározásában és a levelek elkülönítésében. Nem volt azonban olyan sajátosság, amely általánosan minden misszilis esetben erős azonosító erővel bírna. A különböző kritériumok azonosító ereje mindig egy szövegcsoponton belül mutatkozik meg és értékelhető. A különböző identifikáló szempontok között tehát olykor jelentős eltérés mutatkozik. A már ismert identifikációs szempontok közül nagyobb hatékonysággal működött a hangjelölés, a nyelvjárási jegyek tanulmányozása, valamint a stilisztikai elemzés. Kisebbségi hatékonyságú volt a hibatipológiai, a pragmatikai és a szövegtagolási elemzés. Az előbbieknél is kevesebb eredményt hozott a szociolingvisztikai sajátosságok

keresése, ortográfiai szempontból az elválasztás, a központosítás, a betűkettőzés vizsgálata. Utóbbi jelenségek vizsgálatát azonban nem vethetjük el pusztán a jelen eredmények alapján. Az elemzések alapján feltételezhető, hogy más korpusz esetében talán pont ezek a tényezők lehetnek eredményesek. Az elemzés során új vizsgálati lehetőségként merült fel a néma *h*, a betűkettőzés, a második személyű megszólításokra használt kifejezések és ezek rövidítéseinek vizsgálata. Utóbbi kettő a formulákkal együtt lehet a misszilisekre jellemző identifikáló jegy.

Jelen kiadvány a középmagyar kor levélnokai azonosításának egy részterületét mutatta be: a főúri magánlevelek deákjai identifikációjában alkalmazott eljárási módot. A különböző típusú misszilisek írnokainak azonosítása azonban szerteágazó terület, amelynek módszerei és lehetőségei folyamatosan bővülnek és árnyaltabbá válnak. Az itt bemutatott kutatás ezért inkább egy nagyszabású, módszereiben tovább bővülő és finomodó kutatómunka első lépcsőfokának, nem pedig egy véglegesen lezárt vizsgálatnak tekintendő.

BIBLIOGRÁFIA

Rövidítések

KL = Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. Középkori leveleink 1541-ig. *Régi Magyar levéltár* 1. Budapest: Tankönyvkiadó.

P = Kocsis Zsuzsanna é.n. *Perneszy András levelei*. Kézirat.

S = Terbe Erika 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Hivatkozott irodalom

E. Abaffy Erzsébet 1954. Beythe István nyelvéről. *Magyar Nyelv* 50: 246–254.

E. Abaffy Erzsébet 1962. A Sopron megyei labializáció történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 20–27.

E. Abaffy Erzsébet 1964. A soproni írásbeliség XVI. század végi normája. *Soproni szemle* 18/4: 289–297.

E. Abaffy Erzsébet 1965. Sopron megye nyelve a XVI. században. *Nyelvészeti tanulmányok* 7. Budapest: Akadémiai Kiadó.

E. Abaffy Erzsébet 1969. XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. *Nyelvtudományi Értekezések* 62. Budapest: Akadémiai Kiadó.

E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 596–609.

N. Abaffy Csilla 1988. Kriza-kódex 1532. *Régi Magyar Kódexek* 5. szám. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- Agárdi Tamás 2006. *A kézeredet, (személy) azonosítás új lehetőségei*. http://grafint.hu/files/grafint/A_k_zeredit_comp_.doc (Utolsó letöltés: 2017. 01. 16.)
- Baddeley, Alan 2001. *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Baddeley, Suzan – Voeste, Anja 2012. *Orthographies in Early Modern Europe*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton.
- Bakonyi Dóra – Ludányi Brigitta 2003. Az Érdy-kódex feltételezett két kezének és a Jordánszky-kódexnek összehasonlító vizsgálata a sorvégi elválasztás alapján. In Bárczi Ildikó (szerk.): *Plaustrum seculi II. Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2004 áprilisában rendezett konferencia szerkesztett anyaga*. http://sermones.elte.hu/?az=324tan_plaus_dorabrigi (Utolsó letöltés: 2018. 03. 08.)
- Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In Kniezsa István (szerk.): *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 303–324.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1972. Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 129. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Benskin, Michael 1990. The Hands of the Kildare Poems Manuscript. *Irish University Review* 20/1: 163–193.
- Berente Anikó 2017a. Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. Esettanulmány. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–22.
- Berente Anikó 2017b. A szegedi boszorkányperek négy írnokának nyelvi adatai. In Ludányi Zsófia (szerk.): *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2017 XI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia Budapest, 2017. 02. 03.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 4–16.

- Berg, Thomas 1988. *Die Abbildung des Sprachproduktionsprozesses in einem Aktivationsflussmodell. Untersuchungen an deutschen und englischen Versprechern*. Tübingen: Niemeyer.
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára – Vékás Domokos 2012. Classifications of Hungarian dialects in Moldavia. In Peti, Lehel – Tanczos, Vilmos (eds.): *Language Use, Attitudes, Strategies: linguistic identity and ethnicity in the Moldavian Csángó villages*. Cluj-Napoca: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 51–69.
- Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna – Vargha Fruzsina Sára 2017. A Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz. Elméleti és módszertani kérdések. In. Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.) *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia. Válogatások a 19. Élőnyelvi Konferencia – Marosvásárhely, 2016. szeptember 7–9. előadásából*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 169–177.
- Bojničić, Ivan 1899. *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg.
<http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Siebmacher-siebmacher-wap-penbuch-1/der-adel-von-kroatien-und-slavonien-horvatorszag-es-szlavonia-E25A/> (Utolsó letöltés: 2017. 10. 08.)
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1960. Példák Könyve 1510. *Codices Hungarici IV*. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1967. Cornides-kódex. *Codices Hungarici VI*. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bruner, Jerome 2005. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Culpeper, Jonathan 2010. Historical sociopragmatics. In Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (eds.): *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* 8. Berlin: Mouton de Gruyter. 69–96.
- Darvas Anikó 2006. Huszonöt levél a 16. századból. *Régi Magyar Levéltár* 2. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- Davis, Tom 2007. The practice of Handwriting Identification. *The Library* 8/3: 251–276.
- Daybell, James 2006. The Materiality of letters and letter-writing. In *Woman Letter-writers in Tudor England*. Oxford: Oxford University Press.
- Daybell, James 2012. *The Material Letter in Early Modern England Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*. Plymouth: Palgrave Macmillan.
- Deme László 1959. A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 20. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Deme László 1961. A nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban. *Nyelvtudományi Értekezések* 25. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Deme László 1965. Helyesírási rendszerünk logikája. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. 110. Budapest: Nyelvtudományi Társaság.
- Dienes Erzsébet 1980. A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Derolez, Albert 2003. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Domokosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Domonkosi Ágnes 2007. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek a rádiózás nyelvhasználatában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Scientiarum Economicarum et Socialium* 34: 97–110.
- Dothy, Kathleen L. 2007. Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 24–41.
- Dömötör Adrienne 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest – Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 11–21.

- Drogin, Marc 1983. *Anathema!: Mediaeval Scribes and the History of Book Curses*. Totowa – New Jersey – Montclair: Allanheld & Schram.
- Eckhardt Sándor 1944. *Két vitéz nemesúr – Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem.
- Farkas Vilmos 1971. Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. *Nyelvtudományi Értekezések* 74. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Farkas Vilmos 1982. A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggései. *Nyelvtudományi Értekezések* 111. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fábricz Károly 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 76–90.
- Érszegi Géza 1982. Paleográfia. In Harggitay Emil (szerk.): *Filológia. Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Budapest: Universitas.
- Ferguson, Carol 2010. *Forensics. Ferguson's Careers in Focus*. New York: Ferguson Publishing. 189–195.
- Fliegauf Gergely – Ránki Sára 2007. *Fogva tartott gondolatok*. Budapest: L'Harmattan.
- Forgách Ferenc 1530–1577. *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Bozsák István (ford.) Kulcsár Péter (s.a.r.) 1982. Budapest: Olcsó Könyvtár.
- Fromkin, Victoria A. 1973. Introduction. In *Speech Errors as Linguistic Evidence*. The Hague – Paris: Mouton.
- B. Gergely Piroska 1999. Élőnyelv a nyelvemlékekben. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 212: 335–343.
- Gherdán Tamás 2008. Írástípus és helyesírás 16. századi misszilisekben. In Gherdán Tamás – Schultz Judit (szerk.): *Félúton 2. A második Félúton konferencia (2006) kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 22–24.
- Gibbons, John 2003. *Forensic Linguistics: An Introduction to the Language in the Justice System*. Oxford: Blackwell.

- Gósy Mária 2004. „Nyelvbtlás”-korpusz, tanulmányok. *Beszéd kutatás 2004*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2013. A történeti szociolingvisztikáról. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest: Gondolat Kiadó. 173–187.
- Gyarmathy Dorottya 2015. Diszharmóniás jelenségek, megakadások a beszédben. In Gósy Mária (szerk.): *Diszharmóniás jelenségek a beszédben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 9–47.
- Haader Lea 1988. Kísérletek Ómagyar kori szövegemlékeink tagolásának elemzésére. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 245–250.
- Haader Lea 1995. Elena prioritissa levele. *Magyar Nyelv* 91: 420–431.
- Haader Lea 1997. Hány kéz írta a Gömör-kódexet? In Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 45–51.
- Haader Lea 1998. Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében. In Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke. 64–68.
- Haader Lea 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- Haader Lea 2006. *Opponensi vélemény Friczné Terbe Erika „16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai” című doktori disszertációjáról*. Kézirat. ELTE BTK.
- Haader Lea 2009a. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- Haader Lea 2009b. Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról. In: „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a 16. század elejétől. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása*. 2009. október 29 – 2010. február 28. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.

- Haader Lea 2011a. Ómagyar megakadásjelenségek: Ráskay Lea tollbotlásainak típusai. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 79–94.
- Haader Lea 2011b. Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összevetése. In Csiszár Gábor – Darvas Anikó (szerk.): *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Budapest: Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 147–154.
- Haader Lea 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok.* Budapest: Eötvös Collegium. 87–103.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 2001. *Gömöry-kódex.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf 2014. *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. Régi magyar kódexek 33.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Sepszentgyörgy–Budapest: Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Hajdú Mihály 1987. A XVI. század ő-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–447.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. Középkori leveleink 1541-ig. *Régi Magyar levéltár 1.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Henderson Britt, Steuart – Mensh, Ivan N. 1943. The Identification of One's Own Handwriting. *Journal of Criminal Law and Criminology* 34/1: 50–60.
- Hiltunen, Risto – Peikola, Matti 2007. Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 43–68.
- Hockett, C. E. 1967/1973. Where the Thounge Slips, There Slip I. In Fromkin, Victoria (ed.): *Speech errors as linguistic evidence.* The Hauge – Paris: Mouton. 93–119.

- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1928. *Magyar történet*. I–V. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> (Utolsó letöltés: 2017. 10. 31.)
- Horváth János 1953. *A reformáció jegyében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jakó Zsigmond – Manolescu Radu 1986. *A Latin írás története*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Jordan, Sherilynn Nidever 2002. *Forensic Linguistics: The Linguistic Analyst and Expert Witness of Language Evidence in Criminal Trials*. Doktori disszertáció. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED472652.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. 02.05.)
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- Kakuk Zsuzsa 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kármán Gabriella 2002. Az igazságügyi írásvizsgálatok új lehetőségei és perspektívái. *Kriminológiai Tanulmányok* 39: 105–131.
- Kármán Gabriella 2003. A klasszikus kriminalisztikai vizsgálatok az automatizáció lehetőségeinek szemszögéből. *Kriminológiai Tanulmányok* 40: 254–288.
- Károlyi Árpád – Szalay József 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala.
- Kato, Takako 2008. Corrected Mistakes in the Winchester Manuscript. In Connolly, Margaret – Mooney, R. Line (eds.): *Design and Distribution of Late Medieval Manuscripts in England*. The University of York – York Medieval Press. 9–25.
- Katona Imre 1964. A Báthoryak, Batthyányak és Zrínyiek Habsburg-ellenes mozgalma a XVI. század második felében. *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 2: 159–174.

- Keszler Borbála 1988. Az európai írásjelhasználat a magyar gyakorlat kialakulásában. Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 349–357.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 141. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Klanciczay Tibor 1985. Értelmiség egyetem nélküli országban. In *Pallas magyar ivadékai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 77–85.
- Kniezsa István 1952a. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa István 1952b. *A magyar helyesírás története*. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. Budapest: Magyar Tankönyvkiadó Vállalat.
- Kocsis Zsuzsanna 2015. Nyelvjárási jegyek szerepéről a missziliskutatásban. In Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 73–78.
- Kocsis Zsuzsanna 2016a. Tájnyelvi elemek szerepe 16. századi misszilisek ismeretlen írnokainak megkülönböztetésében és azonosításában. In Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion: Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Szombathely – Nyitra: Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 223–230.
- Kocsis Zsuzsanna 2016b. A szövegtagolás eszközei mint a misszilisek scriptorainak lehetséges identifikáló jegyei. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.): *Találkozások Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 123–129.

- Kocsis Zsuzsanna 2017. Fenygetőző nemesek. In Forgács, Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Magyar Nyelvészeti Tanszék. 189–199.
- Kocsis Zsuzsanna 2019a. Az egyéni helyesírási gyakorlatok vizsgálatának módszertani lehetőségei 16. századi magánlevelekben. In Kocsis Zsuzsanna – Krizsai Fuzsina – Gyó i Renáta (szerk.): *Félúton 11. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 11. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete.* Budapest: Napkút Kiadó. 230–246.
- Kocsis Zsuzsanna 2019b. Hibatipológiai vizsgálatok lehetősége a missziliskutatásban. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 238–250.
- Koltai András 2012. *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. században.* A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) 2016. Szeged nyelve a 21. század elején. Budapest: Gondolat Kiadó. 40–46, 103–110, 127–147.
- Konstantinidou, Maria 2010. Identifying Hands: Same Book or Same Scribe? In Gagos, Traianos – Hyatt Adam (eds.): *A Case Study of some Plato Papyri. Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007.* Ann Arbor: American Studies in Papyrology. 355–364.
- Korompay Klára 1999. Néhány szempont a XVI. századi misszilisek helyesírás-történeti vizsgálatához. In Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére.* Budapest: ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Budapest: Osiris Kiadó. 101–102, 281–299, 579–593.
- Korompay Klára 2009. Egy kutatási és pedagógiai program története: a Régi Magyar Kódexek. In Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva

- (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Budapest, 2008. április 17–18. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 11–18.
- Korompay Klára 2010. A Régi Magyar Kódexek sorozat. Új kutatási eredmények és a jövő távlatai. *Magyar Nyelv* 106: 203–207.
- Korompay Klára 2012. 16th century Hungarian orthography. In Baddeley, Susan – Voeste, Anja (eds.): *Orthographies in Early Modern Europe*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton. 321–349.
- Korompay Klára 2018. Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 90–93.
- Kuna Ágnes – Kocsis Zsuzsanna – Ludányi Zsófia 2017. A Magyar orvosi nyelv 16–17. századi alkorpusza. Tervezet, átírás, annotálás. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 239–53.
- Kuna Ágnes – Simon Gábor 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. *Magyar nyelv* 117: 257–275.
- Labov, William 1966/2006. *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lampérth Géza 1981. A magyar levélírás kezdete. *Századok* 52: 1–21.
- Laszowski, Emilija 1899. *Stara hrvatska županija podgorska*. Preštampano is CXXXVIII. knjige „Rada” jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- Laver, J. D. M. 1969/1973. The Detection and Correction of Slips of The Tongue. In Fromkin, Victoria (ed.): *Speech errors as linguistic evidence*. The Hague – Paris: Mouton. 132–143.
- Lázs Sándor 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Lichtblau György 2004. A kriminalisztikai írásvizsgálat. In Bócz Endre (szerk.): *Kriminalisztika*. Budapest: BM Kiadó.
- Madas Edit 2001. Műfaj – írástípus – anyanyelvűség (Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfiájához). In Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szak-*

- szerűsödés. Velem, 1992. A Hajnal István Kör velemi konferenciája. szeptember 10–12. Szombathely: A Hajnal István kör és a Vas Megyei Levéltár kiadványa.
- Mancetova, A. I. – Orlova, V. F. – Slavuczskaya, I. A. 2006. *Теоретические (естественнонаучные) основы судебного почерковедения (Theoretical (Science) Fundamentals of Forensic Handwriting Examination.)* 2nd ed., Moskva: Nauka.
- Marcos, Juan–José 2017. *Latin Paleography*. Kézirat. http://guindo.pntic.mec.es/jmagoo42/LATIN_PALEOGRAPHY.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 01. 12.)
- Marshall, Hilary 2010. *Palaeography for Family and Local Historians*. Chichester: Philmore & Co Ltd.
- Meringer, Rudolf 1908. *Aus dem Leben der Sprache. Versprechen. Kindersprache. Nachahmungstrieb*. Berlin: Bhr's.
- Mollay Károly 1982. *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527 és 1576 között*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy Ferenc 1980. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy Iván 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1–12, pótlék-kötet. Pest: Friebeisz István.
- Nagy Levente Péter 2011. Az igazságügyi szövegnyelvészet. In Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest: Inter. 140–145.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnokok nyelvhasználatában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh Miklós 2013. Történeti szociolingvisztika – Három évtized mérlege. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pápay Kinga 2005. Valószínűségi skálák az igazságügyi nyelvészetben. In Várad Tamás (szerk.): *I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 102–113.
- Papp László 1959. XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. *Nyelvtudományi Értekezések* 19. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Papp László 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. *Nyelvtudományi Értekezések* 25. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papp László 1964. Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. *Nyelvtudományi Értekezések* 44. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Petykó Márton 2015. A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv* 111: 147–161.
- Pind, Jorgen 2006. Evolution of an Alphabetic Writing System: The Case of Icelandic. In R. Malatesha Joshi – P. G. Aaron. (eds.): *Handbook of Orthography and Literacy*. Mahwah – New Jersey – London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Poupplier, Marianne – Hardcastle, William J. 2005. A re-evaluation of the nature of speech errors in normal and disordered speakers. *Phonetica* 62: 227–244.
- Pusztai Ferenc 1988. Nyelvi és stiláris rétegződés a misszilisekben. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 789–796.
- Pusztai István 1962. Egy XVI. századi nyomtatvány kettőshangzói. *Magyar Nyelv* 58: 364–367.
- Reményi Andrea 1999. Két kódex egy scriptora. In Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi tanszék. 278–282.
- Rickheit, Gert – Strohnner Hans 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachverarbeitung*. Tübingen – Basel: Francke.
- Romaine, Suzanne 1988. Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft II*. Berlin – New York: Walter de Gruyter Verlag. 1452–1469.
- Rudin, Norah – Inman, Keith (é.n.) *Timeline. Forensic DNA. Consulting and education in forensic science*. <http://www.forensicdna.com/timeline.html> (Utolsó letöltés: 2017. 10. 24.)

- Sándor Klára 1997. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében/ Jazykové kontakty v Karpatskej kotline*. Budapest – Pozsony: Dialógus Könyvek/ Edícia Dialógus – Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft. 7–25.
- Sanson, Helena 2011. *Women, Language and Grammar in Italy, 1500–1900*. Oxford: Oxford University Press.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- Sárosi Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–147.
- Simon Éva 1998. „Nagy két császár birodalmi között.” Zalalövő története 1566–1690. In Molnár András (szerk.): *Zalalövő története az ókortól napjainkig*. Zalalövő: Zalalövő és Környéke Közéletéért, Kultúrájáért, Környezetéért Alapítvány – Zalai Levéltár. 105–56.
- Szabó T. Attila 1960. A magyar bilabiális v nyelvméltékes jelölésének, illetéleg jelölétlenségének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 56: 31–43.
- Szilák Jolán 1979. A röpcédulák megfogalmazóinak behatárolása a kriminalisztikai nyelvészet eszközeivel. *Belügyi Szemle* 17/12: 92–95.
- Szilák Jolán 1980. Az írásszokások néhány formai jegyének háttéréről. *Belügyi Szemle* 18/8: 67–68.
- Szegedi Zoltán 2018. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Szende Tamás 2009. Nyelvbtlások: a nyelvtudomány Rubik-kockája. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 266–278.
- Szépe Judit 2008. Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 312–342.
- Szlatky Mária 1983. „Minden doktorságot csak ebből késértsek” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből*. Budapest: Magvető.
- Takáts Sándor 1917. *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Budapest: Franklin-Társulat.

- Tarnai Andor 1984. *A magyar nyelvet írni kezdik*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Terbe Erika 1998. Néhány misszilis helyesírásáról. In Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék. 183–185.
- Terbe Erika 2001. Nyelvjárástörténet és a misszilisek. Szempontok egy 16. századi levelezés nyelvjárástörténeti vizsgálatához. In Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 275–279.
- Terbe Erika 2006. *16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi doktori iskola magyar nyelvtudományi doktori program.
- Terbe Erika 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Terbe Erika 2014. Műveltség, életmód, nyelvhasználat a Batthyány-udvarban In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben: A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai. Konferencia helye, ideje: Kolozsvár, Románia, 2011. 08. 22 – 2011. 08. 27*. Budapest – Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 176–185.
- Terbe Erika 2015. Fej és írás. Írnokkezek identifikációjáról. In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet; Magyar Nyelvtudományi Társaság. 117–124.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegten számára. *Magyar Nyelvőr* 124: 494–500.

- Tóth István György 1996. *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Tóthfalussy Zsófia 2015. A paragrafusjelek formai és funkcionális sajátosságai nyelvemlékkódexeinkben. In Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK. 135–142.
- Varila, Mari-Liisa 2013. Graphetic Variation within One Scribal Hand as Evidence on Manuscript Production. *Studia Neophilologica* 86: 157–170.
- Varjas Béla 1982. *Paleográfiai útmutató*. Kézirat. Budapest: ELTE Könyvtártudományi Tanszék.
- Veno Volenec 2013. *Fonemika hrvatskoga standardnog jezika*. Diplomski rad. Zagreb. https://bib.irb.hr/datoteka/692788.Fonemika_hrvatskoga_standardnog_jezika_Volenec.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 09. 06.)
- Vigh András 2007. *Az igazságügyi kézírásvizsgálatok aktuális kérdései*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar.
- Volf György 1882[1884]. Gömöry-kódex. *Nyelvemléktár* 11. Budapest
- Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10: 203–216.
- Wakelin, Daniel 2014. *Scribal Correction And Literary Craft. English Manuscripts 1375–1510*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wardhaugh, Ronald 1986. *An Introduction to Sociolinguistics*. 2006. Fifth Edition. Oxford: Blackwell Publishing.
- Wiggins, Alison 2004. Are Auchinleck manuscript scribes 1 and 6 the same scribe? *Medium Aevum* 73: 10–26.
- Zelliger Erzsébet 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 37: 505–512.

A képek forrásai

Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. Középkori leveleink 1541-ig. *Régi Magyar levéltár* 1. Budapest: Tankönyvkiadó.

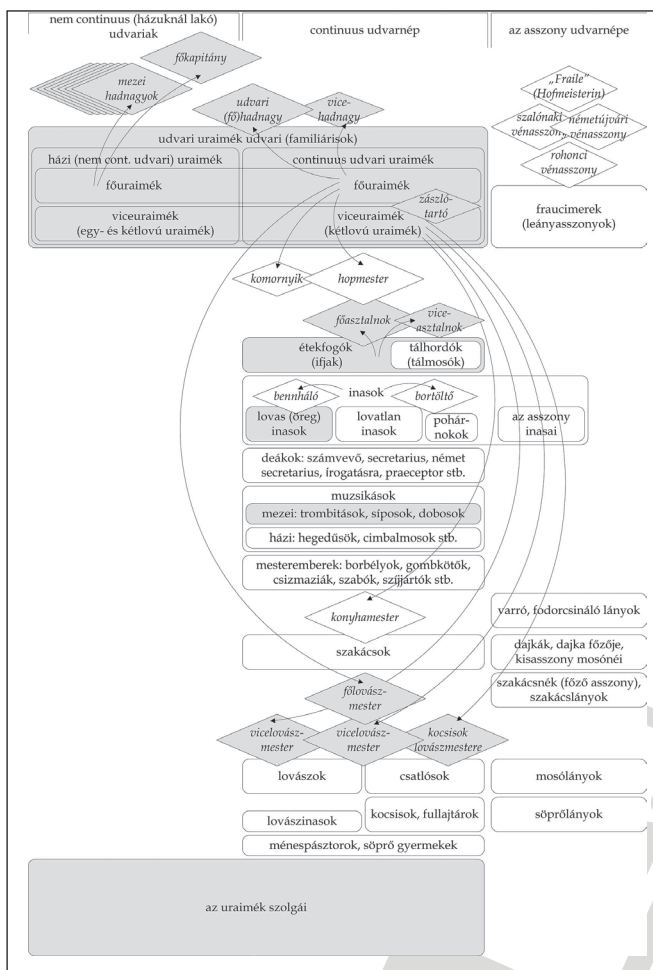
Terbe Erika 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

MELLÉKLETEK

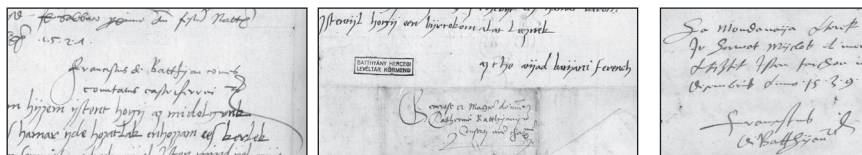
1. melléklet

A főúri udvar hierarchikus felépítése. (Koltai 2012: 331.) Az ábrát a szerző engedélyével közöljük.

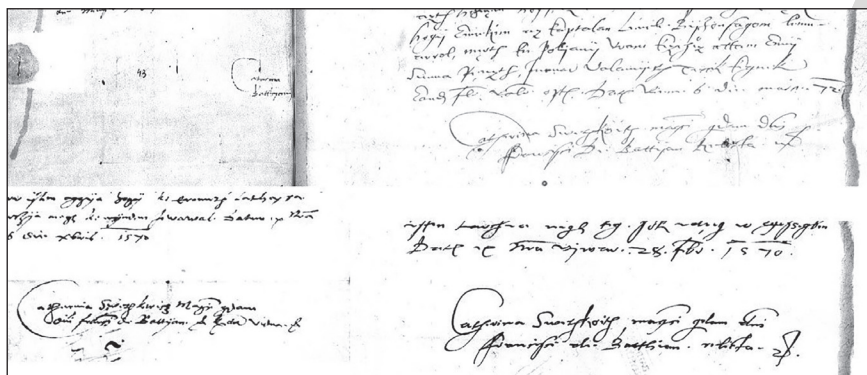
2. melléklet

A levélírók aláírásainak pozíciói

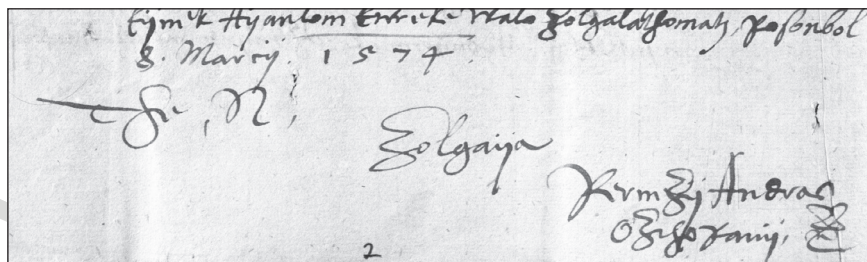
Batthyány Ferenc leveleinek aláírásai

KL69., KL70., KL192.

Svetkovics Katalin aláírásai

S15., S224., S197., S174.

Perneszy András aláírása

3. melléklet

A Batthyány-levelek hangjelölése

	c	cs	e, é	gy	i	j	ly	ny	ö	sz	ty	u	ü	v	zs
59.	ch	ch	e, ee	gŷ, g	i, J, ŷ	ŷ		ni	z	thŷ	thŷ	v		w, v	
60.	ch	ch	e, ee	gŷ, g	i, J, ŷ	ŷ		ni	z	thŷ	thŷ	v		w, v	
69.				gŷ	i, ŷ, J	ŷ		ni	z	thŷ	thŷ		v		
70.	ch		e, ee	gŷ, g	i, J, ŷ	ŷ		ni	z	tŷ	tŷ	v, w	v	v	
144.		ch, cz	e	g					ew	z	thŷ	w	w	w	
147.	cz	ch	e	gŷ, ě, g	i, J, ŷ				ew	z	thŷ	w		w	
166.	cz	ch	e	g, ě, gi, ě	i, J, ŷ	i, J		nŷ	eŷ, eu	z	thi, thŷ	v, ŷ, u	u, w	v, w	
190.	c	ch	e, ee	gi	i, J, ŷ	J, ŷ, i	lŷ, li	nŷ	ew	z	tŷ, thi	w	w	v, w	
191.	ch, c	ch	e, ee	gi, g	i, J, ŷ, ŷ, ŷ	J, ŷ	li, lŷ	nŷ	ew	z	thi	w		w	
192.	ch	ch	e, ee	gi, g	i, J, ŷ, ŷ, ŷ	i, J, ŷ	lŷ		ew	z		w	w	w	
195.	ch, c	ch	e, ee	gi, g, gŷ	i, J, ŷ	J	lŷ		ew	z	thŷ	w, u	w	w	

4. melléklet

A Perneszy-levelek hangjelölése

	c	cs	e, é	gy	i	j	ly	ny	ő	sz	ty	u	ü	v	zs
1.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
2.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
3.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
4.	cz	ch, chj		gý, gj, g	ý, j, J, ý, y	ý, j, J, ý	lý	ný, ný, nj	eo, ew	z, sz	thý	w		w	
5.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
6.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
7.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
8.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
9.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
10.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
11.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
12.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
13.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
14.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
15.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
16.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	
17.	cz	ch		gh, gý	ý	ý	lý	ný	ew	z, s	thý			w	

5. melléklet

*A kegyelmed – kegyelmes és nagyságod – nagyságos kifejezések rövidítéseiből kialakított csoportosítás.*⁷²

A táblázatban félkövér szedéssel vannak kiemelve a korpuszban leggyakoribb megoldások.

Típus	Rövidítés	Toldalékolt forma	Nagyságos	Levelek száma
1.	k:	k:twl		43., 47., 65., 115., 118., 158., 250.
2.	k. k:		b jh h h	22., 23., 25., 70., 71., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 134., 146., 148., 149., 155., 156., 160., 163., 167., 168., 175., 176., 177., 180., 186., 190., 191., 192., 193., 194., 195., 196., 197., 216., 217., 229., 230., 231., 245., 246., 247.
3.	k: :k: .k.			5., 16., 17., 62., 133., 134., 161_b, 164., 170., 178., 182., 198., 211., 232.
4.	.k.	k.ñek kētek		93., 94., 95., 96., 121., 136., 144., 154., 166., 172., 185.
5.	.k.	kenēk		126., 127., 143., 145., 150., 151., 153., 159., 165., 169., 171., 183., 187., 199., 212.
6.	.k. .k,	kēdhez		6., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 64., 68., 72., 73., 78., 81., 86., 87., 88., 92., 129., 130., 179., 188., 189.

⁷² A táblázatban félkövér szedéssel vannak kiemelve a korpuszban leggyakoribb megoldások.

Típus	Rövidítés	Toldalékolt forma	Nagyságos	Levelek száma
7.	k.	kñek		29., 30., 31., 63., 85., 90., 98., 99., 139., 140.
8.	.k. ,k,	kegh:nek		89., 100., 114., 131.
9.	k.	k. ñek		74.
10.	k.	k:det		32., 33., 44., 54., 55., 56., 60.
11.	:k:			21., 141.
12.	k. .k.	kegj: dthewl kegj: dre		83.
13.	.k. kē			67., 76., 77.
14.	,ke. .ke.	kegelmed		7., 8.
15.	ke ed, keg			46., 48., 57., 61., 69., 79.
16.	keg:		Nag:	19., 26., 28., 34., 35., 36., 75., 107., 109., 119., 128., 137., 161., 184., 204., 206., 218., 220., 226., 227., 228., 242., 248., 249., 253.
17.		kegh:nek		100.
18.	keg.	keğed		132., 152., 162_b, 173., 174., 207., 225., 256.
19.	keğed	keğnek		38.
20.	keg. keg: keg	kegnel		40., 105, 106., 108., 112., 147., 240.,
21.	keğed	keğdet		39., 82., 84., 113., 116., 201.
22.		kegel:		110.
23.	kegh: keg.	keğel		
24.	kegh:	keğed		III.

Típus	Rövidítés	Toldalékolt forma	Nagyságos	Levelek száma
25.	k: keg:			117., 157., 200., 202., 203., 205., 209., 210., 214., 215., 221., 222., 236., 237., 238., 239., 241., 244.
26.	keg: .k.			12.
27.	keg. .k.	kegmed		9.
28.	kmēd			14.
29.	kmed .k.	kmedhoz		10., 13., 15.
30.	kegelme	kegelmenek		2., 11.
31.	kenēnek	kmēd, knēk		91., 97., 101., 102., 103.
32.	kegel:			110.
33.	kemēd			123.
34.	kēk			138.
35.		kēgnek		162., 181., 208., 250., 251., 255.
36.	kg.	kgnek, kgdett		213., 219., 223., 243.,
37.	nincs adat			18., 20., 24., 37., 49., 80., 224., 252., 254.

A Perneszy-levelek rövidítései				
Típus	Kegyelmed	Rövidítés	Toldalékolt forma	Levél
1	-	Nagh:	Nagh: Nagh: ^{nak}	1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22.
2	-	Nag.	Nag Nagod, nagdra,	4.

6. melléklet

A Svetkovics-levelek csoportosítása a nyelvjárási jegyek alapján

1.	51., 69., 142., 155., 159.
2.	13., 135.
3.	7., 14., 23., 25., 31., 50., 59., 86., 89., 91., 109., 114., 97., 99., 135., 211.
4.	85., 139.
5.	3., 5., 6., 29., 39., 57., 58., 63., 64., 65., 67., 70., 82., 87., 158., 125., 128., 134., 148., 149., 154., 212.
6.	21., 156., 136.
7.	43., 54., 80.
8.	4., 26., 30., 83., 88., 129., 131., 138.
9.	16., 21., 59., 98., 100., 103., 133., 144., 145.
10.	8., 9., 11., 24., 115.
11.	61., 111., 113., 152.
12.	35., 48., 106., 112., 223., 225., 247.
13.	108., 116., 118., 162., 250., 256.
14.	18., 161.
15.	105., 224.
16.	55., 102.
17.	15., 132.
18.	251.
19.	42.
20.	140.
21.	104.
22.	107.
23.	147.
24.	74.
25.	130.
26.	41.
27.	28.
28.	10.

7. melléklet

A Svetkovics-, Batthyány- és Perneszy-levelek profilokhoz rendelése

1.	Svetkovics: 41., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 62., 63., 64., 67., 68., 72., 73., 76., 77., 78., 81., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 101., 121., 126., 127., 129., 130., 133., 135., 136., 138., 139., 140., 142., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 156., 159., 164., 165., 166., 169., 171., 172., 178., 182., 183., 185., 187., 188., 189., 190., 198., 199., 211., 212.
2.	Svetkovics: 43., 70., 71., 74., 80., 115., 118., 120., 122., 124., 125., 128., 134., 141., 146., 148., 149., 155., 158., 160., 163., 167., 168., 170., 176., 177., 179., 186., 192., 194., 195., 210., 216., 217., 222., 229., 230., 231., 234.
3.	Svetkovics: 10., 11., 14., 15., 16. Perneszy: 4.
4.	Svetkovics: 48., 61., 104., 105., 106., 108., 111., 112., 113., 116., 132., 147., 152., 162., 173., 174., 180., 201., 207., 208., 220., 224., 252., 251., 255., 256. Perneszy: 9.
5.	Svetkovics: 13., 97., 98., 99., 102., 103., 123.
6.	Svetkovics: 37., 137., 157., 181., 197., 229., 232., 235.
7.	Svetkovics: 161., 191., 193., 196., 200., 202., 203., 204., 205., 206., 209., 210., 214., 215., 218., 219_b, 221., 222., 227., 228., 232., 233., 234., 236., 237., 238., 239., 241., 242., 245., 249., 253., 254., 257.
8.	Svetkovics: 1., 2., 3. Batthyány: 147., 166., 190., 192., 195.
9.	Svetkovics: 83., 100., 114. Perneszy: 1., 2., 3., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 28.
10.	Svetkovics: 7., 9., 19., 23., 29., 30., 31., 32., 33., 44., 47., 54., 55., 56., 60., 65., 66., 68.
11.	Svetkovics: 38., 39., 40., 42., 57., 69., 79., 82., 84.
12.	Svetkovics: 107., 109., 117., 119.

13.	Svetkovics: 89., 131. Perneszy: 8.
14.	Svetkovics: 21.
15.	Svetkovics: 26., 28.
16.	Svetkovics: 20., 22., 24., 25., 47., 225.
17.	Svetkovics: 23.
18.	Svetkovics: 30., 31.
19.	Svetkovics: 27.
20.	Svetkovics: 75., 110.
21.	Svetkovics: 226., 240.
22.	Svetkovics: 5., 6.
23.	Svetkovics: 4.
24.	Svetkovics: 8., 246. és 247.
25.	Svetkovics: 13.
26.	Svetkovics: 184.
27.	Svetkovics: 250.
28.	Svetkovics: 9., 17., 35., 36., 42., 46., 49., 175.
29.	Svetkovics: 251., 255., 256.
30.	Svetkovics: 248.
31.	Svetkovics: 213., 219., 223., 244.
32.	Svetkovics: 12.
33.	Svetkovics: 34.

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
www.szepirodalmifigyelo.hu
Felelős kiadó: a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány elnöke

Felelős szerkesztő: Krizsai Fruzsina
Olvasószerkesztő: Kovács Emőke
Borítóterv, tördelés: Vincze Judit

ISSN 2677-0407
ISBN 978-615-6617-34-7 (PDF)

